МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛУЧАК-ФОКШЕЙ АННА-МАРІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 316.77 : 1 (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

ДИСКУРСИВНА ПРАГМАТИКА СОЦМЕРЕЖЕВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії
03 – гуманітарні науки
(шифр і назва спеціальності)
Філософія
(галузь знань)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____Лучак-Фокшей А.-М.М

Науковий керівник
Рижак Людмила Віталіївна, к.філос.н., доцент

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Лучак-Фокшей А.-М.М. Дискурсивна прагматика соцмережевої комунікації інформаційного суспільства. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії (03 – гуманітарні науки). – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2018.

Невпинна трансформація соціокультурної реальності вимагає переосмислення сучасної комунікативної ситуації і формування відповідних стратегій, тактик управління та методології аналізу комунікативних процесів, які б допомогли суспільству сприймати і продукувати нові дискурси, а також контролювати їхні впливи на розбудову громадянського суспільства. Незамінна роль комунікації в різних сферах життєдіяльності суспільства, поява та розповсюдження якісно нового типу комунікативних структур потребують аналізу та переосмислення соціальної реальності і її комунікативної природи. Таким чином проблема дослідження комунікативного дискурсу соціальних мереж у сучасній соціальній філософії є актуальною.

Мета дослідження – дослідити засади та прагматику соцмережевого дискурсу як джерела соціального капіталу інформаційного суспільства для утвердження демократичних цінностей. *Об'єкт дослідження* – соціально-комунікативні Інтернет-мережі як чинник формування соціального капіталу та функціонування громадянського суспільства. *Предмет дослідження* – дискурсивна прагматика соцмережевої комунікації в інформаційному суспільстві.

Теоретичне та практичне значення роботи полягає у реконструкції зміни парадигм комунікативної філософії, застосуванні засад дискурсивної етики до комунікативної практики в новому середовищі – соціальній мережі Facebook. Вона може стати джерелом соціального капіталу позаяк

її структура є однозначно сприятливою для сильних зв'язків. Facebook є простором виявлення ресурсу кожного суспільства, що робить інтерсуб'єктивну взаємодію відкритою до визнання Іншого, та входженням із ним в єдиний дискурс. Раціональне обґрунтування такої взаємодії відкриє чимало інших перспективних спрямувань даного дослідження, які матимуть прикладний характер. Їхня реалізація потребує теоретичної легітимації нових норм поведінки в інформаційному суспільстві.

Наукова новизна. Робота є спробою формування методологічної основи дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації – нової галузі філософського дослідження, яка має на меті розробити методологію аналізу суб'єктивного чинника (передусім соціального характеру) в інтерсуб'єктивній взаємодії особистостей у віртуальному просторі соціальної мережі. Для практичної реалізації такого філософського аналізу потрібно інтерпретувати буття актора в мережі як практичне втілення ідеї відкритості дискурсу задля формування соціального капіталу на основі взаємної довіри через комунікацію.

Наукову новизну дослідження можна конкретизувати у наступних теоретичних положеннях:

Вперше:

−подано концептуальне бачення у філософсько-соціальному знанні України дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації інформаційного суспільства;

−сформовано методологічну основу дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації;

−систематизовано філософію комунікації на основі трьох парадигм її розвитку: саморозуміння, дискурсивних практик та взаєморозуміння, де парадигма дискурсивних практик застосовується для інтерпретації дискурсів Інтернет-комунікації, а парадигма взаєморозуміння є основною для досягнення консенсусу;

−проінтерпретовано буття актора у віртуальній соціальній мережі через формування легенди користувача та власного дискурсу, а також долучення через комунікативну дію до мікро- та макронаративів;

−доведено, що теорія сфери відкритості може практично застосовуватися для аналізу соціальнозначущого соцмережевого дискурсу завдяки дуалістичності її вимірів: просторовому та аксіологічно-комунікативному;

−розглянуто структуру соціальної мережі Facebook як основу для накопичення соціального капіталу та засобу поширення наративів громадянського суспільства в Україні;

−вперше введено в науковий обіг низку джерел, присвячених дослідженню сфери відкритості та соціальних мереж, які раніше не використовувалися в українському науковому дискурсі;

Дістала подальший розвиток:

−теза про те, що деліберативна демократія, ідея якої зародилася в руслі парадигми взаєморозуміння, є актуальною теорією бачення розвитку інформаційного суспільства на засадах спільних вартостей, реалізованих в дискурсі;

−теорія використання поняття соціальний капітал для аналізу взаємозв’язків користувачів у соціально-комунікативних Інтернет-мережах;

Уточнено:

−бачення Ю. Габермасом теорії сфери відкритості не тільки як єдиного простору комунікативної дії, але як і множини дискурсів, зорієнтованих на консенсус;

- критичні судження стосовно монополізації сфери відкритості та її раціоналізації, а також визначено її функції у демократичній спільноті, можливість застосування до соцмережевої комунікації через дискурсивну прагматику.

Під час роботи над дисертаційним дослідженням автор сформував наступні висновки:

1. Комунікативний переворот у філософії був спричинений факторами історичного розвитку європейської спільноти. Переосмислення основних засад філософування відбулося під тиском потреби комунікативної узгодженості дій, аргументації політичний рішень та формування нової сфери відкритості, яка б стимулювала розвиток не тільки національних дискурсів, але й дискурсів єдиної європейської спільноти та поширювала наративи спільних вартостей. Поява Інтернету та соціальних мереж відкрили новий вимір буття людини – гіперреальність та новий вид взаємодії – Інтернет-комунікацію, яка сьогодні вважається переважаючим типом інтерсуб'єктивності. Відтак, для здійснення філософської рефлексії над феноменом Інтернет-комунікації, необхідно переосмислити та систематизувати парадигми становлення філософії комунікації. У процесі дослідження було виділено та систематизовано три парадигми: саморозуміння, дискурсивних практик та взаєморозуміння.

2. Парадигма взаєморозуміння, яка відіграє головну роль у дисертаційному дослідженні, об'єднує спроби мислителів вирішити проблему аргументації суджень та досягнення консенсусу. У її руслі формуються трансцендентальна прагматика та дискурсивна етика. Ці дві нові сфери осмислення комунікації розглядають пізнання Іншого як мету, що досягається через єдиний соціальний дискурс спрямований на консенсус. Для цього в теорії комунікативної дії Ю. Габермаса дотримання морально-етичних норм було визнано обов'язковою умовою мовленнєвої взаємодії. На цьому фундаменті повинна утворюватися й трансцендентальна комунікативна спільнота К.-О. Апеля. Дискурсивна етика остаточно здійснює перехід від філософії свідомості до філософії комунікації, зорієнтовуючи інтерсуб'єктивну взаємодію на справедливість та етичні норми як самоціль.

Концепт сфери відкритості також розвивається у руслі цієї парадигми. Під час аналізу перекладів праць Ю. Габермаса було виявлено, що в контексті історичної розвідки відкритість постає як феномен інтерсуб'єктивної взаємодії для пошуку єдиних рішень спільних проблем та долучення до політичного дискурсу влади спільнот, які репрезентують громадськість. Просторового виміру вона набуває тільки з часом, коли імплементується в громадах, сфера буття яких окреслена територіально, а згодом і в медіа, які вербалізують дискурс сфери відкритості. На підставі цих міркувань зроблено висновок, що публічна сфера – це поняття, яке характеризує здатність громадян збиратися для здійснення власної політичної волі, тоді як сфера відкритості є концептом з більш глибинним ціннісно-змістовим навантаженням.

3. Структурні перетворення сфери відкритості відбуваються, коли автономні актори залучають до соціально значущого дискурсу тих, хто є найбільш наближеним до буденної комунікації, обізнаним з проблемами життя громадян та здатний повернути політиці людське обличчя. Актуальною постає ідея деліберативної демократії як форми правління, де рішення приймаються внаслідок перемоги кращого аргументу в комунікативній взаємодії громадян. Отже, сфера відкритості є методологічною засадою комунікативної дії громадянського суспільства.

Деліберативна демократія для Ю. Габермаса є втіленням ідеальної комунікативної ситуації та практичним наслідком дискурсів, які вона формує. Для ідеальної комунікації не існує диференціації за зовнішніми ознаками, а тільки аргументовані судження раціональних суб'єктів, які не піддаються зовнішньому впливу. Проте, таке бачення відразу піддалося критиці і розгляд сфери відкритості як єдиного феномена змінюється на аналіз множини сфер в єдиному цілому дискурсу задля досягнення консенсусу, гарантії свобод та дотримання прав громадян.

Такі дослідники як Ш. Муф, Х. Хейкілля, Р. Кунеліус, Х. Ніємінен та інші наголошують, що перебільшення ролі раціональності в комунікації

сприяє ексклюзії певних груп з дискурсу. Актуальним є структурно-функціональний підхід, в якому виділяють наступні функції сфери відкритості: формування патернів політичної публічності; забезпечення реалізації демократії (артикуляція суспільних інтересів, публічний контроль діяльності влади, вплив на формування державної політики, політичне просвітництво); функції всередині демократичного режиму (формувати механізми набуття політичного капіталу і визначати джерело влади).

4. Міркування про функції та формування сфери відкритості опираються на міцний соціальний капітал європейської спільноти, який, однак, відсутній в українському суспільстві. Фундаментом соціального капіталу, в свою чергу, є спільні вартості та довіра. Ця теза стала основою пошуків нової методології для української сфери відкритості з урахуванням її мережевої структури. Найкращим середовищем набуття соціального капіталу визнаються соціально-комунікативні Інтернет-мережі, а саме Facebook. На основі її архітектури користувачі можуть реалізовувати власну комунікативну дію, яка актуалізується завдяки методології сфери відкритості.

5. Дискурсивно-прагматичне осмислення гіперреальності як ще одна площина буття соціальнозначущих дискурсів та Інтернет-комунікації в соціальних мережах як засобу їхнього втілення сформувало нове бачення Facebook та робить можливим його осмислення в сфері соціальних наук для становлення громадянського суспільства та деліберативної демократії. Комунікація у Facebook не має просторово-часових обмежень, що сприяє активному утворенню дискурсів та поширенню наративів. Цей механізм вдало спрацював під час Революції Гідності, коли саме мережева взаємодія стимулювала солідаризацію громадян.

6. Продуктивність Інтернет-комунікації та сфери відкритості, яку вона формує, залежить від якості соціального капіталу. Саме такі структурні елементи соцмережі як легенда користувача, стіна, сторінка

новин, та можливість здійснення комунікативної дії через поширення думки на власній стіні та коментування є запорукою накопичення соціального капіталу громадянами. Відкритість їхнього особистого віртуального дискурсу стимулює відкритість Іншого, чим вищий рівень відповідності легенди реальності суб'єкта комунікації, тим більша ймовірність формування міцних зв'язків.

7. Ключову роль у формуванні соціальнозначущих дискурсів в мережі відіграють свідомі нет-громадяни, які не тільки вступають у вже існуючі дискурси та долучаються до наративів, але й формують власні. Вони накопичують соціальний капітал швидше, ніж актори мережі і здатні позитивно впливати на дискурс, поширюючи цінності та норми через їхнє аргументування під час інтерсуб'єктивної взаємодії.

8. Соціальна мережа – це вербально змодельована людиною дійсність. Мова як знакова система в ній стає не тільки засобом вираження думок, але й інструментом конструювання дійсності. Структури мовної інтерсуб'єктивності є настільки ж конститутивними для досвіду та інструментальної дії, як і для установок та комунікативної дії. Для того, щоб ці структури були правильно застосованими та проінтерпретованими необхідна *дискурсивна прагматика соцмережевої комунікації*, яка аналізуватиме вербальний матеріал та сформовані з його допомогою міцні й слабкі зв'язки на базі спільної системи норм та цінностей, а також патерни мовної комунікації, спрямовані на досягнення консенсусу.

Матеріали даного дисертаційного дослідження є основою методології дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації. У перспективі їхнє об'єднання з філософією мови, семіотикою та лінгвістичною прагматикою можуть стати основою розробки нових методів аналізу дискурсу для попередження маніпуляцій демократичними процесами, а також утвердження громадянського суспільства в Україні.

***Ключові слова*:** комунікація, дискурс, наратив, деліберативна демократія, соціальний капітал, Facebook.

SUMMARY

Luchak-Fokshei A.-M. Discursive Pragmatics of Social Networking Communication of Information Society. – Manuscript.

A thesis of the Candidate Degree in Philosophy. Speciality 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History (03 – Humanities Studies). Ivan Franko National University of Lviv. – Lviv, 2018.

Permanent transformations of sociocultural reality require rethinking of a modern communicative situation. The society needs appropriate communicative strategies, management tactics and methodologies for analyzing communication processes. This can help us perceive and produce new discourses and to control their impact on civil society development. Penetration of communication in all spheres of social life, emergence and development of a qualitatively new type of communicative structures require a profound review of the social reality's communicative nature. This objectifies the problem of studying the communicative discourse of social networks in modern social philosophy.

The study objective is to find out principles and pragmatics of the social networking discourse as a source of social capital for the information society in order to establish democratic values. The object of research are social and communicative Internet-networks as a formation factor of social capital and functioning of civil society. The subject of research is the discursive pragmatics of social networking in the information society.

The theoretical and practical significance of the study is to reconstruct the paradigms of communicative philosophy and apply the principles of discursive ethics for communicative practices in a new environment – Facebook. It can become a source of the social capital, as the structure of a network is uniquely favorable for strong ties. Facebook makes interpersonal interaction open to the recognition of the *Other*, and to forming of a single discourse. Rational justifications of such interaction opens many other perspective directions of this

study. Nevertheless, their implementation requires a theoretical legitimization of new standards of behavior in the information society.

Scientific novelty. The current study forms the methodological basis of social network communication discursive pragmatics. This is a new branch of philosophical research, which aims to develop a methodology for analysis of the subjective factor (primarily social) in the intersubjective interaction of individuals in the social network. For practical realization of such a philosophical analysis it is necessary to interpret the existence of an actor in the network as a practical embodiment of the idea of discourse openness for the social capital formation on the basis of mutual trust through communication.

The scientific novelty of the study can be specified in the following theoretical positions:

-the conceptual vision of social network communication discursive pragmatics is given in the philosophical and social knowledge of Ukraine for the time;

-the methodological basis of the discursive pragmatics of social network communication is formed;

−the philosophy of communication is structured on the basis of three paradigms of its development: self-understanding, discursive practices and mutual understanding, where the paradigm of discursive practices is used for interpretation of Internet communication discourses, and the paradigm of mutual understanding is essential for achieving consensus;

−actor’s being in the virtual social network is interpreted through the formation of user's own legend and discourse, as well as enrolment through the communicative action to micro and macro narratives;

−it is proved that the theory of the public sphere can be practically applied to the analysis of socially significant network discourse due to the duality of its dimensions: spatial and axiological-communicative;

−the structure of the Facebook is considered as a basis for the social capital accumulation and means of spreading the narratives of the civil society in

Ukraine;

−for the first time a number of sources dedicated to studying the field of openness and social networks that have not previously been used in the Ukrainian scientific discourse are introduced into the thesis;

The following topics were further developed:

−deliberative democracy, the idea of which originated in the framework of the paradigm of mutual understanding, is a working theory of the information society development based on the common values which are realized in the discourse;

−the theory of the social capital use for analyzing the relationships of users in social and communicative Internet networks;

It is specified:

−Habermas' vision of the theory of openness not only as a single space of communicative action, but also as a set of consensus-based discourses;

−critical judgments regarding monopolization of the public sphere and its rationalization, as well as its functions in the democratic community, the possibility of applying to social networking communication through discursive pragmatics.

Working on the dissertation the author formulated the following conclusions:

1. European community historical development caused the communicative revolution in philosophy. Tethinking of the philosophizing fundamentals was under pressure of the need of the action communicative coherence, argumentation of political decisions, and formation of a new public sphere that would stimulate the development of not only national discourses, but also the discourses of a united European community and circulate narratives of common values. The emergence of the Internet and social networks has opened a new dimension of human existence – hyperreality and a new kind of interaction – Internet communication. Today it is considered the prevailing type of intersubjectivity. Therefore, for the implementation of philosophical

reflection in the Internet communication phenomenon, it is necessary to rethink and systematize the paradigms of philosophy of communication. In the course of the study, three paradigms were identified and systematised: self-understanding, discursive practices and mutual understanding.

2. The mutual understanding paradigm, which plays a major role in the study, combines the efforts of thinkers to solve the issue of judgment argumentation and achievement of consensus. In this direction, transcendental pragmatics and discursive ethics are formed. These two new spheres of communication comprehension consider the knowledge of the *Other* as a goal, which is being achieved through a single social discourse aimed at consensus. For this purpose, in the Habermas' theory of communicative action, observance of moral and ethical norms was recognized as a compulsory condition for speech interaction. On this foundation, Apel's transcendental communicative community has to be formed. Discursive ethics finally changes from the philosophy of consciousness to the philosophy of communication, focusing the intersubjective interaction on justice and ethical norms as an end in itself.

The concept of the public sphere also develops along in the tideway of this paradigm. After analizing the translations of Habermas' works, it was revealed that in the context of historical research, openness appears as a phenomenon of intersubjective interaction for finding common solutions to common issues and for communities' enrolment to the political discourse of power. It gets a spatial dimension only eventually when it is implemented in communities geographically outlined sphere of existence, and later in the media, that verbalize the discourse of the sphere of openness. Based on these considerations, it was concluded that the public sphere is a concept that characterizes the ability of citizens to gather for realization of their own political will, while the sphere of openness is a concept with a more profound value-content meaning.

3. Structural transformations of the sphere of openness occur when autonomous actors engage in a socially meaningful discourse of those who are

the closest to everyday communication, knowing about the lives of citizens and capable to make politics humane again. The idea of deliberative democracy as a form of government, where decisions are made as a result of the best argument victory in the communicative interaction of citizens, is emerging. Thus, the public sphere is the methodological basis of the civil society's communicative action.

For Habermas, the deliberative democracy is the embodiment of an ideal communicative situation and the practical consequence of the discourses it forms. There is no differentiation on external grounds for ideal communication, but only argumentated judgments of rational subjects that are not exposed to external influence. However, such a vision was immediately criticized, and the consideration of the public sphere as a single phenomenon changes to the analysis of a plurality of spheres in a single discourse in order to reach consensus, guarantee freedoms and respect for the rights of citizens.

C. Mouffe, H. Heikkilä, R. Kunelius, H. Nieminen and other emphasize that exaggerating the role of rationality in communication contributes to the exclusion of certain groups from discourse. The structural-functional approach is the most relevant one. It distinguishes the following functions of the public sphere: the formation of political publicity patterns; ensuring the realization of democracy (articulation of public interests, public control of government activity, influence on the formation of state policy, political education); functions within the democratic regime (creating mechanisms for acquiring political capital and to determine the source of power).

4. The considerations about functions and formation of the public sphere based on the strong social capital of the European community, which is, howerver, not represented in the Ukrainian society. The common values and trust are the fundamentals of social capital. This thesis became the basis of the search for a new methodology for the Ukrainian sphere of openness taking into account its network structure. The social networks, namely Facebook, are recognized as the best medium for acquiring the social capital. Based on

Facebook architecture its users can realize their own communicative action, which is updated due to the openness methodology.

5. Discoursive and pragmatic comprehension of hyperreality as another dimension of social significance of discourses and Internet communication in social networks as means of their implementation has formed a new vision of Facebook. This makes it possible to analyse the social network in the social sciences to form the civil society and deliberative democracy. Facebook communication does not have spatio-temporal constraints, which contributes to the active formation of discourses and dissemination of narratives. This mechanism worked well during the Revolution of Dignity, when exactly the network interaction stimulated the solidarity of citizens.

6. The efficiency of the Internet communication and the areas of openness it generates depend on the quality of social capital. The following structural elements of the social network as the user's legend, the wall, the news feed page, and the possibility of communicative action through the spreading of opinion on their own walls and commentaries is a guarantee of the social capital accumulation by citizens. The openness of their personal virtual discourse stimulates the openness of the Other. The higher the level of correspondence between the legend of the subject of communication reality, the greater is the probability of forming strong ties.

7. A key role in the formation of socially significant discourses in the network is played by conscious web-citizens who not only enter into existing discourses and join narratives, but also form their own ones. They accumulate the social capital faster than network actors and can positively influence discourse by spreading values and norms through their argumentation during intersubjective interaction.

8. The social network is a verbally human modeled reality. Language as a sign system in it becomes not only means of expressing thoughts, but also a tool for constructing reality. The structures of linguistic intersubjectiveness are

equally constitutive both for experience and instrumental action and for installations and communicative actions.

For these structures being correctly applied and interpreted, the necessary *discursive pragmatics of social networking communication* is needed that will analyze the verbal material and the strong and weak links formed on it based on the common system of norms and values, as well as patterns of speech communication aimed at reaching consensus.

Materials of this dissertation are the basis of the discursive pragmatics methodology of the social network communication. In the long run, their association with the philosophy of language, semiotics and linguistic pragmatics can become the foundation for the development of new discourse analysis methods to prevent democratic processes manipulations, and help to establish the civil society in Ukraine.

Key words: communication, discourse, narrative, deliberative democracy, social capital, Facebook.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Лучак А.-М.М. Дискурсивна етика Карла-Отто Апеля як теорія обґрунтованого порозуміння. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії.* Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2015. Вип. 7. С. 7–12.

2. Лучак А.-М.М. Соціально-комунікативна мережа Facebook як джерело соціального капіталу. *Науковий вісник Чернівецького університету:* зб. наук. пр. Філософія. 2015. Вип. 754–755. С. 92–97.

3. Лучак А.-М.М. Філософсько-антропологічний вимір феномена комунікації в інтерпретаціях XX століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* Серія «Філософія». 2015. Вип.17. С. 17–23.

4. Luchak A.-M.M. Network And Communicative Transformation of Civil Society: Ukrainian Context. *Virtus.* 2017. № 10. S. 24–29.

Статті у наукових періодичних виданнях України, які індексуються у міжнародних наукометричних базах:

1. Лучак А.-М.М. Інтерпретація дискурсів Мішеля Фуко як засади прагматики комунікації. *Гілея:* наук. вісник. Київ, 2016. № 107 (4). С. 170–180.

2. Лучак-Фокшей А.-М.М. Інтернет-мова як об'єкт дослідження дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* Нац. ун-тет. "Одеська юридична академія", 2017. Вип.20. С. 63–67.

Публікації в інших виданнях:

1. Лучак А-М.М. Ідентифікація людини як особистості та формування політичної ідентичності в глобальному інформаційному просторі. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія".* Серія "Культурологія". 2011. Вип. 7. С. 353–357.

2. Лучак А.-М.М. Використання дискурсивної етики у дослідженні інтерсуб'єктивної взаємодії в соціальних мережах. *Гуманітарно-наукове знання: розмаїття парадигм:* матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Чернівці, 14–15 жовт. 2013 р.) Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 2013. С. 94–98.

3. Лучак А.-М.М. Парадигма саморозуміння в історико-філософській інтерпретації феномену комунікації. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка.* Львів, 2015. Вип.12. С. 36–39.

4. Лучак А.-М.М. Деліберативна демократія як форма правління в інформаційному суспільстві. *Філософія як культурна політика сучасності:* тези доповідей III всеукр. наук. конф. (м. Острог, 14–15 жовт. 2015 р.). Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 2015. С. 62–65.

5. Лучак А.-М.М. Застосування парадигми дискурсивно-наративних практик для аналізу соцмережевого дискурсу. *Гуманітарно-наукове знання: дисциплінарні матриці:* матеріали міжнар. наук. конф. (м. Чернівці, 14–15 жовт. 2015 р.). Чернівці: ЧНУ, 2015. С. 245–248.

6. Лучак А.-М.М. Свобода самовизначення як умова конструювання європейської ідентичності українця. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія".* Серія "Культурологія". 2015. Вип. 16. С. 326–329.

7. Лучак А.-М.М. Електронне врядування як шлях утвердження цінностей деліберативної демократії. *Філософія діалогу й порозуміння в побудові європейської і світової спільнот:* тези міжнар. конф. (м. Львів, 22–24 черв. 2016 р.). Львів: ВЦ філософ. ф-ту ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. С. 147–149.

8. Лучак А.-М.М. Роль соціального капіталу у формуванні структури норм. *Філософсько-психологічні аспекти духовності: довіра як основа змін в економіці та суспільстві:* зб. тез II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Львів, 19 лют. 2016 р.). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 164–166.

9. Лучак А.-М.М. Становлення дискурсивної етики: від категоричного імперативу І. Канта до трансцендентальної прагматики К.-О. Апеля. *Дні науки філософського факультету – 2016:* матеріали доповідей та виступів / ред. А. Є. Конверський. Київ: Видав.-поліграф. центр «Київ. ун-т». 2016. Ч. 5. С. 32–34.

ЗМІСТ

ВСТУП 20
РОЗДІЛ 1
ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФЕНОМЕНУ КОМУНІКАЦІЇ ТА ДИСКУРСУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ХХ СТ 31
1.1. Парадигма саморозуміння: комунікація як шлях до себе 31
1.2. Парадигма дискурсивних практик: комунікація як спосіб легітимації знань у дискурсі 38
1.3. Парадигма взаєморозуміння: формування дискурсу з Іншим на раціональних та моральних засадах 51
Висновки до розділу 1 64
РОЗДІЛ 2
КОНЦЕПТ ЄДИНОЇ СФЕРИ ВІДКРИТОСТІ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ЗАСАДА КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ 67
2.1. Öffentlichkeit, публічність, відкритість. Змістове наповнення поняття сфери інтерсуб’єктивної взаємодії громадянського суспільства 67
2.2. Ідеальна комунікативна ситуація як основа деліберативної демократії 75
2.3. Множинність сфер відкритості та їхні функції у демократичних процесах 84
2.4. Віртуалізація громадських дискурсів та їх упорядкування за допомогою наративів 102
Висновки до розділу 2 113
РОЗДІЛ 3
ФОРМУВАННЯ ПРАГМАТИКИ СОЦМЕРЕЖЕВОЇ КОМУНІКАЦІЇ У FACEBOOK 118
3.1. Моральна та політична кризи інтерсуб’єктивності в Європі та Україні. Імплементація ідеї деліберативної демократії 118

3.2. Facebook: зміцнення соціального капіталу та утвердження сфери відкритості 138
3.3. Інтернет-мова як об’єкт дослідження дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації 153
3.4. Деструктивні аспекти соцмережвої комунікації крізь призму дискурсивної прагматики 166
Висновки до розділу 3 176
ВИСНОВКИ 180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 185
ДОДАТКИ 205

ВСТУП

Актуальність теми. Розбудова демократії та утвердження громадянського суспільства є необхідною умовою інтеграції України в Європейську спільноту. Здобувши незалежність, Україна прагне відновити втрачений соціальний капітал на засадах європейських цінностей: свободи, рівності та гідності людини. Підтвердженням тому є три революції: На граніті, Помаранчева та Гідності. Вони засвідчили, що український народ перестав бути лише пасивним електоратом, а вимагає реальної соціальної справедливості. Утвердження гідності людини – наратив, створений у віртуальних соціальних мережах, об'єднав небайдужих людей, які розуміють необхідність згоди та колективних дій задля демократизації та гуманізації суспільного поступу.

Актуальність дослідження має також і глобальний вимір. Глобалізація є панівним метанаративом соціального поступу з другої половини XX століття. Серед головних її рис варто виділити такі як інтерактивність, багатовекторність та некерованість. Інтерактивність глобалізаційних тенденцій визначається прийняттям світом парадигми сфери відкритості, створення потужних інформаційних мереж цифрового соціального капіталу задля пізнання, взаємопідтримки та досягнення спільного блага. Багатовекторність втілюється у макронаративах, де світоглядні перспективи панівної культурної традиції стають визначальними у формуванні мікронаративів. Саме мікронаративи зумовлюють хаотичність глобалізації.

У світі, де утвердження засадничих вартостей гуманізму визнано головною підставою соціального благополуччя, часто відбуваються зіткнення різного рівня ідентичностей. Так, Україна також потрапила під вплив глобальних тенденцій. Однак в нашому ментальному просторі вони втілилися у двох кардинально протилежних течіях модернізації суспільств (макронаративах): європеїзації та експансії "російського світу".

Європеїзація означає входження України у відкритий дискурс демократичних свобод та сферу вільної ринкової економіки, “російський світ” – закріплення у замкненому дискурсі консервативних патріархальних спільнот та прийняття Російської Федерації як опікуна у всіх сферах взаємодії із зовнішнім світом. Перебуваючи у силовому полі цих двох макронаративів, Україна, знесилена економічною кризою й інформаційною війною, є морально дезорганізованою. Тобто, макронаративи національної ідентичності та соціальних вартостей так і не було сформовано. Вихід з цієї ситуації потребує нової методології накопичення соціального капіталу через реалізацію його головного імперативу – довіри.

Стабільність світу вимагає всезагального порозуміння, відкритості та колективних дій. Критичне обговорення проблем планетарного масштабу стало можливим саме завдяки виникненню та глибокому проникненню в життєсвіт людини соціально-комунікативних мереж, які створили можливість системи раціонально впорядкованого дискурсу. Мережева структура сучасного суспільства була помічена ще іспанським соціологом М. Кастельсом, який зауважував, що мережева логіка як логіка нової соціальної структури істотно впливає на суспільні рухи, державу та інші суб'єкти соціальної взаємодії. Мережевість виникає ще до становлення інформаційного суспільства як форма буття взаємозв’язків між індивідами, групами та націями. Вона уособлює в собі синергію всіх відомих нам типів взаємодії та складність їх поєднання. Сьогодні мережі значним чином впливають на всі сфери життя людини. Цей факт зумовлює і значну зацікавленість феноменом мережевості дослідників не тільки гуманітарної сфери знання, але й точних наук, які прагнуть вдосконалити технологію встановлення зв’язків та поширення інформації задля прискорення поступу суспільства Web 3.0. Формування нового інтерсуб’єктивного наративу націєтворення є достатньо актуальним, у час, коли соціальна дія прирівнюється до комунікативної дії в соціальних мережах. Інтернет

сприяє різного роду взаємодіям всередині соціуму і побудові міжособистісних мереж. Він забезпечує глобальну вільну комунікацію, яка сьогодні вже стала необхідністю. Саме ці обставини й формують фактор відповідальності особистості перед собою впродовж всіх етапів становлення її як діючої особи в мережі [59].

Мережі, завдяки швидкому розповсюдженню Інтернету, заполонили суспільства, цивілізаційний поступ яких ще не досягнув достатньої швидкості соціального часу. Шеррі Тьокл, відома американська дослідниця, зазначає: “Інтернет став соціальною лабораторією, в якій проводяться експерименти з конструювання та реконструювання постсучасного життя” [224, с. 9]. Іран, Єгипет, Україна, Туніс, Білорусія – це ті країни, які одними з перших використали соціальні медіа для утвердження цінностей демократії та свободи. Однак, якщо філософія не запропонує нову методологію аналізу соцмережевого дискурсу, яка б змогла відділяти дискурси-носії наративів ліберальних та гуманістичних цінностей від штучно сформованих комунікативних схем, які порушують консолідацію громадян, демократія може опинитися під загрозою.

Феномен мережі сьогодні має статус універсального. Мережа – це проект людства, не розділеного кордонами, а об’єднаного спільним дискурсом та цінностями. Інтернет – це складна, відкрита, здатна до самоорганізації система, яка вербалізує дискурси та наративи заради їх спільнотворення. У кіберпросторі в хаосі інформації соціальні мережі виконують роль об’єднуючих сил, які стимулюють єднання через комунікацію довкола спільних наративів та залучення до дискурсів. Однак практика революційних подій на Близькому Сході показала, що протести, які зароджуються у віртуальному середовищі, не мають лідерів та ідеологічної основи. Колективне мислення стає суперечливим, дії таких рухів – імпульсивними. Порівнюючи ці перевороти з виступами робітничого класу минулих століть, чітко проглядається брак освіченості та дисципліни, а також довготермінової мети у тих, хто бореться з

режимом. Виникає питання про причини виникнення цих недоліків й можливості контролю революційних потоків, що зароджуються у віртуальному середовищі й переходять у площину реального світу.

Аналіз онтологічних, гносеологічних та методологічних основ соціальних змін та взаємодії – це головне завдання соціальної філософії. Постійна трансформація та вдосконалення інформаційних технологій, зростання їхнього впливу на суспільство повинне стимулювати дослідників зосередити свою увагу на їх філософському осмисленні. Технічний аспект цього питання дослідити складно, але можливо. Проте життя і майбутнє у "всесвітньому глобальному селі" (згідно з термінологією Маршала Мак-Люена) потребує реальних методологій, а не гіпотез. Тім Бернерс-Лі, творець World Wide Web, зауважує: "Всі ми маємо бути впевненими у тому, що суспільство, яке ми будуємо за допомогою мережі, саме те, якого ми прагнемо" [15, с. 107].

Новітні інформаційні технології можуть стати механізмом формування критично налаштованих спільнот, здатних до порозуміння і колективних дій. Соціальні мережі (Facebook, Twitter тощо) є інструментами боротьби за демократію, позаяк мобілізують своїх користувачів довкола тези "зроби-це-сам". Водночас вони слугують подоланню таких ментальних перешкод: умисне зневажання Іншого, свідома відмова розуміти та визнавати людину іншого типу. У соціальних мережах виникає знання, яке не завжди виходить з фактів, а відштовхується від уявних конструктів. Уявні конструкти нашої свідомості накопичують в собі стереотипи та тлумачення загальнозначущих життєвих понять, отже, формують життєсвіт на основі суб'єктивної раціональності.

Невпинна трансформація соціокультурної реальності вимагає переосмислення сучасної комунікативної ситуації і формування відповідних стратегій, тактик управління та методології аналізу комунікативних процесів, які б допомогли суспільству сприймати і

продукувати нові дискурси, а також контролювати їхні впливи на розбудову громадянського суспільства. Проникнення комунікації в усі сфери життєдіяльності суспільства, виникнення і розвиток якісно нового типу комунікативних структур вимагають глибокого переосмислення комунікативної природи соціальної реальності, що актуалізує проблему дослідження комунікативного дискурсу соціальних мереж у сучасній соціальній філософії.

Проблема дослідження ролі і місця соціальних мереж в комунікативному просторі сучасного суспільства також обумовлена тим, що мережі перетворилися на своєрідний глобальний координаційний центр соціальних зв'язків, адже вони матеріалізують та вербалізують процеси формування соціально значущого дискурсу в інформаційних системах, а також здатні впливати на реальність соціуму, продукуючи нові наративи.

Стан наукової розробки теми. Аналізуючи напрямки наукового розвитку дослідження мережевої проблематики, варто зауважити, що її омислення у соціально-філософському контексті є достатньо новою сферою наукової розвідки. Так як дане дисертаційне дослідження присвячене вивченню комунікативного аспекту соцмережевого дискурсу, а також його впливу на розбудову демократії, логіка вивчення наукової літератури будувалася за наступною схемою.

Перш за все було досліджено феномен комунікації та гуманістичний чинник у його філософському осмисленні. Праці К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, Д. Бьолера, В. Кульмана, М. Ріделя, П. Ульріха, В. Гьосле, М. Бубера, К. Ясперса, О.-Ф. Больнова, А. Єрмоленка репрезентують саме такий аспект філософського аналізу комунікації.

Головним принципом функціонування мережі Facebook є відкритість. Для того, щоб взаємодія в мережі була ефективною, актори повинні залишати відкритими не тільки свої сторінки, але й свідомість для сприйняття Іншого. Поняття відкритості відоме філософії вже досить

давно, проте особливої актуальності воно набуло після виходу відомої праці Ю. Габермаса “Структурні перетворення сфери відкритості”. Однак для глибшого аналізу даної проблематики було використано німецькомовні та англомовні праці дослідників даної проблематики, які не було перекладено українською або російською мовами та які раніше не використовувалися у дотичних дисертаційних дослідженнях, а саме: праці Д. Бьолера, Дж. Боррадорі, К. Карпінена, Г. Мое, Дж. Свенсона, А. Мартініха, Р. Шульца, Ґ. Шкрібека та інших.

Існування сфери відкритості – це запорука міцного громадянського суспільства. Проте, якщо зв’язки між акторами є слабкими, дискурс утвердження цінностей, яких сьогодні потребує українська демократія, не може бути ефективним. Вирішенням цієї проблеми є формування методології зміцнення соціального капіталу в мережі. Соціальний капітал стає предметом філософського дослідження у працях Р. Патнема та Ф. Фукуями. Однак він також ґрунтовно вивчається в економіці та соціології Г.К. Лоурі, Дж. Джонсоном, П. Бурдьє, Дж. Коулманом, А. Портресом та іншими. Дані розвідки було використано для формування нової інтерпретації соцмережевої комунікації.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота “Дискурсивна прагматика соцмережевої комунікації інформаційного суспільства” виконана у рамках наукової програми кафедри філософії Львівського національного університету імені Івана Франка “Еволюція філософських парадигм мислення у контексті глобальних викликів” № 0112U003260.

Мета дослідження – дослідити засади та прагматику соцмережевого дискурсу як чинника творення соціального капіталу інформаційного суспільства для утвердження демократичних цінностей.

Для досягнення поставленої мети визначено наступні **завдання**:

- проаналізувати зміну парадигм в аналізі феномену комунікації в антропосоціальному вимірі у філософській думці XX–XXI століть;

- розглянути теорію сфери відкритості як методологічну передумову здійснення соціально значущої соцмережевої комунікації;
- проаналізувати можливість переосмислення моделі деліберативної демократії в контексті моральної та політичної кризи інтерсуб'єктивності в Європі та Україні;
- обґрунтувати формування соціального капіталу як передумову становлення громадянського суспільства;
- здійснити дискурсивно-прагматичне осмислення соціально-комунікативних Інтернет-мереж як середовища інтерсуб'єктивного залучення Іншого та джерела соціального капіталу;
- розкрити роль соцмережевої комунікації у трансформації класичної моделі демократії в деліберативну.

Об'єкт дослідження – соціально-комунікативні Інтернет-мережі як чинник творення соціального капіталу та функціонування громадянського суспільства. ***Предмет дослідження*** – засади формування соціального капіталу в умовах віртуальної інтерсуб'єктивної взаємодії на оснвоі універсальної дискурсивної етики.

Під час аналізу феномену соцмережевої комунікації було використано наступні **методи**: проблемно-хронологічний (аналіз еволюції теорій філософії комунікації у працях філософів XX–XXI століть); аналітичний (поділ концепцій комунікації на парадигми саморозуміння, взаєморозуміння та дискурсивно-наративних практик); порівняльний (визначення основних концептів теорії сфери відкритості Ю. Габермаса у її порівнянні з критикою сучасників); структурний і функціональний (дослідження структури соціального капіталу, синергії її взаємодії з технологією соціальної мережі Facebook, а також визначення основних аспектів функціонування, які сприятимуть формуванню сфери відкритості та дискурсу цінностей). Основою наукової розвідки стали традиційні для гуманітарного знання підходи: герменевтичний, систематичний, аксіологічний та персоналістичний. У даній роботі було дотримано

загальних принципів наукового дослідження: об'єктивність, реалізм, послідовність та логічність, застосовано ряд загальних та спеціальних методів – аналіз, синтез, дедукція та індукція.

Наукова новизна одержаних результатів. Дослідження ставить на меті сформувати методологічну основу дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації – нової галузі філософського дослідження, яка має на меті розробити методологію аналізу суб'єктивного чинника в інтерсуб'єктивній взаємодії особистостей у віртуальному просторі соціальної мережі. Для практичної реалізації такого філософського аналізу потрібно інтерпретувати буття актора в мережі як практичне втілення ідеї відкритості дискурсу задля формування соціального капіталу на основі взаємної довіри у комунікативних практиках.

Наукову новизну дослідження можна конкретизувати у наступних теоретичних положеннях:

Вперше:

− подано концептуальне бачення у філософсько-соціальному знанні України нового напрямку дослідження – дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації інформаційного суспільства;

− сформовано методологічну основу дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації;

− систематизовано філософію комунікації на основі трьох парадигм її розвитку: саморозуміння, дискурсивних практик та взаєморозуміння, де парадигма дискурсивних практик застосовується для інтерпретації дискурсів Інтернет-комунікації, а парадигма взаєморозуміння є основною для досягнення консенсусу;

− проінтерпретовано буття актора у віртуальній соціальній мережі через формування легенди користувача та власного дискурсу, а також долучення через комунікативну дію до мікро- та макронаративів;

− доведено, що теорія сфери відкритості Ю. Габермаса може практично застосовуватися для аналізу соціальнозначущого

соцмережевого дискурсу завдяки дуалістичності її вимірів: просторовому та аксіологічно-комунікативному;

− розглянуто структуру соціальної мережі Facebook як основу для накопичення соціального капіталу та засобу поширення наративів громадянського суспільства в Україні;

− вперше введено в науковий обіг низку джерел, присвячених дослідженню сфери відкритості та соціальних мереж, які раніше не використовувалися в українському науковому дискурсі;

Отримали подальший розвиток:

− теза про те, що деліберативна демократія, ідея якої зародилася в руслі парадигми взаєморозуміння, є актуальною теорією бачення розвитку інформаційного суспільства на засадах спільних вартостей, реалізованих в дискурсі;

− теорія використання поняття соціальний капітал для аналізу взаємозв'язків користувачів у соціально-комунікативних Інтернет-мережах;

Уточнено:

− бачення Ю. Габермасом теорії сфери відкритості не тільки як єдиного простору комунікативної дії, але як і множини дискурсів, зорієнтованих на консенсус;

− критичні судження стосовно монополізації сфери відкритості та її раціоналізації, а також визначено її функції у демократичній спільноті, можливість застосування до соцмережевої комунікації через дискурсивну прагматику.

Практичне значення роботи полягає у реконструкції зміни парадигм комунікативної філософії, застосуванні засад дискурсивної етики до комунікативної практики в новому середовищі – соціальній мережі Facebook. Вона може стати чинником творення соціального капіталу, позаяк її структура є однозначно сприятливою для сильних зв'язків. Facebook є простором виявлення ресурсу кожного з суспільства, що робить

інтерсуб'єктивну взаємодію відкритою до визнання Іншого та входженням із ним в єдиний дискурс. Раціональне обґрунтування такої взаємодії відкриє чимало інших перспективних спрямувань даного дослідження, які матимуть прикладний характер. Їхня реалізація потребує теоретичної легітимації нових норм поведінки в інформаційному суспільстві. Дане дослідження може бути використане дослідниками соцмережевої комунікації з різних галузей, а також викладачами курсів, присвячених вивченню сучасною соціальної філософії, Інтернет-медіа, демократичних процесів та багатьох інших питань. Фундаментальні засади дисертаційного дослідження, пов'язані з етикою соцмережевої комунікації, було використано для формування єдиної Facebook-стратегії для управлінь Львівської міської ради та комунальних підприємств міста Львова.

Особистий внесок здобувача. Дане дисертаційне дослідження є завершеною науковою працею і виконане автором самостійно. Наукові результати, висновки та рекомендації, які винесено на захист, одержані автором самостійно й опубліковані у фахових наукових виданнях. Більшість публікацій на тему дисертації – одноосібні.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи апробовано у формі доповідей на III Міжнародній конференції молодих науковців "Світоглядноціннісні виміри гуманітарного знання та освіти" (Чернівці, 28-29 жовтня 2010); Міжнародній науковій конференції "Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми" (Чернівці, 7-8 жовтня 2011); Міжнародній конференції студентів, аспірантів та молодих учених (Київ, 18-22 жовтня 2013); Міжнародній науковій конференції "Проблеми культурної ідентичності в контексті соціокультурного різноманіття" (Острог, 4-5 квітня 2014); щорічних звітно-наукових конференціях Львівського національного університету імені Івана Франка (2015–2016); III Всеукраїнській науковій конференції "Філософія як культурна політика сучасності" (Острог, 25 жовтня 2015); Міжнародній

науковій конференції “Гуманітарно-наукове знання: дисциплінарні матриці” (Чернівці, 9-10 жовтня 2015); VIII Міжнародній науковій конференції “Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур” (Острог, 24-25 квітня 2015); II Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю “Філософсько-психологічні аспекти духовності: довіра як основа змін в економіці та суспільстві” (Львів, 19 лютого 2016); Міжнародній науковій конференції “Дні науки філософського факультету – 2016” (Київ, 20-21 квітня 2016).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 4 статті у наукових фахових виданнях України та 2 статті в наукових періодичних виданнях України, які індексуються у міжнародних наукометричних базах. Надруковано 9 тез доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Мета та завдання дослідження зумовили структуру дисертаційної роботи, яка містить вступ, три розділи: перший має три підрозділи, другий та третій мають чотири підрозділи кожен, а також висновки та список використаної літератури. Обсяг основного тексту дисертації становить 159 сторінок, список використаних джерел викладений на 20 сторінках (232 позиції, з яких 120 іноземними мовами).

РОЗДІЛ 1
ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФЕНОМЕНУ КОМУНІКАЦІЇ ТА ДИСКУРСУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ XX СТОЛІТТЯ

Євроінтеграційні процеси у другій половині XX століття зумовили актуалізацію комунікативної узгодженості дій, що спричинило необхідність осмислення комунікації та її ролі у конструюванні світоглядних орієнтирів як ціннісних засад порозуміння. Відповіддю на запит став комунікативний переворот: перехід від філософії свідомості до філософії інтерсуб'єктивності. А. М. Єрмоленко зауважує, що в комунікативній філософії дискурсивно-теоретичний критерій розуму (формально чи процедурно) заступає онтологічні змістові чи трансцендентальні та монологічні концепти розуму традиційної філософії [42, с. 29-30]. Комунікація повинна замінити пасивні методи наслідування, на основі яких формувалося граничне обґрунтування філософії та ціннісних нормативів, допомогти реабілітувати практичний розум.

Виникнення соціально-комунікативних Інтернет-мереж дало можливість залучити до інтерсуб'єктивної взаємодії кожного, незалежно від національних, культурних чи соціально-політичних уподобань. Однак метою такої взаємодії є досягнення згоди стосовно спільних суспільних вартостей. Як зазначав Д. де Ружмон, головні мотиви європейського об'єднання – це безпека, процвітання і свобода [81, с. 50]. Їх утвердження потребує безперервного пошуку консенсусу, компромісу та відкритості до залучення Іншого.

1.1. Парадигма саморозуміння: комунікація як шлях до себе

Вперше до аналізу комунікації звертається німецький філософ-екзистеціаліст Карл Ясперс. У його інтерпретації комунікація постає

однією з головних рис сучасної історичної епохи, її “специфічною ситуацією”. “Ситуація означає не тільки природно-закономірну, але радше смислову дійсність, що постає не як фізична, не як психічна, а як конкретна дійсність… дійсність, яка несе для мого емпіричного буття користь або шкоду, відкриваючи можливості або накладаючи нові обмеження” [174, с. 96].

У цій специфічній дійсності К. Ясперс розрізняє комунікацію наявного буття та екзистенційну комунікацію. У комунікації наявного буття філософ виділяє три рівні. Перший рівень означає життя людини серед інших людей, де комунікація є засобом утворення необхідних зв’язків у спільноті для комфортного існування. Вона ґрунтується на загальноприйнятих зразках мисленнєвий культури та загальних нормах соціальної поведінки, гарантуючи безпроблемне буття людини. Знехтувати суспільними нормами для людини – означає ввійти у конфлікт із наявним способом людського існування та втратити можливість комунікації.

Другий рівень комунікації починається тоді, коли людина постає як свідома особистість, як незалежне від світу Я, запитуючи “як люди поводяться та розуміють одне одного” [84, с. 133]. Таке Я ставиться до світу як до об’єкта власного дослідження, а власна незалежність, за К. Ясперсом, є головною передумовою виникнення цілераціональної комунікації. Проте у цій незалежності прихована суперечність – вивищуючи себе над іншими, Я починає розглядати спільноту як засіб, а не як мету, що суперечить категоричному імперативу І. Канта, спричиняючи руйнування суспільної моралі.

Суб’єкт-об’єктне відношення між Я та Іншими К. Ясперс розглядав в площині соціального виміру, не беручи до уваги двобічний характер взаємодії. Згідно з логікою мислителя, спільнота, яку Я досліджує, існує вже до початку комунікації. Я актуалізує дискурс, вибудовуючи його за певними правилами, нормами та цінностями. Для того, щоб виокремити себе як суб’єкта, Я повинне рефлексувати над цим дискурсом. Однак, щоб

діяти в ньому, Я повинне позиціонувати себе як незалежне, але К. Ясперс не пояснює, задля чого необхідна ця незалежність [159, с. 173].

Якщо погодитися з тим, що кожне Я керується власними егоїстичними намірами, то можна припустити, що почнеться змагання за самовивищення, яке з необхідністю зумовить війну всіх проти всіх. Змагання за самоутвердження нівелює місію Я в спільноті, й виникають такі собі Над-Я, що комунікують позірно. Це означає, що така комунікація не є цілераціональною і має за мету не досягнення консенсусу, а вирішення нагальних потреб. Я починає діяти як інструментальний розум. У такому дискурсі апріорі не можуть існувати такі поняття, як взаєморозуміння та свобода, унеможливлюється існування спільноти [66].

На третьому рівні комунікація стає цілеспрямованою. “Людина є не лише формальним Я процесу розуміння й не лише вітальним буттям, але й водночас носієм певного змісту, який або лишається прихованим у темряві примітивної спільноти, або ж висвітлюється в духовній цілісності свідомого буття” [84, с. 135]. Цією духовною цілісністю є ідея, яка гуртує спільноту як єдине ціле – ідея єдиної віри, ідея держави, ідея сім’ї, ідея університету. Саме ця ідея стає першою передумовою змістової комунікації, де актори мають спільні цінності та власну єдність як мету.

Зазначимо, що К. Ясперс не розглядає кількох інших аспектів: змістове й діяльнісне наповнення незалежності Я та одностайність спільноти в трактуванні ідеї. По-перше, коли Я приймає ідею, його незалежність змінює характер, адже тепер вона обмежена правилами, за якими живе спільнота. По-друге, люди як соціальні атоми-носії певного змісту повинні ще знайти один одного. Має бути виявлено самотність Я першого рівня комунікації, втеча від якої спонукатиме його знайти Інших, щоб об’єднатися з ними в спільноту.

Цілераціональна комунікація об’єднує Я з Іншими в дискурсі, проте не наближає Я до себе самого. Три об’єктивно існуючі рівні комунікації є обмеженими, але К. Ясперс зазначає, що саме ці межі вказують на

вимушену необхідність екзистенційної комунікації. На першому рівні комунікації Я обмежене рефлексивно, на другому – загальною ідеєю цілого, на третьому – екзистенцією. Те, що є невидимим на рівні наявної комунікації, з'ясовується саме на рівні екзистенції.

За К. Ясперсом, комунікація наявного буття є недостатньою, що спричинює філософську рефлексію, де відкривається умова можливості Я лише завдяки зв'язку з іншими людьми. Така комунікація є лише засобом для буття, але не самим буттям. В екзистенційній комунікації, "… де я вперше зустрічаю та пізнаю самого себе, інша людина – це певна, саме ця інша людина: її унікальність є вирішальною для субстанційності її буття" [84, с. 138]. Це процес взаємотворення особистостями одна одної. Екзистенційна комунікація виходить із свободи як можливості, відмова від якої рівноцінна відмові від власного буття, коли зраджую самому собі через втрату Іншого.

Незважаючи на спрямованість комунікативної філософії Карла Ясперса до Іншого, чимало запитань постають перед індивідом, який входить в екзистенційну комунікацію [61]. Проблематизуючи себе як об'єкт самодослідження, Я робить крок до рефлексивної об'єктивації, тобто крок "в себе", а не "в спільноту". Безумовно, першою передумовою свідомої діяльності є усвідомлення себе. Але усвідомлення себе як екзистенції, згідно з філософією К. Ясперса, може посягати й на свободу Іншого, тобто визначення екзистенції Я може не вписуватися у взаємне свідоме розуміння. Визначаючи спілкування з Іншим як єдиний спосіб утвердження людської екзистенції, К. Ясперс залишає поза увагою інші можливості прояву людиною свого "Я". З комунікації наявного буття Я переходить не на новий рівень взаємодії, а занурюється в екзистенційну ситуацію.

До питання взаємодії Я та спільноти звертається у своїй праці "Філософія екзистенціалізму" Отто-Фрідріх Больнов. Філософ вважає, що світ оточуючих людей (*die Mitmenshen*) відіграє важливу роль в досягненні

екзистенції Я. Ця сфера є первинною для людини, і тільки з набуттям досвіду, свідомість виділяє й інші світи: тваринний, рослинний та неживу матерію. О. Ф. Больнов звертається до М. Гайдеґґера, який вважає, що за допомогою слова “світ” люди передусім транслюють його смисл як “світ людей” [17]. Екзистенційна філософія не намагається осмислити цей феномен, натомість трактує його як існуючий апріорно, адже саме усвідомлення присутності Інших та своєї причетності до цього світу роблять можливим особисте буття. Таким чином, людське буття завжди виявляється даним у живому зв’язку з Іншими: “Особистісне буття за своєю сутністю є буттям спільним” [17].

Проте екзистенціалісти не вважають спільне буття цінністю, а вважають його тим, що віддаляє людину від істинності її існування [17]. Екзистенційне буття завжди вивищується на фоні спільності існуванням окремої людини. С. К’єркегор і К. Ясперс також розділяли таке бачення цієї проблеми. К. Ясперс вважав, що інші люди – це безвідповідальна маса, яка може повністю нівелювати реальну самосвідомість окремої людини. Він позначає цю властивість як особисте буття без екзистенційного існування. Тільки категоричне відокремлення себе від спільноти може спричинити досягнення власного екзистенційного існування. “У наївному особистому бутті я роблю те, що роблять всі, вірю в те, у що вірять всі, думаю так, як думають всі. Думки, цілі, страхи, щастя переходять від одного до другого, й ніхто цього не помічає, оскільки тут наявна вихідна безпроблемна “ідентифікація всіх з усіма” [17].

Погляд О.Ф. Больнова відрізняється від окреслених вище поглядів менш радикальним протиставленням особистісного буття зі світом Інших. Відносини між світом та особистістю здійснюються через віддачу себе Іншим та віднайдення себе знову. Світ – це те, в чому людське буття може себе втратити й те, від чого воно повинне відштовхнутися заради досягнення свого власного екзистенційного існування. Тобто оточення людини є окремим світом не тільки через те, що воно є найбільш

наближеним до її природи, але й тому, що його усвідомлення як окремого цілого є запорукою досягнення власної екзистенції.

Комунікація є властивістю системи “людина-світ”, яка дозволяє внаслідок активної взаємодії помислити Я як екзистенційну самість. Якщо раніше зазначалося, що досягнення істинного існування можливе тільки після звільнення від оков масового буття, то й навпаки, його реалізація неможлива в замкнутій самості. Якщо самість стає замкнутою, екзистенційне існування стає неможливим. Комунікація не нівелює самість, не допомагає їй змінити власну суть, а залишається можливою саме завдяки самості. На думку О.Ф. Больнова, тільки в абсолютно відкритій екзистенційній комунікації існування в присутності Іншого одночасно стає відкритим самому собі і тільки в цій відкритості воно стає насправді екзистенційним. Таким чином, вирішальна зустріч з Іншим відкриває самості шлях до досягнення власного екзистенційного існування Я. Однак ця відкритість, яка здійснюється в граничній залученості, є ризикованою. Відданість людини Іншим може бути сприйнятою недостатньо серйозно. Тому екзистенційна комунікація повинна мислитися разом із ризиком особистості виявитися невизнаною і незрозумілою, бути використаною в чиїхось цілях та висміяною і може знову привести до того, що в остаточній відмові від неї доведеться вернутися до власної самості.

Подальший розвиток комунікативної філософії здійснив Мартін Бубер, один із найцікавіших мислителів XX століття. Він створив оригінальну версію релігійного екзистенціалізму – так звану “діалогічну онтологію”.

У праці “Я і Ти” Бубер звертає увагу на те, що існує три основні підходи, відношення людини до буття: Я-Воно, Я-Ти та ще одне відношення Я-Ти, де “Ти” означає божественне “Ти”.

Зазначимо, що перше відношення раціоналістично-сцієнтичного типу М. Бубер називає також “функціональним” та “орієнтуючим”. У

відношенні Я-Воно світ постає перед людиною як множина предметів і знарядь, які можуть знадобитися нам у досягненні поставлених цілей та втіленні інтересів. Але можливий й інший тип відносин – “актуалізовний”, “зустрічний”, “особистісний”, “діалогічний”. Можна звертатися до предметів, людей та Бога, як до Ти. “Ти зустрічається мені з милості – через пошуки його не знайти. Але те, що я промовляю до нього засадниче слово, становить учинок мого єства, мій істотний учинок” [19, с. 37]. Тоді Інший уже не є одним із багатьох об’єктів, які постають перед Я. Не будь-які міжлюдські стосунки відразу є відношенням Я-Ти. Дійсність “Воно” ми отримуємо в досвіді, натомість дійсність “Ти” переживаємо. Переживання – це своєрідне співвідчування, співрозуміння. Таким чином, Я Іншого відкривається як Ти.

За М. Бубером, у відкриванні “Ти” настає і глибше розуміння самого себе. Адже кожне переживання – це співпереживання, тобто існує своєрідний пізнавальний резонанс, який веде до того, що відкриваючись для духовного світу Іншого, Я відкриває також і своє життя. У зіткненні з “Ти” постає духовність “Я”.

Ще однією суттєвою властивістю зустрічі Я-Ти, окресленою в праці М. Бубера, є її минущість. Світ зустрічі, тобто світ Ти, неминуче вертається до світу Воно. Так відбувається, коли вичерпується взаємопереживання в комунікації, взаємне “ставання”. Комунікація – це процес, який необхідно живити. Живити зсередини, як зазначає М. Бубер, – вкладати новий зміст у слова, відкривати себе Іншому. Проте філософ розглядає зовнішні щодо діалогу фактори – оточення Я-Ти, ті ж ідеї К. Ясперса, які покликанні творити спільність, але можуть чинити й зворотну дію між Я і Ти. Філософ наголошує на драматизмі діалогу. Однак незважаючи на те, що діалог має суто метафізичний характер, не варто заперечувати двоїстість людської природи і не враховувати інших факторів.

Зазначимо, що М. Бубер постає критиком своєї сучасності. Він вказує на потребу оновлення людської здатності до істинної розмови, яка в наші часи стала справді неможливою [19, с. 140]. Цікаво, що теза ця прозвучала в контексті відмінному від сучасного – віртуального. Добра розмова полягає не в тому, що звучить багато слів, а в тому, що звучать ті слова, які ведуть до побудови взаємних стосунків. М. Бубер звертає увагу на зловживання словами, які призводять до руйнування відношення Я-Ти. Розмова як вираз глибокого й автентичного діалогу можлива лише тоді, коли партнера розмови розуміють як неповторну особистісну екзистенцію.

Сучасна культура загалом та європейський раціоналізм зокрема були для М. Бубера синонімом відчуження, “утилітарним етосом”, де людина втратила здатність спілкуватися з Богом, світом та сама з собою. У своєму бунті проти раціональності, проти розчинення особистості в абстрактних категоріях М. Бубер слідував за С. К’єркегором. Але, визнавши особистість як абсолютну цінність, М. Бубер, на відміну від С. К’єркегора, стверджував, що вона може існувати тільки через спілкування з іншими особистостями. Саме через спілкування можливе подолання відчуження та відновлення автентичного буття людини.

1.2. Парадигма дискурсивних практик: комунікація як спосіб легітимації знань у дискурсі

Поряд із визначенням ролі комунікації в житті людини постає дослідження дискурсу як структури з власними правилами, заборонами та умовами залучення Іншого. Як зауважував Ж. Дерріда, західно-європейська філософська традиція є логоцентричною, а її дискурс говорить мовою традиції. Поняття *logos* охоплює собою все поле традиції та одночасно виконує роль її головного орієнтиру. *Logos* є основою цілісності, фундаментом будь-якого пізнавального феномену, який упорядковує знання у систему. Дискурс як *logos* – це система. Не зважаючи на те, що цей термін досить часто використовують з XX

століття, а зокрема представники структурного психоаналізу (Ж. Лакан), філософського постструктуралізму (Р. Барт, М. Фуко) та постмодернізму (Ж. Дельоз, Ж. Дерріда та ін.), а також французької школи аналізу дискурсу (М. Пешьо, К. Фукс, К. Арош та ін.), залишається загальна невизначеність стосовно його детермінації.

Представник американського постмодернізму Джоан Флекс зауважує, що істинне судження може формувати той, хто приймає правила деякого дискурсу або готовий поєднувати кілька дискурсів. Кожен дискурс має власний особливий набір правил або процедур, які керують продукуванням того, що можна вважати змістовим (таким, що має сенс) або істинним висловлюванням. Кожен дискурс або "дискурсивне утворення" водночас і надає, і обмежує можливості. Правила дискурсу дають нам змогу формувати певні типи висловлювань та істинні судження, але вони ж і змушують нас залишатися всередині даної системи і формувати тільки ті висловлювання, що узгоджуються з її правилами. Загалом дискурс не може бути істинним або хибним, оскільки істина завжди залежить від контексту і діючих правил. Дискурси локальні, гетерогенні і часто несумірні. Не існує таких дискурсивно незалежних або трансцендентальних правил, що могли б керувати дискурсами або вибором між ними. Істинні судження в принципі не існують поза дискурсом. Це не означає, що істини немає взагалі, але що вона є дискурсивно залежною [92, с. 35]. Попередня узгодженість правил, а не непереборна сила або об'єктивна істина, дає змогу вирішувати конфлікти.

Постмодерністські дискурси відмовляються від панівних наративів західної філософії. Відкриття нового знання може залежати від розколу владних відносин, що існували раніше. Ж.-Ф. Ліотар вважає, що в спрощеному вигляді постмодернізмом можна називати недовіру до "метаоповідей" – метанаративного механізму легітимації знань. Тому наука повинна була легітимізувати свої правила гри через створення метадискурсу. Коли цей метадискурс застосовується до тієї чи іншої

“метаоповіді”, то науку, яка співвідноситься з цим метадискурсом, називають “модерном”. Тобто в модерні правило консенсусу між відправником і одержувачем ціннісного висловлювання щодо істини вважається прийнятним, якщо воно вписується в перспективу “можливої одностайності розважливих розумів” [53], таким чином, в модерні знання легітимізується через метаоповідь. Основна критика Ж.-Ф. Ліотара спрямована проти гранднаративів. Метанаратив є дискурсом влади, що позбавляє індивіда можливості вільно обирати метаприскрипції, тобто передумови, правила мовленнєвої гри. На місце єдиного метанаративу приходить безмежна кількість мікронаративів, що диференціюють між собою окремі дискурси. Консенсус у такій ситуації не є головною метою, він є процесом, станом дискусії, результатом якої є паралогія – знищення стійкого смислу в мовних іграх, побудова комунікації на основі плюралізму думок [53].

Філософська думка Мішеля Фуко передувала лінгвістичному повороту і сформувала нову епістемологію для переосмислення загальної еволюції філософського знання. Аналіз формування дискурсу (тобто наративів) не обмежений пошуком історичних, суспільних чи лінгвістичних передумов, а відображає його як цілісну дійсність, яка не є створена людиною, однак впливає на її життєсвіт. Дискурс М. Фуко володіє власною свідомістю, мовою, здатний долати перешкоди на шляху до пізнання. Не автор промовляє дискурс, а дискурс говорить через автора. Варто зауважити, що і в соціальних мережах часто висловлюються такі думки, авторство яких визначити складно, якщо взагалі можливо. Вони стають загально визнаним знанням, яке за своєю структурою та неаргументованістю можна порівняти зі стереотипами. У мережі дискурс поширюється та розвивається самостійно, постійно породжуючи нові смисли і форми їхнього вираження.

Своє розуміння дискурсу М. Фуко найповніше представляє у таких працях як “Слова і речі” (“Археологія гуманітарних наук”) та “Археологія

знання”. Філософ присвоює новий зміст поняттю археології, означаючи її як відкриття глибинного прошарку смислового наповнення культури (або окремої її галузі). Власне тому його часто називають археологом дискурсу. Концепція Фуко не є сталою філософською системою з єдиним вектором свого розвитку, а представляє різні погляди на один складний філософський феномен – дискурс.

Ж. Кангієм, автор рецензії на “Слова і речі”, вдало виклав зміст філософського проекту М. Фуко, який, на його думку, “розширив вимоги не-картезіанства і не-кантиніанства на всю філософську рефлексію” [89, с. 54]. Критик порівнює значення цієї праці для нової європейської філософії з впливом спадщини Д. Г’юма на формування доктрини І. Канта. Праця М. Фуко є намаганням переосмислити методологію аналізу наукового знання, сформувати власний спосіб філософування. “Слова...” стали прецедентом для сумніву в засадах тодішньої філософії, яка ґрунтувалася на картезіанській та г’юмівській традиціях – переважання раціоналізму та емпіризму й класичної епістемології. Філософія розгорталася довкола класичної тріади: об’єктивно існуюча дійсність; людина як суб’єкт пізнання та вірні з міркування логіки знання, які тією чи іншою мірою відповідають реальній дійсності. Ціллю М. Фуко було не знівелювати цінність міркування попередників (як це зробив Р. Рорті з класичною епістемологією), а запропонувати альтернативне бачення без згаданої вище тріади, але зі словами (знаками) і речами, взаємопов’язаними у різний спосіб, сформувати погляд з іншого боку розуму, як висловився Б. Рой [208].

М. Фуко аналізує поняття дискурсу як в контексті дослідження історії гуманітарних дисциплін, так і з огляду на соціальний поступ. Дискурси матеріалізуються в реальності мовлення та письма, їх кількість постійно зростає, адже інтерсуб’єктивна взаємодія між людьми не припиняється. Мислитель намагається віднайти фундаментальні коди культури, які вербалізуються в мові, понятійних схемах, цінностях та

соціальних практиках, формуючи для кожної людини “емпіричні порядки, з якими вона матиме справу і в яких буде орієнтуватися”, хоче дійти до “чистої практики порядку і способів його існування” [95]. Отже, порядок – це те, що “виявляється в речах як їх внутрішній закон, як таємна сітка, відповідно до якої вони у певний спосіб співвідносяться, і водночас те, що існує лише проходячи крізь призму погляду, уваги, мови; в своїй глибині порядок проявляється лише в порожніх клітинках цієї решітки, мовчки очікуючи моменту, коли його буде сформульовано” [95].

М. Фуко припускає, що в будь-якому суспільстві виробництво дискурсу (цей термін автор, мабуть, вживає задля підкреслення штучної механізації соціуму через соціальну інженерію) одночасно контролюється, піддається селекції, організовується і перерозподіляється за допомогою деякої кількості процедур, функція яких – нейтралізувати його владні повноваження і пов’язані з ним небезпеки та приборкати непередбачуваність його подій [94].

Одиницею вимірювання дискурсу у М. Фуко є дискурсивна подія. У праці “Археологія знання” філософ детермінує дискурсивну подію як “остаточний набір сукупностей, обмежених вже сформованими лінгвістичними послідовностями” [93]. Тобто дискурсивна подія – це певний набір смислів, які промовляються за допомогою конкретних слів, словосполучень, що у поєднанні створюють єдиний дискурс для комунікантів. Дискурсивна подія визначає доречність нових напрямків еволюції дискурсу.

Поняття М. Фуко “лінгвістичні послідовності” можна порівняти з терміном Дж. Лакоффа “фрейм” – основа розвитку оповіді [183]. Наприклад, якщо мова йде про фрейм визволення, то він має ролі “рятівника”, “жертви” та “злодія”. Відмінність між цими поняттями полягає в тому, що М. Фуко не детермінує ролі для різних об’єктів, однак обмежує дискурс з огляду на доречність тих чи інших виловлювань в ньому.

Існує два види дискурсу: дискурс влади та дискурс Інших. Перший тип для М. Фуко є панівним та реалізується через мережу інститутів, які здійснюють його вплив та розширюють межі. Умовою існування дискурсу Інших є витіснення, яке не було нівельоване впродовж становлення цивілізації, а, натомість, змінило свого суб'єкта, діє за іншими напрямками та через нові інститути.

Характерною особливістю функціонування дискурсу влади є воля до істини. Вона спирається на інституційну підтримку та інституційне розподілення, а також здійснює вплив через примусову дію на інші дискурси [94, с. 269]. Істина – це сукупність прийомів, які дозволяють кожну мить і кожному вимовляти висловлювання, які будуть розглядатися як істинні [148]. Очевидно, що істинні висловлювання не є сталими для всіх дискурсів. Саме розуміння істинного та хибного дозволяє диференціювати дискурс влади та дискурс Інших. Діалектика цих понять дозволяє класифікувати дискурси відносно двох полюсів тільки за допомогою встановлення більш прийнятних для суспільства (панівних) ідей та протилежних їм за змістом суджень, що створюють опозицію до влади. Відповідно, істинним буде вважатися те висловлювання, яке входитиме у множину прийнятного та відомого, а хибним те, що не є (або не хоче бути) зрозумілим. Саме хибні висловлювання мають властивість порушувати діяльність інститутів, однак (як тільки вони піддають сумніву істинні висловлювання) в той же час починають набувати характеру боротьби за волю до істини й формувати власну мережу інститутів [60].

М. Фуко пропонує ідеальну істину як закон дискурсу та іманентну раціональність як принцип його розгортання, а також ставить мету сформувати таку етику пізнання, яка обіцяла б істину за одне лише бажання істини або просто здатність її помислити. Філософ зауважує, що необхідно піддати сумніву нашу волю до істини, треба повернути дискурсу його характер події. Істинний дискурс, який обов'язковістю своєї форми позбавлений бажання і звільнений від влади, не може розпізнати

волю до істини, яка його пронизує. А воля до істини, в свою чергу, яка давно вже нам себе нав'язала, така, що істина, яку вона бажає, не може цю волю не затулити [94, с. 269].

Для впорядкування, класифікації, розподілення дискурсу, приборкання його подієвості та випадковості М. Фуко виділяє декілька процедур контролю і відмежування дискурсу. Першою такою процедурою є коментування. Однією з вагомих характеристик суспільного дискурсу є його різнорівневість. Є дискурси, які промовляються кожен день, а є й такі, які нескінченно говоряться, є вже сказаними і повинні бути ще сказаними [94, с. 270]. Висловлюючись термінами герменевтики, текст-першооснова, володіючи багатьма смислами, дає можливість постійно формувати довкола себе нові дискурси, що кожного разу відкриває нові можливості для комунікації та формування нових смислів. Таким чином, коментар містить в собі відразу первинну ідею, на основі якої формуються нові смисли, а також розгортає новий дискурс. Новизна останнього визначається не стільки змістом, скільки подією його повторення.

Автор – це ще один вид процедур розділення дискурсу. Автор формує лінгвістичний код дискурсу та наповнює його значеннями, зв'язує дискурси між собою. Якщо раніше автор міг бути показником істинності дискурсу (наприклад, теорема Піфагора або теорія Ньютона), то сьогодні він реалізує себе як принцип групування дискурсів, як єдність та джерело їх значень, як центр їх зв'язності. Раніше автор міг слугувати показником істинності, сьогодні ж, залежно від типу дискурсу, автор або потрібен лише для того, щоб дати ім'я події, або для усвідомлювання єдності тексту, який підписаний його іменем. Автор формує порядок дискурсу. Якщо коментар обмежував випадковість дискурсу грою ідентичності, формами якої є повторення та тотожність, то принцип автора обмежує її індивідуальністю власного "Я".

Третій принцип розділення дискурсу – це дисципліна. Вона детермінується сукупністю об'єктів дослідження, методів і положень, які

визначаються як істинні. На думку М. Фуко, дисципліна – це анонімна система, яка знаходиться в розпорядженні тих, хто може або хоче нею скористатися. Дисципліна існує завдяки можливості нескінченно формувати нові положення. Їхня приналежність визначається теоретичними горизонтами дисципліни, яка сама контролює виробництво дискурсу. Вона володіє певною ідентичністю із здатністю бути гнучкою до зовнішніх умов, щоб зберігати актуальність власного дискурсу.

Завдяки цим процедурам можливе безперервне виробництво дискурсу. Незважаючи на те, що М. Фуко називає їх процедурами виключення, доречніше було б назвати їх процедурами розподілення, адже об'єкт дискурсу не втрачається назавжди, а стає достатньо самостійним, щоб формувати нові смисли та комунікацію довкола них. Виробництво дискурсу таким чином ніколи не припиняється, адже він уособлює в собі важливу функцію суспільства, яка є однією із умов єдності спільноти, – формування та утвердження спільних смислів. Ці ж характеристики можна застосувати і до соцмережевого дискурсу.

Порядок дискурсу не завжди є відкритим для нових учасників, адже необхідно володіти правилами гри, щоб стати її частиною. Деякі області дискурсу достатньо складні, щоб давати тільки знання про своє існування, однак не залучати нових акторів для свого розвитку. Цілісність таких дискурсів обумовлена історією їх становлення, тобто головні його тези вже володіють характером аксіом, однак можуть бути спростовані за допомогою поступу інших дискурсів з такими ж об'єктами, але з іншими теоретичними горизонтами. Саме задля того, щоб уникнути цього, дискурси залишаються закритими. Так, наприклад, можна говорити про релігійні дискурси, які розвиваються на основі давнього уявлення людей про світ і продукують смисли, які є самодостатніми і не потребують обов'язкового апелювання до первинних текстів. Такими є і демократичні права та свободи, які можуть бути первинним текстом, однак його коментування вважатиметься окремим дискурсом, темпоральним

об’єктом, виробництво якого зміниться залежно від поступу соціальних практик.

Соцмережеві спільноти – це дискурсивні спільноти. Функцію дискурсивних спільнот М. Фуко визначає як зберігання або виробництво дискурсів, але тільки за умови забезпечення їх здійснення в закритому просторі для того, щоб розподіляти їх лише у відповідності з суворими правилами. Доктрина ж, навпаки, прагне до розповсюдження, і окремі індивіди, кількість яких може бути скільки завгодно великою, визнають свою співприналежність власне через усуспільнення одного і того ж корпусу дискурсів [94, с. 277-278]. Доктрина пов’язує індивідів з деякими цілком певними типами висловлювань і тим самим накладає заборону на всі решту.

У концепції Р. Барта дискурс розглядається як атрибут абсолютної влади, субстанція якої належить мові: “Об’єкт, в якому від початку часів зосереджена влада, – це сама мовленнєва діяльність, або точніше, її обов’язкове зображення – мова” [10, с. 548]. До того ж влада присутня у будь-якому дискурсі, навіть такому, який “народжується у сфері безвладдя” [10, с. 547]. Відповідно “сфера безвладдя” постає як сфера реального (у розумінні терміну “реальне” згідно з філософією Ж. Лакана), або позамовного. Це та сфера, в межах якої суб’єкт має деяку (реальну) свободу, яку він втрачає відразу “як мова переходить в акт мовлення”. Свобода можлива тільки поза мовою, адже будь-яка дія мовлення репрезентує ту чи іншу форму насилля та ініціює процес самовідчуження суб’єкта: “в мові, завдяки самій її структурі, закладене фатальне відношення відчуження. Говорити, або тим паче розмірковувати, зовсім не означає здійснювати комунікативний акт (як це часто називають); це означає підкоряти собі того, хто слухає: вся мова є загалом загальнообов’язоковою формою примусу” [10, с. 549].

Тому мова, або соціолект, згідно з Р. Бартом, – це “звичайний фашист”, адже, як зауважує філософ, сутність фашизму полягає “не в

тому, щоб забороняти, а в тому, щоб заставити говорити щось” [10, с. 549]. До того ж мова, як замкнутий простір, з якого немає виходу, з одного боку, постає як субстанція абсолютної влади, що не потребує для свого існування нічого, крім себе самої. Таким чином мова постає як виключно внутрішній простір. Однак з іншого боку, так як простір мови є замкнутим, а отже обмеженим, або скінченним, його межа може визначатися лише у точці зіткнення із зовнішнім стосовно мови простором сфери реального, або позамовного. Але тоді необхідність звернення до сфери реального, по-перше, позбавляє мову статусу субстанції, а, по-друге, стає як для самої мови, так і для її мовця одночасно неминучою та неможливою. Р. Барт заначає: “Той факт, що реальне неможливо відтворити, що на нього можливо лишень вказати, може бути описаний різними методами: або, як це зробив Ж. Лакан, ми визначимо реальне як втілення неможливого, як щось недоступне, що втікає від будь-якого дискурсу; або, скориставшись топологічною термінологією, констатуємо, що між багатовимірним (реальним) та одновимірним (мовою) просторами співпадіння неможливе” [10, с. 554].

Зв’язати ці два простори та “перехитрити” мову здатна, на думку Р. Барта, практика письма. Остання, відповідно, повинна знаходитися на межі між багатовимірним (нескінченним) простором сфери реального та одновимірним (завершеним) простором мови. До того ж межа також потребує для себе деякого просторового представлення, топос якого повинен бути певним чином позначеним. Власне знаходження можливості для його позначення стає основною умовою актуалізації практики письма. Для того, щоб позначити топос межі між двома просторами, необхідний знак, який, з одного боку, виключає можливість співпадіння цих просторів, а з другого – зберігає стосовно них абсолютну нейтральність.

Таким чином, просторова нейтральність межі задає топос знаку, який ми шукаємо, через подвійне заперечення: як “місце”, що не може належати ні одновимірному, ні багатовимірному простору. Такому місцю

необхідний особливий, абсолютно нейтральний простір, який ми не змогли б охарактеризувати як одно- або багатовимірний. Фактично, це місце може бути тільки безвимірним, а отже, безмежним, або пустим. Пустий простір – це місце, що позбавлене просторового виміру, стає утопією та позначається “нулем”.

Врешті решт, топологічний простір межі звужується до “нульової степені письма”, що не дає дискурсу можливості початися. Початок практики письма співпадає з її завершенням.

Якщо у концепціях М. Фуко та Р. Барта “нульові” конструкти утворюють неподоланну межу між мовою та протиставленою їй зовнішньою реальністю, а дискурс розглядається як практика, що виникає у результаті взаємодії слів та речей, то у Ж. Дерріди та Ж. Дельоза “чисті” форми виникають вже всередині мови, мислення та/або дискурсу як об’єктів філософського аналізу.

Згідно з Ж. Деррідою, принципова логоцентричність західно-європейської культурної традиції перешкоджає аналізу фундаментальних метафізичних категорій і в першу чергу категорії буття [38]. Воно виступає тотальністю присутності, яка не піддається деконструкції та мислиться всією метафізикою некритично, а отже, може приховувати в собі хибність суджень. Присутність формує коло буття, в центрі якого опиняється мисляча свідомість суб’єкта, яка до нього ж і промовляє. Усвідомлення суб’єктом своєї присутності у світі сприяє розколу світу як єдиного цілого на внутрішнє та зовнішнє, духовне та тілесне, культурне та природнє, суб’єкт та об’єкт. На думку Ж. Дерріди, сучасний кризовий стан культури спричинив виникнення та загострення цілого ряду соціальних проблем. Цей стан кризи обґрунтований саме невиявленим початком традиції розколу, який прихований у логосі. Проте саме через існування соціальних мереж часто відбувається усвідомлення того, що суб’єкт має аналогічні думки та проблеми, як й інші актори мережі. Так людина приймає власну присутність у соціальному світі та перестає бути самотньою.

Logos, що розколює світ на частини, актуалізує себе в мові. Початковим способом актуалізації мови є мовлення, говоріння. Писемність у її традиційному розумінні є вторинною стосовно живого звучання голосу та служить тільки для запису звуків мовлення. Про підпорядкування писемності мовленню свідчить примат фонології у лінгвістиці. Тому, на думку Ж. Дерріди, опозиція письма та мовлення є беззмістовною. Проте вона є необхідною, оскільки основною умовою розгортання дискурсу є протиставлення міркувань про предмет з чимось відмінним від нього. Відповідно, міркування про фонологію можливі тільки тоді, коли всередині мови буде виявлено щось нефонологічне.

Пошук основ філософської дискурсивності у концепціях постструктуралізму та постмодернізму завершується спробою введення в систему знання "нульових" конструктів мислення. Онтологічно вони є абсолютною межею філософування. Об'єктивація процесу пізнання, що спрямована на знаходження крайніх елементів, що здатні забезпечити істинність системи знання, яку побудовано на їхньому фундаменті, доходячи до своєї межі, обертається власною протилежністю – крайньою мірою суб'єктивації. Це обґрунтовано тим, що "нульові" конструкти виявляють себе тільки в "чистій" думці (Г. Геґель), тобто самі по собі є чистим продуктом мислення, що виявляє крайній рівень (або власне меж) теоретизування.

Межа, що встановлюється у ситуації можливого звернення або взаємозаміни категорій суб'єкта та об'єкта дозволяє їм не тільки зустрітися один з одним, але й надає мисленню (та/або дискурсу) можливість вибору між двома різними способами інтерпретації суб'єкт-об'єктної тотожності. У цьому й полягає позитивна складова постмодерного дискурсу, який припускає можливість звернення, або повернення мислення до себе.

Філософія дискурсу у тлумаченні постмодерністів та постструктуралістів стала однією з перших реакцій на зміну порядку

функціонування соціальних систем та перехід до інформаційної епохи. Переосмислення головних засад раціоналістичного філософування доказало нездатність прагматизму, технократизму та сцієнтизму виправдати очікування сучасників та представляти світ як цілісну систему. Дискурс є не тільки платформою для обміну інформації, але й складною хаотичною системою, що властиво і соціальним мережам. Звертаючись до понятть порядку та традиції, філософи шукають здатну до організації силу, яка змогла б допомогти контролювати систему дискурсу. М. Фуко аналізує історію старого раціоналізму, не відкидаючи його як соціокультурну традицію, а намагається сформувати новий раціоналізм, заснований на переосмисленні помилок минулого та особливостей соціальної сфери сучасності. Натомість, судження Р. Барта та Ж. Дерріди залишаються більш критичними.

Хоча бачення цієї течії свого часу було визнано новаторським для гуманітарної методології, однак застосування її дискурсивної теорії до сучасного суспільства є проблематичним. Заперечуючи раціоналістичні засновки філософування, вона залишається на позиціях розділення сфер буття дискурсу та обмеження його здатності до розвитку. Насправді, сучасний дискурс (дисциплінарний чи соціальний) є складним змістовим утворенням, до якого потрібний синергетичний підхід. Як стверджує К. Делокаров, будь-яка спільнота, об’єднана для вирішення того чи іншого завдання, містить в собі чимало джерел суперечностей та конфліктів [36, с. 31]. Сьогодні предметом дискурсу стають різнорівневі наративи, які обов’язково охоплюють аксіологічну тематику. Наука, політика, економіка та інші соціальні сфери деградують без орієнтації на морально-етичні пріоритети, адже, будучи ціннісно нейтральними, вони втрачають власну антропологічність, що особливо чітко проглядається у соціальних мережах. І. Пригожин та І. Стенгерс зауважували, що старе розуміння науки та етичних цінностей не можна більше застосовувати. Протиставлення цих двох категорій співвідносилося з конфліктним

протиставленням зовнішнього світу та внутрішнього світу людини. Проте сьогодні флуктуації соціального дискурсу привели до розуміння його як складної системи людського соціуму, яка здатна витримати велику кількість біфуркацій [76, с. 386].

1.3. Парадигма взаєморозуміння: формування дискурсу з Іншим на раціональних та моральних засадах

Ю. Габермас зазначає, що безперервні вагання між емпіричним та трансцендентальним способами аналізу, між радикальною саморефлексією та напередпомислимим, що не дає себе схопити у рефлексії, свідчать про завершення ери філософії свідомості та перехід до нової парадигми – парадигми взаєморозуміння: “Якщо ми можемо на мить припустити модель зорієнтованої на взаєморозуміння дії, …тоді об’єктивація та відповідна їй активність суб’єкта пізнання, спрямованого на самого себе та на цінності у зовнішньому світі, більше вже не є привілейованими. У парадигмі взаєморозуміння ґрунтовною стає перформативна настанова учасників інтеракції, які координують свої плани дій у ході досягнення порозуміння про щось у світі” [28, с. 289]. Прірву між трансцендентальним та емпіричним, яка притаманна філософії свідомості, необхідно долати через інтерсуб’єктивні відносини. У цьому ж контексті “…парадигма пізнання предметів повинна бути заміненою на парадигму взаєморозуміння між людьми, які здатні промовляти та діяти” [28, с. 288]. Таким чином, провідною тенденцією Західної філософії XX ст. стала відмова від віри у фундаментальні властивості людської свідомості й перехід до нової парадигми, що оперує такими поняттями, як взаєморозуміння, інтерсуб’єктивність, мовленнєва діяльність.

Вперше поняття інтерсуб’єктивності у дискурсі актуалізує Е. Гуссерль, яке він визначав як світ присутності, що орієнтується на інше Я і володіє своїм, але для нас недосяжним світом [34, с. 390]. Як зауважує А.Є. Залужна, Е. Гуссерль, обґрунтовуючи теорію Іншого

трансцендентального суб'єкта, використовує своєрідну ідею вчування за аналогією до власного Ego, характерну для трансцендентальної філософії [44]. "Для мене Alter Ego – це один із феноменів, що конституюється моїми актами, але в той же час і трансцендентальний суб'єкт, який конституює світ, у якому я сам є для нього одним із феноменів цього світу. До того ж переживання Alter Ego ніколи не постають перед мною безпосередньо: я можу лише гіпотетично реконструювати їх зміст за зовнішніми (тілесними) проявами…" [18]. Проте ця модель інтерсуб'єктивності зазнала нищівної критики, що, на думку І. Карівця, обумовлено питаннями до трансцендентальної природи феномену Іншого, на основі якого філософ конструює поняття інтерсуб'єктивності [47]. Український дослідник зауважує, що найкраще специфіка ідей Е. Гуссерля розуміється у порівнянні з діалогічною філософією М. Бубера, в якій інтерсуб'єктивність вже конституюється, однак не визначається засадничою для комунікації. Так для Е. Гуссерля вона означає сприйняття живого тіла Іншого як Alter Ego, яке трансполюється на власний досвід Ego людини, що сприймає, а далі образ Іншого переходить на трансцендентальний рівень, на якому Alter Ego стає монадою. Такий взаємозв'язок між цими феноменами означає, що конституювання інтерсуб'єктивності стає аналогічним до відношення пізнавального процесу Я-Інший, де Інший – це ще один об'єкт (феномен) нашого світу. Натомість у М. Бубера мова йде про суб'єкт-суб'єктний зв'язок, в якому інтерсуб'єктивність формується саме у процесі взаємодії Я та Іншого, що сьогодні властиво і соціальним мережам.

Детальнішого аналізу в цьому контексті задля глибинного розуміння феномену інтерсуб'єктивності потребує концепція засновника феноменологічної соціології А. Шюца, яка поєднує в собі засадничі положення розуміючої соціології М. Вебера з поняттями життєвого світу та природної настанови Е. Гуссерля. "Науки про тлумачення та пояснення дій та мислення людини повинні почати з опису фундаментальних

структур донаукового знання, яке є само собою зрозумілою реальністю для людей з природною настановою. Ця реальність є повсякденнним життєсвітом” [1, с. 73-74]. Світ, що нас оточує, світ буденності здійснює рефлексію у свідомості людини. На початку свідомість постає як безперервний потік “переживань”, що накопичують та упорядковують буденний досвід контактів індивіда із зовнішнім світом, іншими людьми, або соціальною дійсністю, що оточує його. Природний та соціальний світи сприймаються свідомістю як безсумнівні, безпосередньо дані , тобто “самі собою зрозумілі”. Їх об’єднує поняття *життєсвіту*, або природної настанови свідомості. Це стан свідомості, що не рефлексує, для якої оточуючий світ буденності є фактичним, реальним та очевидним. По суті, перебуваючи у такому “дрімотному” стані, свідомість ще не відділяє себе від дійсності, що її оточує. Вона не розрізняє зовнішній та внутрішній світи, не осмислює реальні, актуальні в даний момент переживання як суб’єктивні. Тобто тут йдеться про певне почуття, або чуттєве сприйняття дійсності, що не доходить до рівня усвідомлення соціального досвіду. Коментуючи А. Шюца, Х. Абельс пише: “Соціальний досвід виникає разом з новою ситуацією, в якій людина пригадує перше переживання. Досвід – це втілення сукупності всього “рефлексивного використання” власного Я в його “актуальних переживаннях”. Тільки з того моменту, коли в дію вступає Я людини, можна говорити про свідомість” [1, с. 76-77]. Проте це повернення до першого переживання є проблематичним та потребує певних зусиль. Згідно з Е. Гуссерлем, воно здійснюється під час феноменологічної редукції, коли відбувається “утримання” від природної настанови. Результатом цього повинне стати виявлення трансцендентальної сфери “чистої” свідомості. “Чиста” свідомість – це інтенція, або певна спрямованість, структура якої розкривається через категорію відношення. Я тут присутнє в кожному індивідуальному враженні, або переживанні, але ніколи не представлене як цілісність. Воно є деяким відношенням, з яким співвідносяться всі інші стани свідомості, і

тому саме існує у своїй безвідносності до будь-чого іншого. З огляду на його безвідносність, воно існує абсолютно та незалежно від усього, тобто знаходиться у власній нескінченності. Це є безвідносне, або “Я” без будь-яких властивостей, інакше “ніщо” (Ж.-П. Сартр). “Чиста” свідомість, що є безвідносною стосовно себе, існує у своїй непредставленості, тобто так, як вона є. І оскільки про те, як воно “є”, відповідно про безякісне та безвідносне “ніщо” наступні міркування є неможливими, свідомість цілком ототожнюється з тим, чим вона є, а саме з даною нам реальністю, що виступає в А. Шюца в образі буденності.

Разом з тим ця буденність може мати двояке трактування. З одного боку, оскільки феноменологія намагається переосмислити суб’єктивні можливості пізнання, буденність з самого початку може або навіть повинна співпадати з внутрішнім досвідом “Я”, або деякими індивідуальними уявленнями, переживаннями, що не виходять за межі сфери свідомості, або суб’єктивності. З іншого боку, оскільки А. Шюц визначає соціальність як об’єктивний феномен, що виникає в результаті буденної об’єктивації знання у процесі людської практики, буденний життєсвіт, що розглядається з цієї позиції, виявляється іманентним до об’єктивованої соціальної дійсності. Аналізуючи концепцію А. Шюца, Х.-Г. Зефнер зауважує: “Мережа структур життєсвіту конституюється у процесі пристосування суспільного запасу знання, що виникає суб’єктивно та суспільного a priori, що існує об’єктивно та володіє пріоритетом стосовно суб’єктивного запасу знання тільки емпірично. Те, що є з точки зору природної настанови життєсвітом людини, те, що вона переживає та пізнає як власний життєсвіт, здається людині соціально заданим результатом суспільної дії та досвіду, який накопичило суспільство” [цит. за 1, с. 82]. Відповідно, виникає проблема розмежування суб’єктивного та об’єктивного у процесі конституювання соціального досвіду. Згідно з А. Шюцом, індивідуальна свідомість сприймає життєвий світ як інтерсуб’єктивний, оскільки структура останнього є для неї спільною з

іншими людьми. Накопичене суспільством та іншими людьми знання засвоюється індивідом у процесі його соціалізації. Той запас знання, яке індивід отримав на до-свідомій стадії розвитку, служить схемою для упорядкування нового досвіду та його наступної типізації. Типізація досвіду відбувається завдяки концентрації уваги, яку людина приділяє ситуації, що постає перед нею. Увага, натомість, передбачає певну активність, що розуміється в загальному смислі як соціальна дія. Її результатом стає, як правило, успішне вирішення проблеми, що і запам'ятовується людині та закріплюється у досвіді. Завершені типізації переходять у сферу звичного знання, яке згодом використовується індивідом автоматично [1, с. 87]. Після цього завершені типізації ідеалізуються у мовленнєвих схемах дії. Ідеалізація "І-так-далі" дозволяє діяти, використовуючи запас знань, що вже є у індивіда, а ідеалізація "Я-зможу-це-знову" закріплює уявлення про можливість повторення минулих дій у майбутньому. У зв'язку з цим загальна теза про ваємозамінність перспектив, яку утверджує А. Шюц, остаточно упосердковує і тим самим нівелює смислові зв'язки всередині життєсвіту буденності. Х. Абельс зазначає: "Ця теза об'єднує дві ідеалізації: по-перше, ідеалізацію взаємозамінності точок зору та, по-друге, ідеалізацію накладання систем релевантностей. Згідно з першою ідеалізацією, Інший, який міг би опинитися на нашому місці, сприймав би речі так само, як і ми, а ми сприймали б речі згідно з його власною перспективою, прийнявши його позицію. У другій ідеалізації ми припускаємо, що відмінності у розумінні та тлумаченні світу, які витікають з індивідуальних біографічних відмінностей людей, загалом є несуттєвими. Ми діємо та розуміємо один одного так, наче судимо про речі за допомогою однакових критеріїв" [1, с. 94-95].

Таким чином, поняття інтерсуб'єктивності, яке вводить А. Шюц виявляється надликшовим. Надлишковим у тому розумінні, що всередині життєсвіту у взаємодію вступають не соціальні суб'єкти, а первинно

індивіди, що знаходяться на “нульовому” етапі соціалізації. Тобто буденність апелює не до свідомості суб’єкта, а до свідомості індивіда, яка не є свідомістю, що рефлексує, тобто як така взагалі не існує, оскільки не може виникнути з “нічого”. Тому схеми типізації та ідеалізації соціального досвіду, про які говорить А. Шюц, автоматично відтворюються індивідом, але ніколи ним не осмислюються та не переглядаються. У цьому розумінні мова як фундаментальна “форма збереження типових схем досвіду” виявляється для індивіда такою ж опредметненою частиною світу, як і чимало інших його частин або предметів. Мова індивіда, на відміну від мови суб’єкта, тільки оформляє соціальний досвід, але ніколи його не конституює та не конструює. Це мова повсякденності, але не мова свідомості та/або мислення. Подолати дистанцію між цими двома точками з боку “я”-дійсності неможливо, оскільки дистанція у цьому разі стає нескінченною. Звідси – неможливість переходу від повсякденності до інших сфер досвіду людини: наукового теоретизування, мистецтва, релігії та ін. Неможливість переходу до них означає неможливість їх осмислення. У результаті соціальність як така не конструюється та/або конституюється, а описується із зовнішньої стосовно до неї позиції філософа, дискурс якого стає і формує соціальне знання.

Аналізуючи соціальну реальність, ще до появи двотомної праці “Теорія комунікативної дії” Ю. Габермас увів низку фундаментальних для цієї теорії понять. Його зусилля було зосереджено на розрізненні та протиставленні інструментальної та комунікативної дії. Втіленням інструментальної дії Ю. Габермас вважає сферу праці. Така дія упорядковується згідно з правилами, які ґрунтуються на емпіричному знанні. Під комунікативною дією мислитель розуміє таку взаємодію принаймні двох індивідів, яка упорядковується згідно з нормами, що приймаються як обов'язкові. Якщо інструментальна дія орієнтована на успіх, то комунікативна дія – на взаєморозуміння діючих індивідів, досягнення консенсусу. Згода щодо бачення ситуації та її очікуваних

наслідків заснована більше на переконанні через аргументацію власного бачення, ніж на примусі. Вона передбачає координацію зусиль, спрямованих саме на взаєморозуміння.

Згідно з цією парадигмою феномен комунікації або мовленнєвої взаємодії між людьми відіграє фундаментальну роль у бутті людини. “Комунікація визнається останнім підґрунтям і свідомості, і пізнання, і суспільного буття” [14, с. 7]. Найважливішим завданням філософії Ю. Габермас комунікації є раціональне обґрунтування універсальних підстав людського взаєморозуміння й гармонізації стосунків між людьми в соціумі та між людиною й довкіллям.

Відтепер філософія комунікації акцентує увагу на мовній проблематиці, що відповідало провідним напрямкам філософських досліджень XX ст.: герменевтиці, аналітичній філософії, семіотиці, феноменології. Однак погляд комунікативної теорії на роль мови в бутті людини був дещо відмінним від інших. К.-О. Апель у своїй праці “Трансформація філософії” (1976) пропонує такі програмні тези нової філософії: 1) на противагу панівній логіці науки, будь-яка філософська теорія науки повинна відповісти на поставлене І. Кантом питання про трансендентальні умови можливості та значущості науки; 2) на це питання не може бути дано відповіді через повернення до кантівської філософії трансцендентальної свідомості; відповідь на це питання можлива завдяки розумінню трансцендентальної значущості мови, а отже, й мовленнєвого спілкування [8].

У 60-70-ті рр. XX століття К.-О. Апель починає досліджувати етику та питання етичного обґрунтування трансцендентальної прагматики, а також засади власне етики. У вище згаданій праці автор наполягає на необхідності та можливості “засадничого обґрунтування” теоретичної та практичної філософії, а також наголошує, що його може дати тільки трансцендентальна прагматика. Деонтологічна етика принципів або етика переконання І. Канта, яка опирається на людське *ratio*, не може бути

орієнтиром у сучасному динамічному суспільстві, оскільки навіть якщо індивід дотримується вимог свого сумління, він не може відповідати за дії інших членів спільноти.

К.-О. Апель вбачає в трансцендентальній єдності аперцепції І. Канта ідею трансцендентальної комунікативної спільноти. Однак оскільки класик німецької філософії стояв на позиціях методологічного соліпсизму, така спільнота репрезентувалася в його філософії поняттям "трансцендентального суб'єкта". Для утвердження категоричного імператива, на думку К.-О. Апеля, потрібно помислити не чистого автономного суб'єкта, а комунікативну спільноту.

В індустріальному суспільстві панувала етика індивідуалізму, приватної ініціативи та відповідальності, в яких М. Вебер та інші теоретики того часу вбачали рушійну силу прогресу західного суспільства. Проте у першій половині XX ст. процес занепаду етичних норм та вартостей так поширився, що постало питання про можливість існування гуманістичних цінностей загалом. Концепція раціоналізації суспільства М. Вебера у своїй програмі повинна була охопити всі соціальні сфери, однак її практичне втілення виявилося відмінним від теоретичних висновків. Раціоналізація базується на основі принципу доповнюваності вільної від цінностей раціональності та ірраціонального вибору соціальних вартостей. Таким чином, суспільство повинне керуватися тільки принципами ціннісно-нейтральної раціональності, якими є, наприклад, принципи науки. Вибір моральних та ціннісних аксіом поведінки покладається на приватну сферу життя людини: кожний індивід мусить вибрати в ситуації відповідальності свого Бога [23, с. 57].

Однак процеси деморалізації та нівелювання цінностей сьогодні стали настільки розповсюдженими, що доцільно звернути увагу й на ще один концепт етики М. Вебера – парадокс раціоналізації. Негативні соціальні тенденції спонукають до критичного осмислення можливості існування гуманістичних цінностей взагалі. Етика протестантизму, що

зруйнувала традиційні норми та утвердила людський розум як граничне обґрунтування моралі, стимулювала розвиток технократичного суспільства та утилітаризації моралі [42, с. 22]. А. Єрмоленко зауважує, що в процесі модернізації в суспільстві здійснюється інституціоналізація субсистем цілераціональної діяльності, відокремлення від моральних цінностей. Наслідком цього є розмежування приватної моралі, права та політики, що й відрефлексувалось у веберівському парадоксі раціоналізації [42, с. 23].

К.-О. Апель у своїх дослідженнях підтримує ідею переосмислення раціональності, яку висловлював Г. Йонас: “ми повинні розпрощатися у цій кризовій ситуації індустріальних спільнот із сучасною ідеєю прогресу, притаманною європейському Новому часу” [45, с. 132].

Він обґрунтовує потребу в універсальній етиці як природну необхідність саме в епоху “єдиної планетарної цивілізації”, яка, на думку К.-О. Апеля, породжена технологічними наслідками науки.

Виникнення дискурсивної етики в руслі комунікативної філософії є відповіддю на вимогу часу. Монологічна етика І. Канта вичерпала себе в умовах активних соціальних перетворень [65]. Надскладна система сучасного суспільства ускладнює й логіку прийняття рішень, адже передбачити можливі наслідки дій стає неможливо. Саме дискурсивна етика є важливою для соцмережевої комунікації та спільнот, що формуються у віртуальному просторі, адже тут можна налагодити діалог між комунікантами та завдяки йому формувати спільні етичні засади, що будуть зорієнтовані на гуманізм, толерантність та солідарну відповідальність. К.-О. Апель звертає увагу на необхідність подолання методичного соліпсизму, який, власне, й був започаткований Р. Декартом та І. Кантом як етична парадигма західноєвропейської філософії. Відштовхуючись від філософії І. Канта, Апель зазначає, що в синтезі апперцепції Я, одночасно встановлюючи свій предмет і самого себе як мислячого суб’єкта, ідентифікується із “трансцендентальною

комунікативною спільнотою”. Без цього трансцендентальна передумова пізнання не може бути аргументом, а отримує статус неусвідомленого приватного переживання [42, с. 32].

Після двох світових війн змінилася форма ведення соціально значущої комунікації. Про це свідчить історико-соціологічний аналіз М. Вебера, який вперше говорить про раціоналізацію публічної сфери західного індустріального суспільства, та американський прагматизм-інструменталізм Дж. Дьюї. К.-О. Апель стверджує, що в наш час саме прагматизм-раціоналізм є основною філософією громадського життя західного індустріального суспільства [8]. Однак ці два спрямування можуть раціоналізувати тільки технічну частину практики життєсвіту людини, тоді як їхні правила жодним чином не дають змоги раціоналізувати вибір самих цілей, тобто не пропонують ніяких позитивних критеріїв стосовно них.

Комунікативна філософія розглядає життєсвіт людини як доповнення до комунікативної дії. Комунікативно-раціональна дія спрямована на раціональне досягнення порозуміння щодо загальних витлумачень світу й спрямування діяльності. Таке порозуміння можливе тільки на основі взаємовизнання. Як зазначає А. Єрмоленко, комунікативний принцип взаємності є етичним, адже раціональне взаєморозуміння між людьми немислиме без нормативного фундаменту їхнього взаємного визнання як розумних, суверенних і зрілих персон. Це і є підґрунтям морального ставлення людей один до одного [42, с. 32].

Проте в умовах глобального взаємопроникнення світоглядів життєвий світ людини стає неосяжним простором інформаційних потоків та хаотичних інтерсуб’єктивних інтеракцій. Моральні норми, якими керувалися спільноти в малих групах, виявляються недостатніми. К.-О. Апель поділяє такі норми за приналежністю: мікросфера (сім’я, шлюб), мезосфера (рівень національної політики) та макросфера (доля людства) [8]. Турбота про макросферу людських взаємовідносин, на жаль, не є

обов'язком всіх членів спільноти, а насправді виявляється справою небагатьох. Вплив вчинків людини зазвичай локалізується на рівні мікросфери спільних життєвих інтересів людства і не екстраполюється на глобальний масштаб. Глобалізація кинула моральний виклик людству: вона поставила всі нації, раси та культури, без врахування специфічних групових моральних традицій, перед обличчям етичної проблематики. Вперше в історії люди практично повинні навчитися брати на себе солідарну відповідальність за наслідки своїх дій у планетарному масштабі [8]. Тобто головною умовою реалізації цієї місії повинна стати інтерсуб'єктивність моральних норм, або, щонайменше, основного принципу етики відповідальності [54]. Для побудови такої етики необхідним є філософське остаточне обґрунтування моралі та трансцендентально-прагматичне осмислення консенсуально-комунікативної, а отже, й етико-нормативної раціональності її норм [56].

У зв'язку з цим Карл-Отто Апель наголошує на ролі мови як трансцендентально-герменевтичного фактору. Аналізуючи мову в межах суб'єкт-суб'єктних відносин, філософ трактує ці відношення "як інтерсуб'єктивну комунікацію, яка в принципі не може бути зведеною до мовної передачі інформації… Мова постає в цьому контексті не лише механізмом об'єктивації інформації та експресивним засобом, але й медіатором порозуміння" [7, с. 63]. Феномен мови в комунікативній філософії інтерпретується не лише як знакова система, але й як трансцендентальна, ідеальна величина, яка є конститутивною для людського буття та світосприйняття. Найважливішим у цьому питанні є комунікативна функція мови. Зокрема, Вольфґанґ Кульман зазначає: "Тепер виявляється, що важливим результатом розумно інтерпретованої теорії мовленнєвих актів є не лише функція репрезентації – одна з багатьох можливих і цілком рівноправних функцій мови, але й те, що використання пропозицій в констатаціях і висування претензій на істинність для висловлювань стають можливими передусім через

використання мовленнєвих феноменів, які традиційно вважалися насправді комунікативними. Репрезентативна функція мови, яка традиційно абсолютизувалась, обмежуючи комунікативну функцію, в дійсності є залежною від неї. Досягнення взаєморозуміння кимось стосовно чогось за допомогою мови є універсальним моментом. Репрезентація чогось у висловлюваннях є окремим випадком використання мови, який стає можливим завдяки всезагальній структурі мовленнєвої системи взаєморозуміння" [5, с. 14].

Комунікативна філософія К.-О. Апеля спирається на трансцендентальну (ідеальну) мовленнєву прагматику, беручи за вихідний пункт філософування повсякденне мовне спілкування. Власне, поняття трансцендентальної комунікації відображає універсальний досвід людства, усуває все часткове, що існує в реальній комунікації. Трансцендентальна комунікація не походить від реальної, а є її регуляторним принципом. Мовленнєво-комунікативна діяльність є конститутивною як щодо цілераціональної діяльності, так і щодо пізнання об'єктивного світу. Тому можливим стає шлях до абсолютно "чистої", "ідеальної" комунікативності або "чистої" інтерсуб'єктивності [8]. Така ідеальна комунікація повинна керуватися певними раціональними та моральними нормами, втіленням яких є дискурсивна етика. Дана теорія постає в руслі комунікативної філософії як методологія, яка застосовується до будь-яких типів мовленєвої інтерсуб'єктивної взаємодії.

Дискурс – це раціональне обґрунтування моральних засад залучення Іншого до взаєморозуміння і взаємодії. А. Єрмоленко вважає, що дискурс не є чимось протилежним життєвому світу, оскільки в ньому діє не принцип "волі до влади", як у стратегічній дії, а принцип "волі до взаємності", що є основою комунікативної дії, тобто життєвого світу, а отже, і основою толерантності [42, с. 47]. Дискурс також є формою раціоналізованого життєвого світу, який забезпечує легітимацію

моральних норм на основі інституціоналізації як суспільної мети інституції [42, с. 48].

Вектор дискурсивної етики спрямовано на обґрунтування істинних соціальних та моральних норм. Вона застосовується до практичного дискурсу, де аргументація змістових норм відбувається залежно від ситуації і для чого вони в ній потрібні. Основний принцип дискурсивної етики певною мірою делегує обґрунтування змістових норм, які належать до актуальної ситуації, до відповідного практичного дискурсу [41, с. 71].

К.-О. Апель розуміє етику дискурсу як етику двох рівнів:

1) суто формально-процедурного принципу аргументованого утворення консенсусу в теоретичних та практичних дискурсах, який може сягати філософського (остаточного) обґрунтування;

2) усього іншого, тобто всіх віднесених до змісту тез щодо обґрунтування і, відповідно, легітимації норм, так само як і всіх теоретичних підходів, які при цьому передбачаються, що повинно бути делеговано на практичний дискурс [5, с. 241].

Для застосування дискурсивної етики необхідні трансцендентально-рефлективні свідчення рівноправності та солідарної відповідальності потенційних дискурсивних партнерів. Універсалізація взаємності повинна комунікативно реалізовуватися шляхом дискурсивного утворення консенсусу, однак, зауважує К.-О. Апель, консенсус учасників дискурсу в жодному разі не може і не повинен прирівнюватися до консенсусу всіх причетних, адже принаймні інтереси наступних поколінь також завжди повинні бути належним чином представлені [5, с. 241]. Філософ вважає, якщо прийняти цей постулат утворення консенсусу як регулятивну ідею для політичної інституціоналізації практичного дискурсу, можна розглядати його і як формальний принцип етики демократії.

Висновки до розділу 1

Екзистенційне розуміння комунікації репрезентує некласичну парадигму, в якій сакральність комунікації розглядається як єдність Я та Іншого, Я і Ти. Комунікація – це істинне спілкування, в якому люди звільняються від соціальних ролей і можуть проявляти безмежну готовність до комунікації як рішення стати на шлях людського буття. Тільки комунікація може дати людині її істину сутність, тільки завдяки вільній, тобто екзистенційній комунікації, людина може знайти себе, свою самість. О.Ф. Больнов розглядає людське буття як дане у зв'язку з Іншими, проте продовжує традицію трактування цього взаємозв'язку як такого, що віддаляє від екзистенції.

Умовою досягнення екзистенції (або діалогу з Богом, згідно з міркуванням М. Бубера) є відречення від спільноти та усвідомлення себе як окремого Я. Таке розуміння комунікації відповідало загальним тенденціям філософування XX століття: відмова від кардинального логоцентризму та звернення до ірраціональних засновків міркування. Таким чином сформувалася перша парадигма комунікативної філософії – парадигма саморозуміння, в якій людина постає духовною істотою, що прагне пізнавати себе та Іншого, звільняючись від марноти світу, стверджуючи власну свободу в екзистенції.

Взаємозв'язок між Я та Іншим найкраще відображається в ідеї взаємного проникнення досвідів та пошуку істинної інтерсуб'єктивності, що привело до якісно нового етапу становлення комунікативної філософії – трансцендентальної прагматики та дискурсивної етики, тобто парадигми взаєморозуміння. Цінність взаєморозуміння та відкритості є важливою для формування соцмережевої комунікації. Саме тому основою цієї парадигми стало феноменологічне розуміння взаємодії Я та Alter Ego, а також зв'язків, що виникають під час процесу їхнього взаємного пізнання. Проаналізувавши це питання у працях Е. Гуссерля та А. Шюца, нам

вдалося виявити, що об’єкт-об’єктне ставлення у процесі комунікації та відсутність рефлексії над пізнанням Іншого не формує того бачення інтерсуб’єктивності, що повинне стати основою взаєморозуміння. Пізнання Іншого повинне стати метою, яка втілюється в єдиному соціальному дискурсі, що спрямований на досягнення консенсусу.

Поняття комунікативної дії в теорії Ю. Габермаса ідеалізує порядок здійснення мовленнєвої взаємодії, що робить дотримання морально-етичних норм обов’язковим. Її головною метою є не самопізнання через пізнання Іншого, а досягнення взаєморозуміння, яке повинне стати основою світової спільноти з міцним соціальним капіталом.

Дискурсивна етика відбулася як методологічний поворот від класичної філософії свідомості до постклясичної філософії комунікації, долаючи методологічний соліпсизм в обґрунтуванні моральних вартостей через дотримання примату справедливості та визнаючи взаєморозуміння як самоціль комунікації. Примат справедливості, відкритості та взаєморозуміння є важливим для прагматики соцмережевої комунікації інформаційного суспільства. В межах парадигми взаєморозуміння здійснюються спроби не тільки знайти граничне обґрунтування філософії, але й відповісти на глобальні виклики сучасності, формуючи методологію, яка матиме практичне застосування.

Оскільки зосередження на пізнанні себе та конструюванні соціального досвіду через інтерсуб’єктивність не могло вирішити проблеми солідаризації, яка постала перед європейською спільнотою у повоєнний період, виникає нова тенденція, а саме дослідження середовища, в якому комунікація перетворюється з мовленнєвої практики у мовленнєву подію, – дискурс. Постмодерністи та постструктуралісти розглядають його як окремий феномен з власними правилами, заборонами та умовами залучення Іншого, не забуваючи про критику логоцентризму європейської традиції.

М. Фуко вдалося сформувати основні категорії дискурсивного аналізу та визначити можливі шляхи його продукування. Такі поняття, як автор, коментар, дискурсивна подія та інші є ключовими для аналізу соцмережевого дискурсу, адже втілюють в собі дві основні функції акторів – бути автором дискурсу або продовжувати його шляхом коментування, створювати нову дискурсивну подію для узагальнення змісту. Інтерпретація цих понять, згідно з синергетичною парадигмою та специфічними характеристиками соцмережевої комунікації, дозволить створити новий категоріальний апарат філософії комунікації інформаційного суспільства.

Віртуалізація суспільної діяльності людини призвела до зміни середовища функціонування і відкрила новий зміст поняття комунікації як процесу активної взаємодії, яка здатна призводити до позитивних соціальних змін [58]. Мережа дискурсів відтепер ототожнюється із соціально-комунікативними Інтернет-мережами, які доказали можливість солідаризації громадян у віртуальному середовищі. Зрештою, гіперреальність стає новою площиною сфери відкритості, яка є невід'ємною частиною комунікативної філософії, а також вагомим предметом дисертаційного дослідження. На нашу думку, саме розгляд соціальної мережі Facebook як сфери відкритості допоможе сформувати головні засади дискурсивної прагматики для зміцнення громадянського суспільства та повернення його впливу на прийняття політичних рішень.

РОЗДІЛ 2
КОНЦЕПТ ЄДИНОЇ СФЕРИ ВІДКРИТОСТІ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ЗАСАДА КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ

2.1. Öffentlichkeit, публічність, відкритість. Змістове наповнення поняття сфери інтерсуб'єктивної взаємодії громадянського суспільства

Формування простору вільної комунікації, де кожен з акторів отримує можливість проблематизувати власні судження, вважається шляхом до єдиної європейської ідентичності та утвердження сфери відкритості. Facebook матеріалізує ці дискурси і стає одним з вимірів європейської сфери відкритості.

Однак не існує єдиної думки ні щодо визначення європейської сфери відкритості, ні диференціації її складових. Це досить абстрактна категорія, використання якої в різних контекстах має різне значення. Саме тому перед тим, як переходити до аналізу теорії сфери відкритості Юрґена Габермаса, поглядів її прихильників та критиків, варто звернути увагу на додаткові деталі, які цій теорії додали перекладачі відомої праці німецького мислителя "*Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft" (*"Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство"*)*.

Поняття "сфера відкритості" вперше було використано в 1964 р. у словнику "Fischer Lexikon" як *public sphere* (випуск з питань масових комунікацій та публіцистики, серед авторів – Е. Ноель-Нойманн та У. Шульц). Далі це словосполучення було застосовано в одній зі статей журналу "Нова німецька критика" ("*New German Critique"*) 1974 р., а в 1979 р. було повторно вжито в одному з томів серії "Комунікація та класова боротьба" [182, с. 16-17]. В працях англійською, російською та

українською мовами автори досить часто зазначають, що дане поняття в науковий дискурс ввів саме Ю. Габермас.

Згідно з іншою версією, термін *public sphere* появився в ранніх перекладах статей Ю. Габермаса і саме такий переклад дещо викривив розуміння цього концепту автором. Так, у 1974 р. Ю. Габермас написав енциклопедичну статтю, в якій дає перше визначення німецького слова, яке є близьким за значенням до українського "публічне/відкрите": "Під *Öffentlichkeit* ми розуміємо передовсім сферу соціального життя, в якій формується те, що наближається до громадської думки. Доступ [до нього] гарантований всім громадянам. *Öffentlichkeit* частково реалізує себе в кожній розмові, учасники якої збираються для того, щоб сформувати громадське об'єднання" [164, с. 49]. Ключовими елементами *Öffentlichkeit* у раннього Ю. Габермаса (в перекладі англійською в 1989 р.) визнаються "всезагальний доступ, достовірні джерела інформації, добровільна участь, раціональна суперечка і аргументація, свобода висловлювання думок, свобода обговорювати державні справи, свобода брати участь (в обговоренні) поза інституційними ролями" [198, с. 47]. Варто зауважити, що ці цінності є також важливими для соцмережевої комунікації.

Зазначимо, що тлумачення феномену сфери відкритості в працях англійських та німецьких філософів істотно відрізняються. Німецькі вчені пропонують два постулати, які є важливими для розуміння розвитку наукового дискурсу щодо публічної сфери: по-перше, вони стверджують, що британський переклад терміну не співвідноситься з тим змістом, який Ю. Габермас визначив у першій своїй праці; по-друге, в Німеччині існує багатовікова традиція осмислення феномену публічності [180, с. 98], в руслі якої формувався зміст та тлумачення цього поняття. До цієї традиції належать І. Кант, Г. Геґель та К. Маркс., які "хоча й не використовували слово *Öffentlichkeit*, проте всі говорили про силу суспільних дебатів та потенціал їхньої трансформації в політичну критику" [180, с. 100]. У 2000 р. в Німеччині вийшла колективна монографія під редакцією П. Гогендаля

з оглядом понад двохсотлітнього дискурсу відкритості. У ній Ю. Габермаса згадують тільки як історика публічної сфери, автора нормативного підходу до її аналізу та коментатора сучасної політики, але не як науковця, що ввів поняття “сфера відкритості” в соціально-політичний дискурс [191].

Ю. Габермас заявляє, що німецьке слово XVIII ст. *Öffentlichkeit* є аналогом терміну *publicité* в старофранцузькій і *publicity* в англійській мові [159, с.55]. Термін *Öffentlichkeit* походить від середньовічного німецького *offen*, що означає *відкритий*. Наприкінці XVIII ст. термін використовувався для позначення відкритих громадських місць [172]. “Зміст габермасівського аналізу полягає в описі змін у Німеччині в епоху Просвітництва, коли провідні філософи, інтелектуали, журналісти і митці зажадали розширення цього типу *Öffentlichkeit,* у тому числі і на політичний простір” [180, с. 96].

У буржуазному суспільстві, що тільки зароджувалося, головною метою соціальної боротьби був доступ до влади, за допомоги якої можна було впливати на певні аспекти життя суспільства, наприклад, прийняття політичних рішень. Тому спочатку Ю. Габермас мав на увазі не “сферу відкритості” як простір, а “відкритість” або “статус відкритості” – сукупність соціальних дій/процесів, які мають статус відкритих у буржуазному суспільстві [180, с. 97]. Тут закладене і розуміння Ю. Габермасом процесу повернення деяким процедурам статусу приватних та таємних як рефеодалізації сфери відкритості.

Але перекладачі використовували словосполучення “публічна сфера” (в англійській і російській мовах) і “публічний простір” (у французькій) і тим самим ввели просторову метафору для сфери відкритості. Підкреслимо різницю між змістом і формою – сукупністю дій, що призводять до формування громадської думки, і простором, де ці дії відбуваються. Простір володіє власною структурою і задає умови, в яких і формується суспільна думка. Так, один із критиків Ю. Габермаса

К. Колхаун зазначає: “Сфера відкритості – це просторова метафора для явища, яке загалом є непросторовим” [124, с. 88]. Таке (де-факто неточне) англосаксонське розуміння терміну використовувалося в більшості праць про сферу відкритості.

Проте автор українського перекладу цієї праці Анатолій Онишко переклав *Öffentlichkeit* саме як “сфера відкритості”. Звертаючись до тлумачення цих двох слів у сучасній українській мові, ми знаходимо наступне визначення: “Публічний, -а, -е. 1. Який відбувається в присутності публіки, людей; прилюдний. 2. Признач. для широкого відвідування, користування; громадський.”, “Відкритий, -а, -е. 7. Прямий, відвертий, щирий. 8. Неприхований, нетаємний, явний.” [24]. Термін “відкритість” та його похідний прикметник “відкритий” використовуються в тексті наступним чином: “Отже, політична *відкритість*, як вищий вияв тих умов комунікативності, за яких може реалізуватися дискурсивне формування думки і волі публіки громадян держави, придатна як головне поняття нормативно укладеної теорії демократії. У такому ж сенсі Дж. Коген визначає поняття *deliberative democracy*: “Поняття демократії домовлень корениться в інтуїтивному ідеалі демократичних асоціацій, у яких правовизначення домовленостей та умов єднання відбувається через *відкрите* обговорення та обмін аргументами між рівноправними громадянами. За такого порядку громадяни відповідають як співучасники за розв'язання проблеми колективного вибору через громадське *відкрите* обговорення і свої основні інституції розглядають як легітимні тією мірою, якою вони встановлюють рамки для вільного *відкритого* обговорення” [26, с. 37]. Тобто, публічна сфера – це поняття, яке характеризує здатність громадян збиратися для здійснення власної політичної волі, тоді як сфера відкритості є концептом з більш глибинним ціннісно-змістовим навантаженням, яке окреслює не тільки “просторово непросторове поняття”, але й наголошує на певних цінностях, які Ю. Габермас намагається реанімувати в демократичному дискурсі. В такому аспекті

цінностями сфери відкритості є рівноправність та спільна відповідальність, а це важливі фактори соцмережевої комунікації та формування соціального капіталу.

У праці “Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство” Ю. Габермас аналізує історичний контекст формування парадигми залучення громадян до прийняття політичних рішень. Вивчення взаємодії “приватної” та “громадської” сфер життя автор розпочинає ще з античності, де вперше констатує діалектику цих двох понять. У Середньовіччі існувала “репрезентативна відкритість”. Саме вона була предтечою “громадської відкритості”, яка виникла через підвищення економічного впливу на “сфери публічності державного життя”. Ці процеси можна вважати закономірними, адже пізнання людиною себе та життєсвіту безпосередньо пов’язане із протиставлення до інституту держави та його фальсифікації. Саме ця публіка стала основою “громадської відкритості” [9]. Через те, що влада в ті часи не знала обмежень та всіляко втручалася в приватну сферу, формуючи для цього “законні” підстави, громадяни почали формувати “публіку”, щоб змусити державу легітимізувати громадську думку [111].

У країнах Західної Європи громадянське суспільство зароджується у XVII столітті. З цього часу, як зауважує Ю. Габермас, можна говорити про становлення парадигми відкритості громадянського суспільства, в якому існує “публічна сфера” для небайдужих громадян із раціональним типом мислення. Вже у XVIII столітті сфера громадянської відкритості стає вагомою складовою політичного життя суспільства, яка розвивається разом із посиленням впливу парламентаризму. Процес її становлення та еволюції відрізнявся в різних країнах. Наприклад, у Німеччині тоді не існувало єдиного центру влади, через це й кількість громадянських об’єднань була досить великою. У Британії соціальний поступ характеризувався відносною стабільністю, тому сфера відкритості формувалася через утворення нових незалежних публічних клубів,

фракцій, преси. Натомість у Франції революція пришвидшила формування нових інститутів громадянського суспільства: “аристократичний двір” та “місто”. Тут важливою характеристикою громадського об’єднання, яке формує сферу відкритості, є його статус середовища інтелектуального спілкування та ініціації громадян.

Отже, дефініція понять “відкритість” та “сфера відкритості” визначається залежно від змістового наповнення перекладу або традиції їх застосування. Згідно із запропонованим вище аналізом еволюції цього поняття в працях Ю. Габермаса як автора нормативного підходу до сфери відкритості, можемо зробити висновок про важливість надання цьому поняттю як етичного, так і просторового вимірів заради успішної імплементації в практиках деліберативної демократії.

Ю. Габермас інтерпретує процеси формування та розвитку громадянського суспільства крізь призму власної теорії комунікативної дії. Наявність сфер відкритості необхідна для формування можливостей відкритого спілкування громадян у соціальних інститутах для контролю здійснення державної влади на різних рівнях. Німецький філософ погоджується, що рутинні політичні завдання повинні вирішуватися у політичних центрах – урядових агентствах, парламентах, судах та на рівні політичних партій. Це необхідно для оптимізації роботи системи. Однак, коли мова йде про питання, що впливають на життя соціуму як цілого, надважливо, щоб дискусія не обмежувалася тільки акторами з центру політичної системи. Для вирішення таких проблем правильно влаштована сфера відкритості повинна включати й представників громадянського суспільства. Соцмережева комунікація забезпеує відносно активну участь більшості громадян у спільному обговоренні суспільно-важливих проблем, а тому може вважатися джерелом формування громадянського суспільства та громадської думки.

У зв’язку з цим Ю. Габермас виокремлює автономних (*autochtone*) акторів, які взаємопов’язані спільним життєсвітом, та акторів, дії яких

регулюються владою (*vermachtete*), а саме формальними відносинами владної ієрархії [165]. До автономних акторів філософ відносить первинні небюрократичні організації та асоціації громадян із малим або незначним поділом праці, які мають мінімальну кількість посередників та максимально наближені до особистісного буденного досвіду. Ю. Габермас вважає, що такі об'єднання володітимуть специфічною організаційною формою. Філософ звертає увагу, що, беручи до уваги їхні неформальні, множинні та диференційовані комунікативні процеси, вони формують справжню периферію (структурні перетворення). Неформальними можна вважати й соцмережеві комунікації, що формуються часто автономно, спонтанно та є множинними у своїй суті. Стандарти класифікації первинних організацій згідно з Ю. Габермасом є набагато вужчими, ніж бачення партисипативного лібералізму, яке також високо цінує групи, що активно просувають своїх членів до політики, незалежно від їхньої організаційної форми. Для Ю. Габермаса організаційна форма є важливою через її внесок до процесу деліберації: менш бюрократична, централізована форма служить перенесенню політичної дискусії до життєсвіту її учасників.

Автономні групи мають специфічну роль у сфері відкритості, а їхня інклюзія має вирішальне значення. Ю. Габермас зазначає, що ці асоціації є вузлами зв'язку між автономними публіками. Такі об'єднання найкраще підходять для створення та розповсюдження практичних переконань. Вони спрямовані на розкриття питань, що стосуються життя всієї громади, сприяючи пошуку можливих вирішень проблем, інтерпретації цінностей, надаючи хорошу мотивацію та дискредитуючи інших [166, с. 474]. На думку Ю. Габермаса, ці автономні суб'єкти мають відмінні форми комунікації. Вони вільні від тягаря прийняття рішень та від обмежень організаційного забезпечення. Це дає змогу їм, на відміну від інших учасників дискурсу, здійснювати деліберацію більш вільно; вони легше сприймають відмінні точки зору та кращі аргументи. Саме вони і

формують реальний фундамент для утвердження деліберативної демократії.

У “Структурних перетвореннях” Ю. Габермас тлумачить сферу відкритості на основі поняття *Lebenswelt* (життєсвіт) – це система соціокультурного пізнання, елементи якої виявляють та витлумачують себе в процесі комунікації. Він доступний всім суб'єктам і розуміється як самоочевидна реальність. Цей термін походить з німецького протестантизму, а також є центральним у феноменології пізнього Е. Гуссерля, для якого життєсвіт – це світ допредекативного (тобто теоретично не концептуалізованого) суб’єктивно-релятивного досвіду, який анонімно констатується трансцендентальною суб’єктивністю як світ первинних очевидностей, що є постійно значущими в будь-якому об’єктивованому досвіді, в якості само собою зрозумілого.

Натомість у “Теорії комунікативної дії” Ю. Габермас тлумачить життєсвіт як особистий когнітивний горизонт людини, персональний емпіричний фон, що постійно розвивається: повсякденні компетенції, практики, ставлення до дійсності. Відкритість належала до цього поняття, але могла бути раціоналізована і навіть колонізована бюрократією. Але в більш пізніх роботах Ю. Габермас чіткіше розділяє “життєсвіт” і політичну сферу відкритості [224], що зумовлює теоретизування ним деяких ключових аспектів демократії. Саме тут філософ здійснює спробу віднайти “третій шлях” у давній суперечці теоретиків демократії – суперечці між лібералами і республіканцями/комунітаристами.

Б. Марков зауважує: “Ю. Габермас зробив спробу врятувати ліберальний проект, вмонтувавши в нього етику” [цит. за 100, с. 14] і наблизивши його до комунітаристського, який надає комунікації спрямованість на пошук солідарності на основі спільних цінностей більшого значення [147], і “одного і того ж морального голосу” [144].

2.2. Ідеальна комунікативна ситуація як основа деліберативної демократії

За декілька років до того як праця “Структурні перетворення” вперше була опублікована німецькою мовою, К. Райт Мілз передбачив деякі основні елементи дискурсивної традиції. У сфері відкритості, по-перше, висловити свою думку може практично стільки ж людей, скільки можуть її почути; по-друге, публічна комунікація організована таким чином, що надає можливість фактично відразу дати відповідь на будь-яку точку зору, висловлену публічно; по-третє, комунікація легко перевтілюється в ефективну дію; по-четверте, владні структури не проникають до сфер громадськості, що робить їх більшою чи меншою мірою автономними [228, с. 303-304].

Критерії, які характеризують стиль та зміст комунікації в сфері відкритості, є фундаментом дискурсивної традиції. Її найвищою метою є формування такої сфери відкритості, в якій кращі ідеї переважають над гіршими завдяки їхньому змістовому наповненню, а не силі влади їх прихильників. Нормативний ідеал цього бачення втілений у концепті філософії Ю. Габермаса “ідеальна комунікативна ситуація”. Він наполягає на тому, що це більше, ніж просто абстрактний ідеал, на який повинна скеровуватися практика комунікації. Цей концепт реалізується принаймні частково, коли хтось вступає в дискурс, щоб переконати інших власними аргументами, а не просто присилувати; вести переговори, пропонувати компроміс або докладати інших зусиль для того, щоб ідея ствердилася в дискурсі. Як відомо, формування дискурсу та активне обговорення соціальних проблем саме в такій ідеальній комунікативній ситуації – це одна з умов існування демократичного суспільства. Найповніше ця його характеристика втілюється саме в теорії деліберативної демократії та її головному понятті – деліберації.

Термін “деліберація” має латинське походження і означає “старанне зважування”, “обговорення”. Саме комунікативна теорія Ю. Габермаса,

феномен ідеальної комунікативної ситуації зокрема, стали основою “демократії обговорення”. Філософ обґрунтовує безпосередній зв’язок між початком становлення комунікативного процесу деліберації та формуванням національної держави, проте зазначає, що він ще не є цілком завершеним. Історична ретроспектива дозволяє зрозуміти, що ліберальна демократія стала більш розповсюдженою формою правління саме через формування суб’єкт-об’єктних відносин влади, де громадяни виступали тільки як *vermachtete* (підвладні, що є об’єктом влади) актори. Сучасність характеризується відмінними тенденціями, а саме суб’єкт-суб’єктною взаємодією, що передбачає визнання рівноправності людини та державця, а також формування їхніх взаємин на основі механізмів комунікативної поведінки. Таким чином “діалогова комунікація” між державою та громадянами стає головною демократичної процедурою, а її метою є віднайдення спільного консенсусу [27].

А. Колодій зазначає: “Той крок уперед, що його робить деліберативна демократія у трактуванні ролі народу, звичайно, більшою мірою відповідає запитам сьогодення і краще узгоджується з можливостями кінця XX – початку XXI ст., ніж, скажімо, елітарна демократія Й. Шумпетера, що наголошувала в основному на значенні процедури виборів” [49]. Деліберативна модель передбачає активну участь громадян у процесах державотворення, а її структура сприяє зростанню рівня політичної свідомості, відповідальності та утвердженню громадянського суспільства. З точки зору політичної науки, ця теорія є компромісом між двома давно відомими баченнями демократії – елітарним та партисипаторним. Процедура деліберації не просто формує нові шляхи для поширення знання та розподілу дорадчих функцій між громадянами (цей процес характерний також і для соцмережевої комунікації сучасного інформаційного суспільства). Її можна вважати неповноцінною без наголошення на складності процедури ухвалення демократичних рішень та ролі в ньому експертів та професійних управлінців [49].

Підвищення загального рівня обізнаності та усвідомлення власної відповідальності за протікання демократичних процесів всіляко сприяє деліберації. Громадська думка відіграє тут одну з найважливіших ролей і формується вона саме комунікативною дією в дискурсі. У політологічній думці Північної Америки сформувався напрям емпіричних досліджень, які розвивали ідею вирішальної ролі громадської думки у деліберативних процесах. Можна виділити три фактори, що визначають формування та функціонування громадської думки у сучасному суспільстві: по-перше, це сама соціальна реальність, яка безпосередньо та дотично впливає на індивідів та фіксується у їхній свідомості; по-друге, рівень культури людей, що живуть у цій реальності; по-третє, масове поширення інформаційних потоків та комунікативних процесів, які відображають та формують наративи буття людини у соціумі. Згідно з таким спрощеним баченням громадську думку можна розглядати як систему суджень, цінностей населення стосовно процесів, що відбуваються у суспільстві та зачіпають їхнє власне коло інтересів. Сьогодні міжособистісна комунікація відновлює свій статус однієї з найважливіших стадій формування спільного бачення. Лідери думок, або свідомі нет-громадяни (детальніше про цей феномен див. у розділі 3) завдяки процесам деліберації здатні впливати на становлення єдиної громадської думки через канали віртуальної взаємодії. Однак, враховуючи складність, масштабність та динамічність соціальної реальності XXI століття, складно підпорядкувати процеси деліберації єдиній схемі.

Існує декілька методів відслідковування розвитку та становлення громадської думки у суспільстві, найпопулярнішими з яких є саме соціологічні. Дж. Геллап та С. Рей з другої половини XX століття почали систематично проводити опитування громадян на основі репрезентативних вибірок. З тих пір така практика стала однією із засадничих на Заході, проте, враховуючи ймовірність похибки та чимало інших її недоліків, соціологічні опитування складно назвати визначальним маркером

розвитку громадянського суспільства [228, с. 13]. Їх головним недоліком часто виявляється необізнаність опитуваних осіб у фундаментальних засадах демократичних процесів та суб'єктивному баченні ролі влади та громадянина в них (детальніше див. у розділі 3). Слід остерігатися цього недоліку і у соцмережевій комунікації, адже незважаючи на її потенціал дорадчого голосу в процесах деліберативної демократії, актори, що формують дискурс, не завжди є достатньо компетентними і можуть поширювати хибні смисли.

Таким чином виникають теорії, які мали на меті сформувати "компетентне громадське судження" [228, с. 13]. Оскільки вони є досить новими (почали розвиватися наприкінці XX століття), тому й говорити про єдине визначення цього феномену ще зарано. До того ж, складно визначити критерії формування компетентного громадського судження, згідно з якими його можна відрізнити від подібних методик формування наративів: дебатів, дискусій, інформування, навчання. Його ідеологія ґрунтується на визначальних для демократії політичних, соціо-культурних та моральних імперативах.

Дж. Фішкін є одним з лідерів у розробці практичних методик утворення компетентних громадських суджень, а також автором відомої технології вивчення цього феномену та ініціатором чималої кількості соціальних акцій, які були спрямовані на популяризацію практики обговорення актуальних для суспільства проблем. Дослідник наполягає на значущості участі громадян у демократичних процесах, однак і підкреслює, що продуктивною вона буде тільки у разі дотримання чотирьох стадій: виявлення думок населення через класичні соціологічні опитування; відбір компетентних респондентів для участі у форумі; повторне опитування учасників форуму стосовно питань, які було зазначено в обговоренні; поширення знання про думку учасників форуму через ЗМІ [146, с. 165].

Так, вже понад 25 років у США існує мережа Форумів національних питань (National Issues Forums), яку було засновано у 1982 році для підтримки ініціатив громадських обговорень у країні. Це добровільна, неурядова та позапартійна мережа, яка об'єднує не тільки деліберативні процеси, а також їх дослідження. Таким чином громадянське суспільство самостійно формує механізми формування громадської думки на основі загальноприйнятих цінностей. Варто зауважити, що це лише один з багатьох прикладів реалізації засадничих принципів деліберативної демократії.

Теорія деліберації Е. Гутман та Д. Томпсона пропонує власний набір нормативних стандартів. Громадяни повинні бути здатними вийти за межі вузької сфери особистісних інтересів, щоб розмірковувати над аргументами людей, які не згідні з ними. Деліберація може пояснити характер морального конфлікту, допомагаючи розрізняти моральні та аморальні судження, а також сумісні та несумісні цінності. Громадянам краще вдається вирішити проблему, яка стала предметом дискусії, якщо вони використовують мораль у прагненні подолати суперечності. Деліберація допомагає розділити судження, спричинені власними інтересами, від суджень, які сформовані під впливом інших. Для надання аргументу вирішального значення не повинно бути важливо, кому належить це судження. Відмінності в зовнішньому статусі або володіння владою серед мовців необхідно відкласти на другий план та ігнорувати. В такому середовищі повинне існувати взаємне визнання всіх як автономних, раціональних суб'єктів, чиї судження будуть прийняті, якщо вони були підкріплені допустимим аргументами.

У тих випадках, коли на цей процес мають вплив економічні або політичні сили, або він є предметом соціальної інженерії, чи якісь аргументи є забороненими, то учасники не сприймають всерйоз судження інших і умови ідеальної комунікативної ситуації не виконуються. Таким чином, інклюзія, якою відома дискурсивна традиція, має одну важливу

перевагу – вона сприяє процесам деліберації. Ввічливість та взаємоповага є необхідними. В ідеальній деліберації актор шукає аргументи, коли це можливо, а коли ні – дотримується примату поваги до інших. Взаємоповага – це форма погоджуватися, залишаючись незгідним, але вона вимагає чогось більшого, ніж просто толерантність: “Вона вимагає прихильного ставлення та конструктивної взаємодії з індивідами, з якими актор не згідний” [156, с. 79].

Прагнення більшої деліберації, як вважає Дж. Бомен, “це вимога більш раціонального політичного порядку, в якому прийняття рішень щонайменше залучає використання розуму” [121, с. 67]. Згідно з цією позицією, легітимність рішення повинна бути визначена критичними судженнями вільних та рівних громадян. До цього процесу варто залучати широке коло учасників, адже саме в такій дискусії їхні претензії на значущість можуть бути почуті, апробовані, визнані та трансформовані. Отже, основними принципами дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації могли б бути: ввічливість, взаємоповага, прихильність, чесність, толерантність, альтруїзм, раціональність, рівність та свобода.

Більшість із авторів праць про деліберативну демократію (наприклад, Ю. Габермас, С. Бенгабіб, Дж. Бомен, П. Дальгрен, Р. Кіс, Дж. Дризек) вважають інклюзивну сферу відкритості, яка є незалежною від політичного та економічного тиску, передумовою легітимності специфічного політичного порядку. Сфера відкритості часто описується як автономна сфера між державою та громадянським суспільством, де повинні здійснюватися деліберація та контестація дискурсів. Це, як зауважує Ю. Габермас, є “звуковою платформою для реєстрації проблем, які стосуються всього суспільства як єдиного цілого” [161].

Таким чином, сфера відкритості виконує роль арени політичної комунікації, в якій точки зору публіки та вплив на політичні рішення визначаються, розширюються і, як наслідок, проходять через політичну систему. Цей процес Ю. Габермас визначає як “владу комунікації” [157].

Влада комунікації, де змагаються відкриті точки зору, не може правити самостійно, але може вплинути на спосіб використання адміністративної влади. Дж. Бомен та Ю. Габермас вірять, що деліберативний дискурс є можливим у рамках реального прийняття рішень акторами з політичним впливом всередині "потужної" сфери відкритості [136, с. 87]. Соцмережеві комунікації в Україні також можуть виступати автономною сферою для формування громадської думки, що може впливати на українську політичну владу.

Ю. Габермас поділяє сфери відкритості на сильні та слабкі. Перші – легітимні та володіють дискурсом, де приймаються рішення. Ця сфера вужча від широкої сфери відкритості, де виникають слабкі сфери і комунікують. Згідно з баченням філософа, вони мають тільки непрямий вплив. Комунікація в публічних сферах повинна бути раціональною, інклюзивною та саморефлексивною. Дж. Дризек зауважує: "Ю. Габермас розуміє під комунікативною раціональністю тільки одну владу: "безсилу силу кращого аргументу" [142, с. 172].

Існує декілька важливих передумов деліберації: по-перше, учасники займають обґрунтовані позиції, беручи до уваги значущість тих аспектів соціального життя, що були проблематизовані; по-друге, претензії на значущість учасників дискурсу піддаються раціональній перевірці Іншими, залученими до дискусії [134, с. 7]. Більше того, як зауважує Дж. Коген, від учасників дискурсу вимагається висловлювати власні міркування стосовно наступної проблематизації судження, підтримуючи її або критикуючи [128]. Метою деліберації є прийняття (або заперечення) судження на основі кращого (гіршого) аргументу. Тому керуючу роль у деліберації повинна мати сила кращого аргументу, а не сила влади або будь-якого іншого зовнішнього примусу. Аргументація повинна бути адресована не тільки тим, хто знаходиться в дискусії, але й до всіх тих, для кого ці судження є потенційно важливими. Аргументи повинні бути універсальними – тобто такими, які приймає універсальна аудиторія, а не

партикуляристськими, сформованими тільки для “віртуальної публіки”, присутньої винятково в специфічних дебатах.

Говорячи про Ю. Габермаса, Л. Дальберґ визначив критерії, яким повинна відповідати деліберативна комунікація. Вона повинна бути: 1) хоча б формально інклюзивною; 2) вільною та автономною від втручань держави та/або корпоративних інтересів, (наприклад, вона не повинна бути примусовою); 3) здатною задовольнити комунікативну рівність всім можливим учасникам; 4) щирою, наскільки це можливо; 5) з повагою та здатною на емпатію; 6) обґрунтованою, тобто аргументи вибудовуються як відповідь на питання, чому ті чи інші судження повинні бути прийнятими; та 7) рефлексивною, що означає, що люди повинні бути готові ще раз обдумати власні позиції [135, с. 120]. Р. Кіс намагався ввести в дію нормативні вимоги деліберативної теорії в подібний спосіб [178]. Його ідеальні дискурсивні критерії включали: 1) інклюзію; 2) дискурсивну рівність; 3) взаємодію; 4) правомірність, підтвердження; 5) рефлексивність; 6) емпатію; 7) щирість; 8) плюралізм; та 9) зовнішній вплив дискусії (поза межами специфічної арени, в якій вона ведеться). Тому вона передбачає, що громадяни та політичні представники повинні бути спрямовані на досягнення згоди, бути щирими та виявляти взаємоповагу, а також вони мають бути готовими ввійти в процес взаємного оцінення правомірності, враховувати міркування не тільки інтерлок’юторів, які присутні в дискурсі, а також тих, хто є відсутнім [178].

У своїй науковій розвідці Ю. Габермас опирався на розуміння політичного як незаангажованого/нейтрального. На це тлумачення він наштовхнувся в роботах Дж. Ролза. У дев’яності роки XX ст. соціально-політична теорія Ю. Габермаса оновлюється двома важливими положеннями. По-перше, він визнає сили, які породжують сферу відкритості позаісторичними. “Теорія комунікативної дії пов’язує її [сферу відкритості] із трансісторичною еволюціонуючою здатністю людини до

комунікації або здатності судження, яка розуміється як інтерсуб'єктивна" [123, с. 32]. По-друге, німецький філософ визначає природу комунікації як мережеву і звертає увагу на значення інформаційних потоків всередині сфери відкритості: "Сфера відкритості може бути найкраще описана як мережа, що передає інформацію і візії; потоки комунікації в процесі [комунікації] фільтруються і синтезуються таким чином, що зливаються у вузли або тематично обмежені громадські думки. Публічна сфера відтворюється шляхом комунікативної дії" [157, с. 360].

Таким чином, у теорії Ю. Габермаса громадська думка стає продуктом колективної комунікативної діяльності, раціонально і етично спрямованої на досягнення згоди або консенсусу. У теорії німецького мислителя та схожих підходах середини 1990-х років формується розуміння деліберативної демократії як демократії вибору шляхом розумного обговорення і досягнення консенсусу [117]. Фундаментальною умовою для такої деліберації стає "використання розумної аргументації вільними і рівними громадянами. [Роль сфери відкритості] полягає в тому, щоб створювати раціонально-критичну деліберацію, вільну від державних і корпоративних інтересів, що забезпечуватиме політичне залучення Іншого, спрямоване на розуміння і згоду, розумне і рефлексивне" [176, с. 9].

Нове визначення сфери відкритості, яке Ю. Габермас пропонує в 2006 р., переосмислює її значення та функції в дуалістичній моделі деліберативної демократії: "Уявіть собі сферу відкритості як посередницьку систему комунікації між формально організованими і неформальними дискурсами, що йдуть лицем до лиця на аренах, розташованих як на найвищому, так і на найнижчих рівнях політичної системи" [161]. Таким чином Ю. Габермас зупиняється на спіральній схемі демократичної комунікації, що відрізняється від схеми "комунікатор – канал – аудиторія", яку прийнято використовувати в теорії комунікації. Спіраль деліберації складається з замкнутих локальних актів циркуляції

політичної влади, причому починається спіраль знизу, з формування громадської думки, а не зверху, з прийняття рішення (див. рис. 2.1).

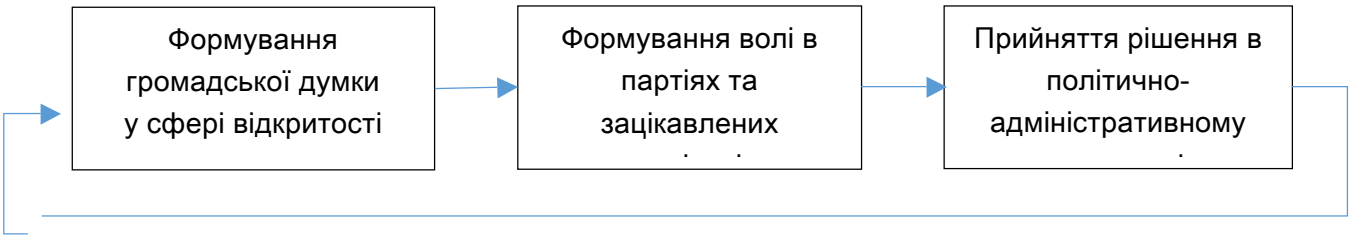

Рис.2.1. Циркуляція політичної влади [147]

2.3. Множинність сфер відкритості та їхні функції у демократичних процесах

Варіативність підходів до дослідження феномену сфери відкритості зумовлена намаганнями вчених визначити її політичний зміст. Таким чином формуються дві парадигми: тлумачення її як узагальнюючої структури для політичного світу на рівні локальному та глобальному. Як зауважує О.А. Третяк: “Очевидною вадою існуючих теоретико-методологічних підходів до визначення публічної сфери є тлумачення нормативно-ціннісної природи публічної сфери. Ці ідеалістичні положення вступають у протиріччя з імперативами функціонування політичної сфери як системи, що базується на принципах функціоналізму, корисності” [90]. Пояснити таке судження можна невизначеністю у тлумаченні “публічної сфери” та “сфери відкритості”. Проте чи можемо ми уявити такий чинник, який б стимулював окремих особистостей солідаризуватися заради обговорення спільних соціальних проблем та утворення громадянського суспільства, і який б не мав ціннісного-змістового навантаження?

Одну з провідних ідей філософії комунікації можна сформувати наступним чином: будь-яка комунікація має свою мету (хоча і не завжди явну), а також має аксіологічний фундамент, на підставі якого вона здійснюється. Навіть розглядаючи теорію Ю. Габермаса з позиції політичної комунікації, неможливо назвати сферу відкритості об’єднавчим

терміном для процесу політичної комунікації без апелювання до засадничих вартостей.

Так, Ч. Тейлор висловив думку, що сфера відкритості – це одна з ключових соціальних уявних реальностей (*social imaginaries*), тобто колективна форма розуміння соціальної дійсності, яка закладена в повсякденній свідомості людей. Такі уявні реальності володіють серйозним впливом, оскільки їх репрезентують великі групи людей, вони визначають соціальні практики та є соціально легітимними. Ч. Тейлор визначає сферу відкритості як екстраполітичний, секулярний, метаутопічний простір, що виступає, однак, як соціальний і навіть політичний інститут [219, с. 23-30]. Соцмережеві комунікації мають тенденцію також створювати уявні соціальні реальності, які можуть мати аксіологічний зміст.

Підхід до пошуку завершеного витлумачення поняття сфери відкритості вважається багатьма критиками теорії комунікативної дії ідеалістичним. Чимало послідовників Ю. Габермаса змінили вектор своїх досліджень з питання про сферу відкритості до питання її функцій. Так, фінські критики Ю. Габермаса Х. Хейкілля та Р. Кунеліус зазначають, що існує постійна напруга між структурними, попередньо заданими умовами сфер, які ми називаємо відкритими, і прагматичними питаннями про якість дій у цих сферах. Ці два аспекти є взаємовизначеними; концепція того чи іншого відкритого простору створює нормативну перспективу комунікації, в тому числі політичної [170].

У рамках структурного (структурно-функціонального) підходу виділяють наступні функції сфери відкритості: по-перше, задавати зразки форм політичної публічності. Наприклад, Х. Ніємінен вважає, що “слід аналізувати форми політичної публічності: хто з акторів наділяється представницьким статусом і як обираються ці люди, які процедурні умови для обґрунтованих громадських заяв і, нарешті, якими є соціальні

відносини, що проявляються та як контролюється процес суспільної медіації” [197, с. 173].

По-друге, функції забезпечення реалізації демократії. “Сфера відкритості володіє нормативним статусом і вважається тим простором, у якому громадськість може постійно верифікувати державні справи (*public scrutiny*)” [182, с. 11]. Якщо політика зникне з громадських місць, вона буде здійснюватися за закритими дверима, а це може зашкодити легітимності та життєздатності політичної системи [175, с. 64].

Ю. Красін виділяє чотири базових демократичних функції сфери відкритості: артикуляція суспільних інтересів, публічний контроль діяльності влади, вплив на формування державної політики, політичне просвітництво [51]. Реалізація цих функцій потребує високого рівня розвитку сфери відкритості. Як показує історичний поступ, не демократичні механізми створюють сферу відкритості, а навпаки, сфера відкритості – предтеча і каталізатор демократії [182, с. 11]. Це добре прослідковується на прикладі європейської сфери відкритості, де головні проблеми демократичного устрою повинні розглядатися в контексті формування сфер участі і визнання. Існує ще два важливих завдання, які постають перед сферою відкритості: популяризація нормативних правил у суспільстві, а також формування основ політичної культури, необхідної для колективного правління шляхом гарантування всім громадянам права поширювати і отримувати інформацію і через це брати участь у демократичному процесі” [224, с. 78].

Є й протилежний погляд: зокрема, Г. Алмонд і С. Верба, розділяючи політичні культури на “підпорядковані” і “партисипативні” (культури участі) [2], роблять висновок, що ступінь розвитку сфери відкритості (публічних сфер) загалом залежить від традиційної політичної культури, а не навпаки. Ми вважаємо, що взаємодія цих форм політичного буття є синергійною.

По-третє, функції всередині демократичного режиму: формувати механізми набуття політичного капіталу і визначати, хто буде при владі, тобто бути джерелом влади: "...сфера відкритості і громадська дискусія грають також важливу роль у політичній системі, будучи джерелом політичної влади. У ліберальних демократіях політика визначається як загальна, але суперечлива мова дебатів та комплекс дій, що здійснюються довкола центрального поняття влади" [153, с. 26]. Сприяти розвитку множинних та альтернативних сфер відкритості можуть соціальні мережі в сучасному інформаційному суспільстві.

Функції формування зразків політичної відкритості та забезпечення реалізації демократії належать до республіканської традиції, яка зародилася ще в Римі через розуміння держави як *res publica*. Однак у німецькій мові *Öffentlichkeit* не має таких конотацій, а перша теоретична розвідка Ю. Габермаса не охоплювала питання демократизації, адже воно виходило за межі буржуазного світогляду. Його роботи про деліберативну демократію з'явилися значно пізніше [157], [158].

Часто опозицією підходу Ю. Габермаса вважається позиція Н. Лумана. Він висловив скептичне ставлення щодо можливості формування гнучкої публічної сфери, оскільки сумнівався в гнучкості дискурсів як фундаментальної складової сфери відкритості [187, с. 174].

Піддається сумніву і єдність сфери відкритості. Навіть якщо спочатку сфера відкритості була єдиною, з плином часу вона розділяється на менші сфери [177, с. 13]. На якому рівні визнавати сферу відкритості: на найзагальнішому чи на рівні однієї політичної течії, якій також властива модель мікросфери? Але такі групи можуть бути закриті для оточуючих, а сфера відкритості передбачає участь всіх без обмеження – тільки так може формуватися адекватна політична воля від імені всього демосу. Але є і винятки: наприклад, коли сфера відкритості формується однією силою, у руках якої сконцентрована найбільша влада [182, с. 12], і при цьому громадяни формально можуть брати участь в дискусіях. Тому

передбачається, що сфери відкритості такого типу вже самі собою є механізмом ексклюзії певних соціальних груп. Створено моделі множинних сфер відкритості, оскільки в єдиній сфері залучення всіх неможливе через соціальну дискримінацію, яка власне і формується через єдність цієї сфери відкритості, адже в ній немає альтернативних просторів для дискусії і доступ до сфери відкритості не рівний для всіх. Ця ідея інтенсивно розвивається в критичних роботах з початку 1970-х рр. [196]. На різних рівнях суспільства потрібне створення окремих сфер відкритості, що виникають під впливом почуття ексклюзії з “великої” сфери відкритості.

Наявність альтернативних арен припускає наявність альтернативних ЗМІ, що розвиває ідею про мікросфери відкритості [198, с. 41]. Концепція “контрсфер відкритості”, тобто сфер громадських організацій і соціальних рухів, завоювала науку в 1980-ті рр. після масових протестних і альтернативних рухів, передовсім у США. Це було пов'язано з політичними (глобалізація і її критика), технологічними (інформаційно-комунікативні технології та їх вплив) і соціальними чинниками: зниженням соціальної довіри і кризою суспільної комунікації, з одного боку, і перетіканням політичних функцій до некомерційних організації, з іншого [226, с. 94-95]. Зниження рівня соціальної довіри веде до нестабільності основної сфери відкритості, і виникає потреба в альтернативі: закладаються основи символічної конкуренції публічних сфер. Розвиток контрсфер залежить від форми політичної участі (мережевої або індивідуально-стильової) і критичного обсягу політичного капіталу, який дає змогу контрсфері порушити авторитет базової сфери відкритості [145, с. 22].

У контрсфер завжди є елементи, що базуються на роботі ЗМІ. Для них ЗМІ є способом емансипації громадян в суспільстві, що їх дискримінує, і створення власного автентичного дискурсу [226, с. 95-96]. До таких елементів контрсфер з початку 1970-х включалися інформаційні

пункти, книжкові магазини, альтернативна преса, радіостанції. На їх основі формувалися альтернативні концепції стилю життя, а також аудиторія, незалежна від основної масмедійної системи, оскільки для них була створена власна інфраструктура комунікації. Деякі вчені навіть редукують контрсфери до сукупності альтернативного медіаконтенту і альтернативних медіапрактик, які стають частиною соціального (політичного руху).

Контрсфера – це ще і сукупність соціальних практик, укорінених в альтернативних життєвих концепціях; це водночас стратегія, стиль життя, соціальний процес і сукупність контенту.

Поява контрсфер сприяє фрагментації базової публічної сфери. Особливо це помітно на прикладі кіберсередовища. Деякі теоретики звернулися до оцінки Інтернет-комунікацій як середовища для сильної дискусійної або радикальної демократії.

Однак уже в 1990-ті рр. з'явилася і нищівна критика цього підходу. Наприклад, М. Постер вважає, що на арені електронної політики концепція сфери відкритості постійно піддається випробуванню на право існування, оскільки раціональність у комунікації – основа габермасівського бачення, але раціональний суб'єкт комунікації перетворюється онлайн в децентралізованого суб'єкта: його статуси як суб'єкта відділяються від матеріальної складової, а сама його ідентичність постійно плюралізується та розсіюється в різних комунікативних середовищах [201, с.209], проходячи через позбавлення місця (*dislocation*), позбавлення тіла (*disembodiment*) і фрагментацію та децентрацію суб'єкта через установку різних ідентичностей в різних кіберпросторах [133, с.86]. Інші вчені (наприклад, С. Догені-Фаріна [141]) також висловлюють думку про негативний вплив Інтернет-комунікації на політичну і громадську участь. Але радикальна точка зору М. Постера не підкріплюється емпіричними результатами досліджень. Соціальні мережі можуть мати позитивний або

негативний вплив, який у цілому залежить від особливостей дискурсивної етики та дискурсивної прагматики.

Так, роботи Д. Шойфеле [210], М. Марголіс, О. Рєзнік [189] і дослідження Л. Дальберга показують, що Інтернет змінює інформаційну інтеракцію, але результативна взаємодія не є “радикально гіперреальною”, і “ці зміни можуть бути прийняті до уваги концепцією сфери відкритості” [133, с. 87]. Так, Дж. Стромер-Геллі з Анненберзької школи комунікації провела дослідження осіб, які не мають поведінкових патернів, включно з “офлайновими” дискусіями про політику, але ведуть бесіди про політику онлайн. Така дискусія приносить її учасникам задоволення: вона знімає бар'єри, які існують в особистому спілкуванні, і дарує співрозмовникам можливість почути думку, відмінну від їх власної [216, с. 38].

Ще одна форма переосмислення базової сфери відкритості – врахування мережевої форми громадського об'єднання. Зокрема, соціологи, що вивчають соціальні мережі, стверджують, що Ю. Габермас говорив про демократію в умовах суспільства, що ускладнюється. Цю думку він розвиває у праці “Між фактами та нормами” [157], де питання суспільної складності поставлене перед декількома рівнями суспільства. Мережева форма, як вважають вчені, це серце тієї складності соціуму, яку важко простежити; крім цього, економічна, політична сфери, громадянське суспільство – всі вони організовані згідно з мережевим принципом, і структура сфери відкритості, центром якої є особистість, повинна бути переглянута.

Визнання мережевих структур елементом сфери відкритості допоможе зрозуміти механізми формування громадської думки між декількома мікросферами [152, с. 5-6].

Відкритість чи популізм? На відмінності “відкритості” і “популізму” та потребу їх розрізнення вказав ще Ч.Р. Мілз у висновках до книги “Структурна трансформація публічної сфери” у виданні 1989 р. Як відомо, проблема зіставлення цих понять обговорюється в гуманітарній науці

щонайменше з 1930-х років, а в теорії Ю. Габермаса не вирішено питання про те, чи перешкоджає масова культура розвитку політичної участі.

В епоху вільного ринку публічна дискусія все більше бачиться як стратегія, мета якої – переконати ринок. Саме так громадська дискусія трансформується у прикриття, а повідомлення стають спрямованими на ринки, а не на громадян [175, с. 64]. Тим часом міжнародні фінансові ринки часто отримують дозвіл обмежувати громадську дискусію і предмети обговорення.

Які межі сфери відкритості і хто їх повинен проводити? По-перше, проведення таких меж залежить від соціальної позиції спостерігача. Наприклад, з перспективи середнього класу громадська сфера формується зовсім не так, як з точки зору аристократії [196]. Теоретики вказують, що в рамках даної політичної форми буття суспільства обрані об'єкти соціального життя практично “призначаються” належними до сфери відкритості чи приватності; кордони між особистим і громадським – предмет історичної боротьби і перегляду [181, с. 27]. Ще один вимір цієї тематики стосується, так би мовити, політичної культури таємності і кордонів, які їй необхідні, оскільки іноді “публічний статус завдає шкоди актуальній діяльності та обов'язкам політиків” [175, с. 65]. Але коли суспільні інтереси суперечать інтересам окремих політичних груп, спостерігається боротьба за приватизацію громадської тематики або відмова від механізмів деліберації. Сукупність таких політичних патернів А. Шедлер називає антиполітичною. По-перше, це твердження про те, що політика не може виконувати своїх функцій, націлених на руйнування або скасування політичних рішень і “закриття” сфери відкритості. По-друге, це ідеї з інших сфер діяльності, які було принесено в політику заради колонізації сфери відриктості [209, с. 14]. Вивчення політичних процесів під час фінансової кризи 1990-х рр. в Фінляндії показує, що антиполітичні ідеології мають антигромадський характер. Натомість теорія Ю. Габермаса будується на припущенні, що всі учасники деліберативного процесу

поділяють прагнення до відкритості і розуміють значущість деліберації. Таке твердження не враховує великого кола “антиполітичних” явищ.

Фінські вчені впевнені, що “ставка на раціональність в класичних формулюваннях габермасівської теорії є неспівмірною з нагальною реальністю суспільного дискурсу. Інтерес і пристрасть не тільки присутні на практиці у всіх існуючих політичних ситуаціях, але і не надають серйозних підстав для їх виключення” [182, с. 14]. Так, певною мірою соцмережева комунікація також не є абсолютно раціональною, а має й ірраціональні виміри, оскільки коментування відбувається на естетичних принципах: подобається або не подобається.

Ще один пункт в критиці теорії Ю. Габермаса – це співвідношення в ній дискусії і політичної дії та пов’язаного з ним розуміння терміну “громадськість” (*the public*). Ю. Габермас (його перекладачі) ставлять наголос на просторовому аспекті процесу деліберації. Однак сама ідея публічності передбачає чітку якість дії в рамках публічної сфери, як вже зазначалося вище. Теоретизування ролі публічної дії можна простежити ще з перших етапів прагматичної філософії та символічного інтеракціонізму. Публіка формується, коли проблематизується якесь питання порядку денного, і складається з окремих індивідів або груп, погляди яких на шляху вирішення проблеми не збігаються. Перші прагматики, наприклад Дж. Дьюї, вказували, що ніщо не гарантує демократичну репрезентативність таких публік. Однак через 60 років Ю. Габермас узагальнює: вимога аргументованості, вбудована в будь-який акт комунікації, може служити моделлю для загальних критеріїв ідеально раціонального громадського обговорення. Але сьогодні на європейському рівні, наприклад, не втілюється ідеал громадськості, який Ю. Габермас заклав у своє розуміння сфери відкритості. На даний момент вона формується в Європі саме як сфера (умови для), а не як громадськість, хоча зусилля до цього докладаються. І якщо інтерпретувати розуміння громадськості, як воно подане у Ю. Габермаса [162, с. 33], у вузькому

сенсі, то зараз Європу не можна назвати демократією, оскільки загальним інститутам влади не протиставлені критична і політизована громадськість.

Якщо сфери відкритості зараз перетинають національні кордони і розчиняються в мережах, чия публіка більше не конституює демос політичного громадянства, що стається з їхньою критичною функцією перевірки урядів та демократичного правління? Більше того, тиск посилюється розробками медіа-систем, тобто поряд з національними медіа тепер існують різні наднаціональні та транснаціональні медіа. Ці процеси руйнують соціально-структурні умови для політичного консенсусу, які до цього часу уможливлювали колективну політичну дію, хоча б суто теоретично.

Як зауважують Ульрих Бек та Елізабет Бек-Герншайм, зі збільшенням кількості тем та площин дискусій, закритий простір сфери відкритості втрачає свою актуальність та перестає існувати [116, с. 29]. Натомість вона конституюється з конфліктних просторів, які є індивідуалізованими та визначеними в опозиції один до одного.

У такій ситуації багато теоретиків погоджуються, що габермасівський ідеал раціоналізації демократії через публічну деліберацію та конституційні принципи є занадто утопічним та академічним. На перешкоді існуванні європейської сфери відкритості стоять нерівні відносини влади, культурна гетерогенність та відмінності в політичних традиціях. Для зміни цього становища необхідно раціоналізувати прийняття рішень.

Теоретики погоджуються, що транснаціональний характер публічних дебатів та обговорення інтересів може зробити транснаціональні публічні сили більш впливовими та прозорими без потреби всеохоплюючого поняття універсальної сфери відкритості.

У цьому контексті радикально-плюралістичний підхід пропонує цікаві альтернативи концептам деліберативної демократії. Пропонуючи нормативну критику та емпіричні бар’єри європейської публічної сфери в

розумінні Ю. Габермаса, підхід, який звертає увагу на суперечності та дислокацію керівних сил (замість утопії раціоналізації суспільства через деякі універсальні принципи) зрозуміло видається привабливим для формування теорії європейської демократії.

Чимало дослідників до цих пір посилаються на Ю. Габермаса у визначенні сфери відкритості, хоча загалом сьогодні використовуються більш загальні дефініції. Простіше погодитися, що демократія потребує критичного комунікативного простору.

На противагу ліберальному плюралізму та комунітаризму, деліберативний підхід заперечує множину фіксованих відмінностей (індивідуальних чи суспільних), які ведуть або до сукупної моделі індивідуальних інтересів, або до непереборних інтересів спільнот. Натомість наголос на відмінностях є додатковим та визначається наголосом на сильній сфері відкритості раціонально-критичної деліберації [135, с. 120].

Конституційний патріотизм може бути розглянутий як головний приклад віри в інтеграційну та соціалізуючу силу сфери відкритості та громадської участі.

У підходах, які пов’язані з деліберативною демократією, роль європейської сфери відкритості концептуалізується в термінах відкритого використання розуму вільними та рівними громадянами. Вона надає норми раціонально-критичної деліберації (яка є інклюзивною, рефлексивною) та спрямована на взаєморозуміння та досягнення згоди. Так як деякі інституційні дії очевидно спричинюють цей тип комунікації більше, ніж іншого роду заходи, деліберативна демократія також надала відкрито нормативну основу для оцінювання політичних структур та інституцій, включаючи медіа.

Ідеали деліберативної демократії, тим не менш, зазнали критики і в політичній філософії. Для багатьох дослідників раціонально-критична основа сфери відкритості представляє собою очевидно раціоналістичну

концепцію, якій не вдається надати адекватні теорії про нерівні відносини влади. Пригадуючи багатьох постмодерних теоретиків, стає зрозуміло, що деліберативний підхід або комунікативний розум неминуче веде до підтримки статусу кво в термінах існуючих ексклюзій та нерівності. Такий підхід не визнає нормалізуючих тенденцій, які пов'язані з позначенням тієї чи іншої форми комунікації як раціональної та демократично легітимної норми [223].

Зрештою наголос на раціональному консенсусі часто розглядається як недооцінювання глибини громадського плюралізму та фундаментальної природи конфлікту цінностей як в сенсі культурних відмінностей, так і структурних конфліктів інтересів. Загальна спрямованість деліберативної демократії, таким чином, вважається занадто залежною від бачення, що продуктивний соціальний устрій повинен бути заснований на ідеалах єдності та консенсусу. Тоді як європейська соціальна реальність щоразу більше характеризується різноманітністю і плюралізмом, наполягання на раціональній основі консенсусу розглядається як занадто ідеалізоване, занадто нереальне і академічне.

Згідно з теорією радикальних плюралістів демократії, громадянське суспільство не є гармонійним чи унітарним, а характеризується конфліктом інтересів та цінностей. С. Сплічал стверджує, що так само як "Структурні перетворення у сфері відкритості" було критиковано за ігнорування дискримінаційних тенденцій в історії буржуазної публічної сфери, так і проект загальноєвропейської сфери відкритості може бути використаний для фабрикації "вигаданої Європи еліт без громадян" [213, с. 701]. Іншими словами, акцент на консенсусі та універсальних критеріях раціональності розглядається як такий, що призводить до надмірно централізованої моделі сфери відкритості, яка несумісна з соціальним плюралізмом і неминуче ігнорує нерівність між соціальними групами та їхні специфічні потреби. Концепт відкритості, який вимагає від своїх учасників відкласти в сторону відмінності заради спільного блага,

руйнується своїм власним значенням. З. Бауман говорить про це прямо: “Ідеальна комунікація Габермаса, яка вимірює власну досконалість консенсусом та виключенням інакомислення, – це ще одна мрія про смерть, яка радикально вилікує хвороби життя свободи” [114, с. 71].

Ш. Муф стверджує: “Для радикальної та плюралістичної демократії віра в те, що остаточне вирішення конфліктів врешті-решт є можливим, навіть якщо це передбачено як асимптоматичний підхід до регулятивного ідеалу вільної та невимушеної комунікації, як в Ю. Габермаса, далека від надання необхідного горизонту проекту демократії, є чимось таким, що ставить її під загрозу” [195, с. 8]. Найбільш помітним втіленням цього є відмова від універсальної або сингулярної ідеї публічної сфери на користь множинності сфер відкритості, які мислять як складне поле множинних взаємопов’язаних громадськостей. Це перегляд, який схвалив сам Ю. Габермас. У такому розумінні можна стверджувати, що велика частина “радикально плюралістичної” критики, можливо, ґрунтується на досить спрощеному прочитанні теорії деліберативної демократії, а саме пізніх праць Ю. Габермаса, які можна тлумачити як захист більш плюралістичної концепції сфери відкритості [122].

Як стверджує Ш. Муф, віра у можливість універсального раціонального консенсусу поставила демократичне мислення на хибний шлях. Замість того, щоб намагатися розробити інституції, в яких через нібито “об’єктивні” процедури можна було б примирити усі конфліктуючі інтереси та цінності, теоретики та політики демократії повинні передбачити створення живої “агоністичної” публічної сфери дискусії, де різні гегемонічні політичні проекти можуть стикатися [193, с. 3].

Дослідниця підкреслює, що кожен консенсус носить тимчасовий характер та існує як тимчасовий результат тимчасової єдності, стабілізації влади і завжди спричинює деяку форму виключення. Деліберативна модель заперечує, погоджується Ш. Муф, розміри цієї нерозв’язності і невикоріненості антагонізмів, які є конститутивними для демократії.

Для Ш. Муф ключовим завданням для демократичної політики є оприлюднити відносини влади, щоб вони змогли увійти в простір оскарження. Це тоді поставить наголос на політичних конфліктах та виборах серед реальних політичних альтернатив як сутності демократичної політики.

Ю. Габермас наполягає на тому, що учасники дискурсу повинні і далі вважати, що консенсус можливий в принципі. Інакше політичні суперечки будуть позбавлені деліберативного характеру та переродяться у винятково стратегічну боротьбу за владу [115, с. 488].

Дотримуючись вже встановленої парадигми критики габермасівської сфери відкритості, чимало науковців зараз вважають поширення сегментованих сфер відкритості і контрпубліки не тільки способом активізації участі груп, що раніше були виключені з дискурсу, але і способом створення нових форм транснаціональної демократичної включеності. Слід зазначити, що така включеність може будуватися і засобами соцмережевої комунікації.

Після плюралізації теорії сфери відкритості в європейських дебатах ракурс її розвитку повернувся до множини сфер, які не вимагають внутрішньої єдності, але які сукупно ведуть до різноманітних процесів транснаціоналізації та створення європейської транснаціональної сфери відкритості [214, с. 709-710].

Вважається, що велика кількість сфер підвищить рівень інформації та дискусій довкола різних точок зору і тим самим підвищить демократичну відповідальність. Більша кількість сфер означає більше дебатів та критики, а отже, що менше голосів буде виключено з дискурсу та більше питань можна задавати. У такій ситуації значно зростає роль соціальних мереж.

Плюралізм сфер відкритості актуалізує декілька запитань: 1) чи не веде цей плюралізм до розпаду соціальної єдності, 2) чи існування мереж або дрібних публічних сфер не вирішує питання політичного впливу та

колективного прийняття рішень. Як зауважує Е. Еріксен, існує значна відмінність між публічними дебатами та інституціоналізованим прийняттям рішень. Проблема полягає в складності трансформації висловлення думки в прийняття рішення.

Згідно з баченням У. Бек та Е. Бек-Герншайм, кількість систем ведення переговорів не може зростати нескінченно, також неможливо залучити щоразу більше акторів та поглядів до політичної влади, адже це тільки примножить число арен конфліктів без зростання потенціалу для консенсусу. Таким чином, стає очевидно, що політизація суспільств не обов'язково веде до активізації політики. Навпаки, все більш фрагментована структура також послаблює потенціал політичних спільнот для інтеграції та об'єднання різноманітних публічних точок зору в колективні рішення [116, с. 28-29].

Як нагадує Н. Фрейзер, з точки зору базових нормативних критеріїв теорії сфери відкритості комунікативна сила (влада), що виробляється в громадянському суспільстві повинна також бути втілена в законах та адміністративній політиці. Якщо актори сфери відкритості більше не становлять демос, як публічна точка зору може бути мобілізована в політичну силу [150]? Якщо функція сфери відкритості полягає в контролі та обмеженні політичної сили, де ця сила? Які сфери співвідносяться з якими владами? І хто є відповідними членами відповідних сфер? До тих пір, поки сфера відкритості розглядається не тільки як арена для самовираження, але і як "система впливу", цих питань складно уникнути.

Поки деліберативна демократія має в своєму серці ідеал самоврядування через публічну деліберацію, питання нестачі спільностей залишається центральним. Хоча сфери відкритості вважаються множинними, їхня функція до цих пір розглядається як формування колективної ідентичності достатньо сильної, щоб підтримувати колективне формування волі.

Як пише Б. Хонінґ, радикальний плюралістичний підхід знаходить своє виправдання передовсім як критика теоретиків політики, які вимірюють свій успіх в ліквідації дисонансу та конфліктів і, таким чином, “зводять політику до завдань стабілізації моральних та політичних суб’єктів, будуючи консенсус, консолідуючи спільноти та ідентичності” [172, с. 2]. Тоді як більша частина дебатів про європейську громадську сферу та ЄС загалом, можливо, має бути зорієнтованою на пошук такого собі “політичного закриття” або стабілізації, радикальний плюралістичний підхід явно прагне змістити акцент демократичної політики на процеси дестабілізації, суперечок та опору.

У цьому сенсі можна стверджувати, що обговорення питання про європейську сферу відкритості вимагає наступної радикалізації, а не поступання емпіричним або політичним реаліям. Замість того, щоб здійснити спробу навчити європейських громадян приймати переваги європейського колективного блага, радикальний плюралістський підхід ставить наголос на необхідності більшої політизації і заперечування офіційних цілей.

Під час аналізу сфери відкритості як нормативного концепту, на думку Н. Фрейзер, варто уникати як емпіричного підходу, який просто адаптує теорію до існуючих реалій, так і екстерналістського, який формує ідеальну теорію для оцінки соціальної дійсності [150]. Як зазначає М. Йонг, ідеали політичної теорії не описують сучасності і не підходять для передбачення майбутнього [230]. Їхньою справжньою цінністю є можливість застосування для структурної рефлексії соціальної реальності дистанційно, тобто поза межами дійсності на вищому, теоретичному рівні, виявляючи недоліки політичних дій та формуючи альтернативні можливості. У такому розумінні теорія необхідна тільки для здійснення критичного осмислення. За відсутності єдиної європейської медіа-системи та єдиної політичної культури, існування цього поняття має досить хиткий фундамент.

Більшість дебатів про європейську сферу відкритості сьогодні зосереджені на напрузі між спільністю та єдністю, з одного боку, та плюралізмом й відмінностях – з іншого. У дискусіях та рефлексіях про слоган Європейського Союзу “єдність у відмінностях” дискурс про відкритість часто поєднує в собі цілі зростання соціальної інтеграції та становлення політичної спільноти або європейської ідентичності з визнанням та плеканням європейського культурного та політичного плюралізму.

Для Ю. Габермаса формування європейської сфери відкритості є ключовою умовою формування європейської ідентичності та спільної солідарності, які вважаються запорукою інтеграції та гармонізації в майбутньому. Поняття “сфера відкритості” є центральним елементом проаналізованої філософом постнаціональної форми соціальної інтеграції, яка більше не покладається на національну ідентичність, а на громадянську ідентичність конституційного патріотизму [167].

У такому разі головною метою процесів євроінтегарції є побудова політичної культури, яку щиро поділятимуть усі, та яка дозволятиме “різним культурам, етнічним та релігійним формам життя співіснувати та взаємодіяти на рівних умовах” [117, с. 408]. Виходячи з відмінності між спільною громадянською ідентичністю та окремою етнічною чи культурною ідентичностями певних субкультур чи націй, поняття конституційного патріотизму включає в себе передумову, згідно з якою демократичне громадянство більше не вимагатиме від індивідів мати єдину мову або етнічне та культурне походження. Громадянам тільки необхідно бути соціалізованими в єдиній політичній культурі, фундаментом якої є ліберальні конституційні принципи [115, с. 483-484].

Поняття конституційного патріотизму та соціалізуюча функція європейської сфери відкритості можуть бути розглянуті як спроби забезпечення вирішення проблеми розриву у формуванні солідарності, який виникає через відсутність єдиної європейської ідентичності.

Таким чином, сфера відкритості як теоретичний концепт включає в себе соціалізацію громадян в політичну спільноту та потенціал колективного самоврядування через комунікативну дію в дискурсі.

У дискусіях щодо європейської сфери відкритості ці дві функції часто взаємоперетинаються: головним завданням сфери відкритості визначається формування спільної ідентичності, яка може слугувати основою колективного прийняття рішення задля "європейського спільного блага" [143, с. 350]. Інакше кажучи, демократичний процес сам собою може слугувати джерелом і легітимності, і соціальної інтеграції. Таке бачення схоже на досить зважене розв'язання проблеми інтеграції, з якою після краху політики мультикультуралізму ЄС стикається на кожному кроці.

Багатьом критикам визначення конституційного патріотизму видається занадто вузьким та занадто абстрактним, щоб генерувати єдиний смисл солідарності та приналежності [115]. Однак для такої комплексної, великомасштабної політики як політика ЄС або більшості національних держав, унітарна модель сфери відкритості сформувала б умови для більш плюралістичної та диференційованої моделі публічних сфер. Через теоретичну критику та емпіричні бар'єри, теорія сфери відкритості зазнала значного плюралістичного та антиесенціалістського повороту. Звісно, це також призвело до регресу дебатів про європейську сферу відкритості. Тоді як у науковому дискурсі щоразу більшої популярності набуває тенденція відкидати унітарну модель сфери відкритості та говорити про неї, як про плюралістичний феномен. Можна погодитися, що наголос на відмінностях та плюралізмі працює проти базових уявних передумов демократії та теорії публічної сфери як такої. Інакше кажучи, є відома напруга між плюралізмом та "відкритістю" [190, с. 92]. У цьому контексті Ш. Муф говорить про "демократичний парадокс": як можна собі уявити форму спільності достатньо сильної, щоб інституювати демос, але, тим не

менш, бути сумісною із справжнім релігійним, моральним, культурним та політичним плюралізмом [194, с. 64]?

У габермасівській теорії можливе тільки одне вирішення парадоксу демократії, проте наявна також і чітка відмінність між культурною та політичною інтеграцією. Справді, питання про демос часто піднімається в європейському політичному дискурсі й завжди зачіпає питання культури та ідентичності. У такому разі парадокс стосується життєздатності європейської ідентичності в культурному сенсі [218], [215]. Це, звісно, можна назвати центральним питанням європейської сфери відкритості, якщо вважати її головною проблемою нестачу культурної основи, необхідної для колективного формування волі [143].

2.4. Віртуалізація громадських дискурсів та їх упорядкування за допомогою наративів

Віртуальна реальність та соціальні мережі зокрема – це нові виміри існування сфери відкритості, що зумовлюють виникнення відмінного підходу до її аналізу та тлумачення. Відомо, що *Öffentlichkeit* має як просторовий, так і морально-етичний вимір. Вона формується там, де учасники комунікативного процесу творять соціально значущі дискурси, незалежно від того, чи це більш традиційні медіа, чи нові електронні середовища. Складно визначити конкретну точку відліку у просторово-часовому континуумі для того, щоб пояснити, коли соціальні мережі, які створювалися для накопичення соціального капіталу, почали бути сприятливим середовищем для розвитку громадянського суспільства. Насправді їх творчий потенціал можна вважати початково трансцендентним, проте з часом він актуалізується у процесі використання мови як засобу комунікації.

Для кращого розуміння процесу творення громадської думки, яка має вирішальне значення для формування громадянського суспільства, та взаємозв’язку між соціальною реальністю та віртуальністю, пропонуємо

розглянути сферу відкритості як таку, що функціонує в мережі на основі трьох факторів: нет-громадян (акторів комунікації, про яких детальніше йтиметься у розділі 3), дискурсу та наративів, що визначають дискурс. Саме вони стають вирішальними для дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації, а також мова, що є головним інструментом саморепрезентації учасників дискурсів та носієм смислів наративів.

Говорячи про дискурсивну прагматику як окрему сферу філософського дослідження, ми маємо на увазі прагматику як науку, що вивчає тексти крізь призму їхнього взаємозв'язку з тими, хто їх використовує. Вирішальним тут стає саме суб'єктивний чинник, що пропонує, як наголошує Ф.С. Бацевич, "не якісь додаткові характеристики одиниць і категорій мови, мовлення і мовленнєвої діяльності (комунікації, спілкування), це людський погляд на світ, суб'єктивний спосіб організації мовного коду, який з часом, пройшовши "сито" комунікативних норм, може стати складником інших модусів існування мови" [12, с. 17]. Тобто ми повертаємося до першої парадигми філософії комунікації – саморозуміння, в основі якої лежить духовний зв'язок між людьми, що комунікують. На перший план виходить мова не як інструмент діяльності, абстрактне утворення, яке має телеологічну основу, а мова як комунікативна діяльність. Аналіз мови відтепер має не тільки лінгвістичний контекст, але й філософський, соціологічний та психологічний, а отже, і будь-які дослідження у сфері філософії мови та комунікативної філософії стають зорієнтованими на вирішення зовнішніх міждисциплінарних проблем. Відтак тлумачення таких концептів як "дискурс" та "наратив" формуватиметься на перетині кількох галузей дослідження.

Дискурс є результатом комунікації, не залежно від того, чи зображена ця мовленнєва взаємодія як діалог чи полілог, або як єдиний розповідний текст. Жоден дискурс не можна назвати завершеним явищем, адже навіть втративши свою актуальність, він залишається частиною

процесу артикуляції цінностей, громадської думки, власного бачення та інших феноменів.

Наративи мають досить різноманітний набір функцій стосовно дискурсів. Вони слугують як для їхньої систематизації, так і для формування нових. Дискурси відносяться до того чи іншого наративу згідно з їхнім смислом. Вводячи у дане дослідження поняття “смисл”, варто наголосити, що його визначення до цих пір вважається актуальною проблемою філософії. Наприкінці XIX століття німецький філософ та логік Г. Фреге вперше актуалізував концепт “смисл” в науковому обігу, після чого воно отримало ряд додаткових тлумачень, які врешті-решт заплутали його загальну дефініцію. Для спрощення розвитку теоретичних міркувань, ми визнаємо поняття “смисл” та “сенс” синонімічними та звернимося до статті з “Європейського словника філософії”. Згідно з нею, історія становлення цього поняття включає в себе феноменологію, герменевтику та аналітичну філософію. Нашим сучасним баченням його трактування ми завдячуємо відмінності *Sinn/Bedeutung*, яку Г. Фреге сформував на основі німецької та англійської мови: “*Sinn* фрази чи слова – це окрема й загальна для всіх сутність, що асоціюється з висловлюванням чи належить йому, а *Bedeutung* – це реальність, позначувана фразою чи словом” [40, с. 218].

Спрощує та водночас ускладнює завдання тлумачення смислу можливість його різноманітних інтерпретації через першочергову роль суб’єктивного фактору у його формулюванні: “Смисли народжуються, коли люди читають тексти, осмислюють те, що відбулося або відбувається. Смисли не існують без тих, хто осмислює світ і себе. Коли тексти ніхто не читає, то вони – це просто система знаків. Щоб вони стали носіями смислів, потрібен осмислюючий їх читач. Тільки у взаємодії людини з людиною, людини і тексту, людини і світу народжуються смисли... без омислюючого текст останні – лише можливості смислу” [37, с. 100]. Смисл не може бути відокремленим від мовця, від тексту та від соціальної і культурної реальності. Про смисл як когнітивну основу говорять

І.А. Мельчук та О.В. Бондарук. Згідно з їхнім баченням, смисл постає “як дещо, що знаходиться поза мовою, в свідомості мовця, те, що він вкладає в мовну форму та те, що може бути з неї вичленоване. Таке розуміння смислу може бути зведене до концепції О.О. Потебні” [69, с. 19]. Згідно з філософією мови О.О. Потебні, внутрішня форма слова детермінує утворення поетичного образу, а внутрішня форму тексту визначає його змістовність [67]. Г. Шпет, який зосередив свою увагу на вивченні феномену внутрішньої форми, зазначає, що вона виконує функцію алгоритму, що здатний “розкрити відповідну організацію “смислу” в його конкретному діалектичному процесі” [107]. Широкий діапазон можливих значень одного поняття, на думку Г. Наєнко, зумовлений відмінностями когнітивно-дискурсивних, функціонально-стилістичних та лінгвофілософських підходів до моделювання смислової структури тексту [70]. У цьому аспекті важливим є формування у соціальних мережах адекватних смислів.

Таким чином, ми визначаємо дискурс як текст, внутрішня форма якого є носієм смислів, сформованих мовцем та зовнішніми наративами. Наративи стають поширеним методом рефлексії у соціальних та гуманітарних дисциплінах у зв’язку із новою течією лінгвістичних досліджень історії у 70-80-ті роки XX століття. У Розділі 1 було розглянуто бачення Ж.-Ф. Ліотаром цього феномену, однак для застосовування концепту “наратив” у дискурсивній прагматиці більш доречним виглядає підхід Поля Рікера, представника французької рефлексивної філософії, або більш загально – гносеологічної/фенеменологічної герменевтики (саме завдяки його праці “Конфлікт інтерпретацій”). В основу його бачення лягла чимала спадщина попередників: Е. Гуссерля, М. Гайдеґґера, Г.-Ґ. Ґадамера та багатьох інших.

Праця П. Рікера “Час та оповідь” відкриває нові перспективи дослідження сутності досвіду та його зв’язку із соціальною реальністю та

нашим буденним мисленням. Свого часу А. Шюц зазначав, що “ні буденне мислення, ні наука не можуть існувати, не відходячи від сильної прив’язаності до актуального змісту досвіду... Все наше знання про світ, як буденне, так і наукове, містить конструкти, тобто набір абстракцій, узагальнень, формалізацій та ідеалізацій, що відповідають певному рівню організації мислення” [108]. Згідно з поглядами П. Рікера, переживання дійсності, що нас оточує, артикулюються мовою та вбудовані у наратив. Інакше кажучи, ми не отримуємо досвід безпосередньо, він є наративно організованим, а наше знання про нього – це знання оповідей.

Визначити поняття “наратив” згідно з баченням П. Рікера складно, оскільки оригінальний термін “*récit*” є за погодженням французьким та означає текст-розповідь або текст-опис (які відрізняються від тексту-діалогу або наукового тексту). Переклад цього терміну саме як наративу мотивується використанням аналогу латинського походження в англомовному перекладі “Часу та оповіді”. В англійській традиції він є досить поширеним і зарекомендував себе у багатьох сферах: мові історії, лінгвістиці, літературознавстві, психології. Таким чином сформувалася і стійка міждисциплінарна галузь знання, присвячена специфіці оповіді – наратологія. Згідно з П. Рікером, наратив – це властивість мови, точніше дискурсу. Під дискурсом він розуміє “мову в дії” або “мову у використанні” [207]. П. Рікер виділяє цю характеристику наративу, критикуючи структуралістські теорії оповідей. Дискурс є частиною “структуралістичної дихотомії”: “дискурс та лінгвістична структура” або “мова у вживанні та мова як статична семіотична система”. Відомо, що філософ не один раз вступав у дискусії з семіотиками та структуралістами (А.Ж. Греймасом, У. Еко), які розглядали наратив як в якості нерухомої та неживої системи знаків. На його думку, такі характеристики позбавляють наратив темпоральності та зв’язку з досвідом людини [155].

П. Рікер визначає наратив, використовуючи поняття “Поетики” Аристотеля – *mythos* та *mimesis*. З одного боку, наратив є “упорядкуванням

деяких фактів або подій у систему, поєднання їх в єдину смислову конфігурацію, сюжет”. З іншого боку, наратив є “репрезентацією або наслідуванням реальних подій” [155]. Поєднання подій в єдину конфігурацію відбувається на рівні дискурсу.

Отже, досвід має наративну організацію. Наратив конституює фундаментальну характеристику досвіду – його темпоральність; живий досвід, у свою чергу, стає умовою часовості оповіді. П. Рікер формулює цей постулат наступним чином: “Час стає людським часом настільки, наскільки він є наративно артикульованим, а наратив отримує своє повне значення, коли він змальовує особливості часового досвіду” [155].

Звертаючись до філософії Августина, П. Рікер припускає, що саме мова як наративна діяльність підтверджує існування часу досвіду та, відповідно, можливість його вимірювання: “Ми розповідаємо про речі, які вважаємо істинними, передбачаємо події, які відбуваються так, як ми очікували… Ми готові вважати їх існуючими тоді, коли ми про них розповідаємо..” [155]. Використовуючи мовлення, щоб ділитися з Іншим фактами або подіями, ми формуємо з них послідовність так, що одне слідує за іншим, передує третьому і т.д. Згідно з філософією П. Рікера, неможливо розглядати елементи досвіду як минулі, теперішні або майбутні, не називаючи їх такими, не проговорюючи мисленнєво або вербально їх послідовність, а отже не створюючи наратив. Наше уявлення про минуле, теперішнє та майбутнє формується у процесі оповіді. Саме оповідь робить можливим існування минулих або майбутніх переживань і, відповідно, вимірювання їх тривалості. Так, згідно з логікою міркувань П. Рікера, можна припустити, що в особливостях наративної діяльності захований секрет часовості досвіду людини.

З іншого боку, наратив, перебуваючи у нерозривному зв’язку з живим досвідом, який не застив (так, як це собі уявляли структуралісти), є цілком рухомим часовим утворенням. П. Рікер, як і Аристотель, міркує про особливості літературного твору, та припускає, що наратив – це не

кінцевий результат створення якогось сюжету. Людський досвід, перетворюючись в оповідь, обов'язково проходить три стадії: префігуративну (мемесіс-I): конфігуратвину (мемесіс-II) та рефігуративну (мемесіс-III). На префігуративній стадії факти, події та дії є розрізненими та логічно не зв'язані між собою. Однак вони є маркованими оповіддю. Автор (абстрактна одиниця філософії П. Рікера, якій він не приділяє достатньо уваги), заздалегідь припускає, яким чином вони будуть пов'язані з наративом. Потім елементи досвіду проходять стадію конфігурацію, стають сюжетом. І, нарешті, настає остання стадія – рефігурації під час відтворення наративу слухачем або читачем. Для прояснення специфіки наративної організації досвіду варто розглянути детальніше, що саме включає в себе етап конфігурації.

Конфігурація – це основне поняття, яке використовується П. Рікером під час опису роботи наративу. "Конфігурація є логічною єдністю… Вона може бути представлена як одна "думка" [207]. Конфігурація – це сюжет, що збирає факти та події разом та підкорює їх задуму оповіді. Поняття "конфігурація", що використовується П. Рікером, відповідає аристотелівському поняттю *mythos*, що позначає "упорядкування фактів у систему".

Проте факти та події самостійно не мають ніякого логічного взаємозв'язку. Вони його отримають через наратив. Наративна конфігурація збирає "головоломку" – окремі елементи досвіду та надає їм осмисленість. Тепер факти та події стають пов'язаними логічно та мають відповідну послідовність згідно із задумом наративу. Як вважає П. Рікер, "ідеї початку, середини та кінця беруться не з досвіду: це не характеристики реальної дії, але наслідки власне побудови поеми…" [207]. Ми не можемо бути впевнені, що події насправді були саме такими як і в послідовності. Як тільки вони стають елементами наративної конфігурації, вони отримують зовсім інший статус відповідно до правил та логіки сюжету. У цьому аспекті соцмережева комунікація є підгрунтям для

формування розмаїтих наративів, оскільки саме актори соціальних мереж поєднують та інтерпретують ті чи інші факти. Така особливість соцмережевої комунікації вимагає певних елементів дискурсивної прагматики, так як факти і події можуть подаватися свідомо як дезінформація у ході інформаційних війн.

Характерною особливістю конфігурації є “відчуття завершення”. Тут мається на увазі, що у наративі, на відміну від послідовності подій у “реальному” житті, якась подія вважається останньою [155]. Саме наявність останньої події стає вирішальною для сприйняття всіх подій у конфігурації як єдиного цілого, оскільки вона є логічним завершенням всієї послідовності. Коли читач або слухач оповіді доходить до останньої події у наративі, він може осмислити ввесь зміст оповіді. Констатація кінцевої події під час розгляду цілого ланцюжка у “реальному” житті є досить складною.

Характеристики конфігурації, що ми розглянули, властиві всім видам оповіді: наративу, який історик використовує як ілюстрацію, для вигаданого літературному твору, наративу, який використовується як буденна комунікація, та для соцмережевої комунікації. Суттєву відмінність між історичним наративом та вигаданою оповіддю складає те, що історичний наратив може претендувати на наявність емпіричного референта своїх побудов (факти, описані в оповіді, могли бути насправді), а вигадана оповідь на це претендувати не може. Тим не менш, правила побудови логічного сюжету схожі у всіх випадках. П. Рікер цілком присвячує специфіці наративної конфігурації третю частину книги “Конфігурація часу у вигаданій оповіді”.

Так. П. Рікер пропонує цілком новий підхід до вивчення досвіду та його організації – аналіз його наративної структури. Не дивлячись на те, що він захоплюється власною інтерпретацією класичних філософських джерел, не надаючи чіткого концептуального апарату, все ж формується

коло понять, якими можна оперувати та використовувати у дослідженні досвіду, репрезентованого у соцмережевій комунікації.

Для дискурсивної прагматики важливо розглядати соціальні мережі не просто як віртуальне втілення соціального, але й як простір, що формують тексти. Стихійний аналіз такого масиву мовленнєвих даних як конструктів з експліцитним та імпліцитним змістом є складним завданням не тільки через специфіку його подачі (короткі тексти, не об'єднані єдиною тематикою, хаотичні коментарів, які стосуються не однієї, а відразу кількох тем), але й визначаючу роль суб'єктивного чинника. Найпростіше упорядкувати тексти в мережі у дискурси, проте виконання цього завдання не відкриє перед дослідником їх складних синергетичних зв'язків, що розкриваються через спільні смисли. Насправді всі дискурси в мережі належать до тих чи інших наративів – великих оповідей, які через особливості віртуальності втрачають просторо-часові характеристики, однак зберігають відмінності у смислах, які вони транслюють. Визначення філософією історії наративу як оповіді, що має свій початок та завершення тут стає неактуальним. Натомість ми отримуємо нове визначення: наратив соцмережевого дискурсу – це оповідь про ті чи інші ідеї, що об'єднуються у спільну концептосферу, сформовану на базі найбільш поширених понять із наближеними смислами.

Таким чином особливого значення для аналізу комунікації у соціальних мережах, а саме Facebook, отримують наступні поняття: текст, дискурс, мікронаратив, метанаратив та ґранднаратив, співвідношення яких потребує окремого аналізу. Відомо, що буквально ґранднаратив означає "велика оповідь". Він акумулює в собі всі дискурси, в яких закріпленні найбільш загальні смисли та значення, характерні для певної великої ідеї. Так, ґранднаративом ми називаємо наступні актуальні концепції XXI століття, які визначають сьогодні розвиток суспільства: глобалізація, глокалізація та інформатизація. Відповідно, мета- та мікронаративи входять до складу єдиного ґранднаративу, а також можуть вибудовувати

синергетичний взаємозв'язок між відмінними великими оповідями. Метанаративами глобалізації є європеїзація, "Русский мир", Ісламська Держава та інші, а глокалізації – національні ідеї, що уособлюють найвищі прагнення єднання й уніфікації культури та соціального досвіду, проте їхні концептосфери є носіями і більш конкретних смислів ґранднаративу. Спільні соціально-політичні та моральні принципи інтерсуб'єктивної взаємодії, які утвердилися в Західній культурі в ході історичного розвитку, – людська гідність, соціальна справедливість, громадянський обов'язок та інші – це мікронаративи європеїзації, які зараз Україна намагається долучити до власного ґранднаративу національної ідеї. Мікронаративи – це практичні ідеї, втілення яких допомагає підтримувати панування наративів вищого порядку. Відповідно дискурси – це сукупність текстів у мережі, в яких репрезентуються ті чи інші наративи.

У дискурсах наративи можуть бути явними та прихованими. Лінгвіст міг би зобразити зміст наративу як "хмару" понять та словосполучень, що в мережі найчастіше позначаються хеш-тегами (#). Виявивши слова (поняття), що, як нам відомо, належать до певного наративу, ми відразу можемо класифікувати дискурс. До того ж, актори мережі самостійно визначають приналежність власних дискурсів, бажаючи отримати максимальне охоплення текстів, що вони продукують.

Функціонування прихованих наративів опирається на імпліцитну (формально не виражену) інформацію, основою якої є пресупозиція – "у широкому значенні – спільний фонд знань, спільний досвід, спільні попередні відомості про явище, подію, стан речей, тощо, якими володіють комуніканти; зона перетину когнітивних просторів учасників комунікації, яка актуалізується у процесі спілкування" [13, с. 205]. Активний обіг інформації в Інтернеті є фундаментом формування цього спільного фонду знань. Адже ідея, що належить до того чи іншого наративу, не обов'язково повинна висловлюватися поняттями його концептосфери.

Мова є головним інструментом творення та поширення наративів у мережі, тому для комплексного аналізу дискурсів необхідно, по-перше, проаналізувати як новий вимір віртуальності визначає видозміни природної мови нашої буденної комунікації та, по-друге, зрозуміти структури мережі Facebook та процеси утворення в ній інтерсуб'єктивних зв'язків.

Висновки до розділу 2

Проблема детермінування поняття “сфера відкритості” виділяється як окремий аспект дискурсивної прагматики з огляду на відмінності в його тлумаченні у текстах засновників дискурсу про значущість громадських обговорень, а саме фундаментальній праці Ю. Габермаса “Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство” та її перекладах, які, власне, й започаткували викривлення теорії сфери відкритості у всіх наступних напрацюваннях цієї галузі знання.

Визначення Ю. Габермасом *Öffentlichkeit* як сфери соціального буття, в якій формується те, що наближається до громадської думки, надало загалом трансцендентному, непросторовому поняттю просторового виміру, що, на нашу думку, наближує цю ідею до практичного втілення у реальному світі.

У своїй історичній розвідці Ю. Габермас зазначає, що формуванню перших сфер відкритості посприяло бажання громадян брати участь у прийнятті важливих для них рішень. Тобто в цьому контексті мова йде не про формування певного простору циркуляції думок, а про саму “відкритість” як феномен інтерсуб’єктивної взаємодії заради досягнення спільного блага. Тут у гру вступає діалектика форми та змісту: статусу вираження думки та дій і простором, де ці дії реалізовуються. Тобто, сфера відкритості – це втілення ідеального простору, в якому відрита комунікація відбувається між рівними громадянами та здатна впливати на прийняття політичних рішень (*decision making*).

Поняття сфери відкритості виникає як відповідь на централізацію процесу прийняття рішень. Це спричинює розподіл на автономних акторів та тих, чиї дії регулюються формальними відносинами владної ієрархії. Саме автономні актори спричинюють структурні перетворення сфери відкритості: вони просувають до політичного дискурсу тих, хто є найбільш

наближеним до буденної комунікації та знайомий з проблемами рутинного дискурсу, роблячи політику більш гуманною. Однак критики репрезентативного лібералізму наводять аргументи на користь емпіричного вивчення цього твердження.

Зміну теоретичних поглядів Ю. Габермаса відображають відмінності у витлумаченні поняття життєсвіт у двох його фундаментальних працях: “Структурні перетворення…” та “Теорія комунікативної дії”. В останній філософ виводить відкритість з поняття життєсвіту як особистого когнітивного горизонту людини. Відкритість раціоналізується через входження в життєсвіт демократії та громадянського суспільства як усвідомлених невід’ємних складових. Таким чином, отримавши ціннісну складову для людини, сфера відкритості отримує етичні орієнтири. Вона отримує статус арени між політикою та громадськістю, де здійснюється інтерсуб’єктивна взаємодія заради формування громадської думки та спільного прийняття рішень. Громадська думка – це наслідок спільної комунікативної діяльності, спрямованої на досягнення консенсусу. Саме сфера відкритості повинна створювати умови, за яких деліберація буде вільною від владних та корпоративних інтересів заради успішного залучення Іншого.

Існування сфери відкритості є фундаментом деліберативної демократії – форми правління, де рішення приймаються внаслідок комунікативної взаємодії, в якій перемагає кращий аргумент. Ідеальна комунікативна ситуація, про яку говорить Ю. Габермас, є її нормативним ідеалом. Тут не повинно існувати розподілів за владними повноваженнями, а тільки рівність раціональних суб’єктів, судження яких будуть прийняті за умови підкріплення допустимими аргументами. Політичні та економічні сили також не повинні втручатися в цей процес, він не повинен бути предметом соціальної інженерії, адже якщо судження підпадають під сторонній вплив, не виконуються умови ідеальної комунікативної ситуації. Проте існують значні труднощі у реалізації

“чистої” комунікації в еру інформаційних технологій. Так, відсутність медіаграмотності в українському суспільстві робить нас споживачами пропагандистської інформації без фільтрів критичного мислення. Пізніше сам Ю. Габермас охарактеризує структуру комунікації як мережеву та зверне увагу на інформаційні потоки всередині сфери відкритості. Тому починати деліберацію варто з дотримання етично-нормативних вимог: поваги до Іншого, його думки та права її висловлювати.

Чимало послідовників Ю. Габермаса розкритикували його теорію за надмірну зосередженість на дефініції поняття “відкритість”. Таким чином, вектор досліджень змінюється з питання про поняття на питання про функції сфери відкритості. Цей поворот безпосередньо впливає на зміну методології комунікативної дії заради досягнення консенсусу. Так, згідно зі структурним підходом сфера відкритості має наступні функції: формує патерни політичної публічності; забезпечує реалізацію демократії; контролює діяльність влади; впливає на формування політичного дискурсу. Виникнення сфери відкритості – це одна з перших ознак становлення демократії.

Про сферу відкритості неможливо говорити як про єдиний феномен. Вона є сукупністю багатьох сфер відкритості в єдиному цілому вільної комунікації для досягнення консенсусу, гарантії прав та свобод громадян, а також спільних дій заради кращого майбутнього всієї нації як частини великого глобалізованого світу. У єдиній сфері залучення всіх неможливе, адже реальність не є ідеальною ситуацією, а тільки інтенцією до неї. Монополія сфери відкритості не виключає явищ ексклюзії Іншого, соціальної нерівності та встановлення штучного авторитету дискурсу провладних груп.

Тут просторовий контекст сфери відкритості відкриває перед нею перспективу імплементації через Інтернет-комунікацію. Логічним аргументом проти цієї тези буде дераціоналізація суб’єкта в кіберпросторі та втрата ідентичності, що послаблює дискурс сфери відкритості через

відсутність прив'язаності до логічної побудови суджень, традицій та безпосереднього зв'язку з політичним дискурсом. Однак є і контраргумент: згідно з багатьма теоріями (починаючи з філософії життя А. Шопенгауера та Ф. Ніцше) раціональність суперечить природі людини, є штучно створеним метакритерієм її діяльності, а процвітання суспільства споживачів тільки підтверджує це судження; ідентичність не втрачається, а змінює методи свого самовираження; сфера відкритості не має традицій свого існування, вона стверджується через комунікативні практики та етичні імперативи; політичний дискурс сьогодні сам активно переходить у віртуальну площину заради залучення якомога більшої кількості громадян та розширення власних сфер впливу.

Саме тому комунікативна дія потребує формування нової методології з урахуванням мережевої структури сфери відкритості. Таким чином формується дискурсивна прагматика соцмережевої комунікації та її засадничі поняття: нет-громадянин, дискурс, наратив. Детальний аналіз специфіки походження цих понять та їхнього тлумачення представниками різних галузей наукового знання та течій філософської думки допоміг виявити взаємозв'язок цих понять та можливість їх використання для аналізу дискурсів у віртуальному просторі. У дослідженні було встановлено, що тексти соцмережевої комунікації класифікуються згідно зі своєю приналежністю до ґранднаративів, метанаративів та мікронаративів.

На нашу думку, сфера відкритості буде здатною продукувати якісні судження та реально впливати на політику тільки за умови міцного соціального капіталу всіх включених до дискурсу акторів. Основою соціального капіталу є довіра – ризик у світі сумніву. Поділ Ю. Габермасом сфер відкритості на сильні та слабкі відповідає загальному поділу соціального капіталу згідно з аналогічними критеріями. Таким чином, сильний соціальний капітал є передумовою сильної сфери відкритості, а слабкий – слабкої. Процес набуття соціального капіталу та

його використання сьогодні найкраще втілено в соціально-комунікативних Інтернет-мережах, зокрема у Facebook, який на даний момент налічує понад 900 мільйонів користувачів з усього світу. Тут актори мають можливість обмінюватися судженнями, які піддаються аналізу через методологію комунікативної дії та дискурсивної прагматики. Саме тому Facebook може сприяти утвердженню тих цінностей, які сьогодні є критично необхідними для збереження єдності в епоху глобалізації та космополітизму, другої холодної війни та міжнародного тероризму. Тому слід проаналізувати прагматику соцмережевої комунікації у мережі Facebook, що буде здійснено у наступному розділі даного дослідження.

РОЗДІЛ 3
ФОРМУВАННЯ ПРАГМАТИКИ СОЦМЕРЕЖЕВОЇ КОМУНІКАЦІЇ У FACEBOOK

3.1. Моральна та політична кризи інтерсуб'єктивності в Європі та Україні. Імплементація ідеї деліберативної демократії

Після подолання тоталітаризму перед європейською спільнотою постала потреба актуалізувати дискурс довкола нових ідеалів та цінностей, які б змогли подолати загрозу атомізації та консолідувати суспільство на фундаменті демократії. Відповіддю на ці виклики стала комунікативна філософія, головним завданням якої є пошук шляхів досягнення порозуміння через переосмислення етичних засад мовленнєвої інтерсуб'єктивної взаємодії. Для цього необхідно було створити наративи та дискурси, які б ввели в наше мовленнєве буття нові поняття та смисли – основу демократичного майбутнього світу, вільного від насильства. Для досягнення цієї мети було утворено численні мультинаціональні об'єднання, що проголошували своїм пріоритетом спільне благо понад приватні інтереси кожної з держав-членів. Ця сфера відкритості запропонувала нові структури реалізації головних принципів лібералізму, які стимулювали розвиток громадянського суспільства й створили еталон для молодих демократій Східної Європи.

Проте "Чорні Лебеді" (непередбачувані та нерегулярні події величезного масштабу, які тягнуть за собою важкі наслідки [86]) регулярно випробовують ці нові структури на міцність та ідейну стійкість. Падіння банків та Міжнародна економічна криза 2008-2011 років зруйнували в багатьох країнах середній клас та те, що науковці називали соціальною стратифікацією. Сьогодні ми переживаємо кризу демократії поряд з морально-етичною кризою. Остання викликана не стільки втратою смислового навантаження концепту влади та власне демократії, скільки неготовністю людства до нової епохи. За інерцією, як і наші попередники,

ми будуємо надійність, хоча сучасний світ вже настільки насичений дискурсами та наративами, які в них побутують, що ці системи розвиваються самі по собі як живі організми. Вербалізовані природною та штучною мовами, вони всіляко вкорінюються фреймами в наше сприйняття реальності. Людина сучасності, натомість, відмовляється від усвідомлення складності та нелінійності і вдається до прокрастинації.

З цього аморфного стану нас вихоплюють Чорні Лебеді з теорії Насіма Талеба. Так, Brexit (вихід Великобританії зі складу ЄС у червні 2016 року) показав, наскільки відмінними можуть бути ціннісні засади країн, що перебувають у співдружності. Такий поворот змінив образ європейської спільноти з єдиної на досить розрізнену всередині. Проблема ця починається не із зовнішньої політики, вона зароджується в настроях самого суспільства. Силоміць нав'язаний мультикультуралізм стимулював пожвавлення потоку іммігрантів із неблагополучних країн Близького Сходу, а також надання переваги у соціальних гарантіях саме біженцям, а не громадянам держави. На жаль, розбіжності у релігійному та культурному світоглядах руйнували штучно створені канали комунікації, що, у свою чергу, призвело до зміни структур сфери відкритості. Юрґен Габермас зауважив: "Різке зростання соціальної нерівності та відчуття безсилля, коли твої власні інтереси більше не репрезентуються на політичному рівні, – все це формує основу для мобілізації проти іноземців, проти Європи та ненависть до Брюсселю" [165].

Комунікативно-мережева трансформація здатна матеріалізувати дискурси довкола нових проблем європейської спільноти заради уникнення розколу суспільства. Фактично, вона вже відбувається, але не осмислюється належним чином. Цей предмет дослідження розділений на дрібні кусочки різними галузями і не осмислюється як єдине ціле. Комунікативні мережі – поняття абстрактне. Адже предмет дослідження (соціальні мережі та соціальний капітал) – це об'єктивно існуючі процеси та системи. Проте комунікативна мережа не може бути матеріалізованою,

адже роздріблені дискурси розкидані в мережі у різних формах. Завдяки front-end розробникам, користувачі бачать блактино-білі дизайни, ієрархії коментарів та стікери повідомлень – симулякри, що адаптують віртуальне для сприйняття людиною. Для програміста віртуальність – набір коду, проте філософ побачить складне сплетіння штучної та природній мов, де перша існує для реалізації другої. Тільки наративи допомагають користувачам об'єднувати ці дискурси в єдине ціле – мережу.

Переконливим аргументом на користь цієї тези слугує українська Революція гідності, під час якої солідаризація переважно здійснювалася шляхом залучення громадян до єдиного Інтернет-дискурсу у Facebook. Ця сфера комунікативної відкритості дала змогу користувачам вільно проблематизувати власні судження, реагувати на думки та висловлювання Інших, що на основі соціального капіталу активних учасників дискурсу сформувало структури для формування наративів свободи та поваги до людської гідності. Отже, Facebook може стати платформою для утвердження гуманістичних ідей у глобалізованому мережевому суспільстві.

Ера інформаційного суспільства створила медіум, який став новим виміром буття – Інтернет. З часом цей продукт нашої інтелектуальної діяльності, соціальної еволюції з вторинного перетворився на первинний: сьогодні саме віртуальність визначає реальність там, де для цього існують технічні можливості. Як зауважив А. Карась, наше сприйняття буття опосередковане семіотично-символічною сферою [46]. Соціальні мережі було створено як відповідь на ускладнення світу та інтерсуб'єктивних зв'язків в ньому. Саме тому соціальна мережа – це вербально змодельована людиною дійсність, яка є віртуальним відображенням нашої повсякденної міжособистісної взаємодії. Першою і, на нашу думку, до цих пір єдиною фундаментальною функцією мережі є, на наш погляд, не поширення інформації, а накопичення соціального капіталу.

Комунікативні та інтерактивні тенденції створили сприятливі умови, в яких чимало дискурсів сьогодення не просто дублюються в соцмережевій комунікації, але й зароджуються, розвиваються та формують нові наративи саме у кіберпросторі. Це відкрило можливість для демократії стати насправді горизонтальною, де представники влади не діють як самостійні одиниці, а продуктивно взаємодіють з громадянами для удосконалення існуючої системи норм та цінностей, економічної та соціальної сфер [57].

У Декларації про "Побудову інформаційного суспільства як глобального завдання нового тисячоліття" (2005) констатовано, що "інформаційно-комунікативні технології слід застосовувати як важливий інструмент належного урядування" [140]. За останні 10 років цю ідею було імплементовано у законодавство багатьох країн. Зокрема у США, за час каденції Барака Обами, було створено реальний механізм взаємодії всіх гілок влади та активних громадян саме через соцмережеву комунікацію. В Україні запропоновано систему електронного управління містами, яка хоча й не є настільки інтерактивною, як її аналоги у Великобританії, однак високі показники ефективності відкривають перспективу активного залучення громадських активістів *(e-activism)*.

Дискурс довкола питання про електронне врядування та його доречність сьогодні наповнюється розвідками багатьох українських політологів та економістів (Я. Мерило, В. Єганов, Л. Левченко, А. Ткаченко та інші). Для філософії відкритим залишається питання чи не втратить демократія в такому вимірі людське обличчя та які соціальні цінності та норми збережуться, а які можуть бути втраченими?

Формування глобального інформаційного суспільства розпочинається з локальних трансформацій. Інтернет-спільноти, що утворюються завдяки їхній солідаризації довкола спільних ідей, поглядів, або задля досягнення певних цілей, створюють єдину платформу, де може відбуватися більш або менш раціональне формування громадської думки

та політичної волі [68]. У цьому контексті актуалізується питання трансформації форми управління. Й. Масуда у праці “Комп’ютопія” зазначає, що на відміну від індустріального суспільства, якому притаманна парламентська система та мажоритарне правління, характерною рисою інформаційного суспільства є політика автономного управління громадянами за принципами синергізму і уваги до думки меншості. Тобто в інформаційному суспільстві політичною системою стане демократія участі [68].

Однак реалізація такого підходу неможлива ні в межах республіканського, ні ліберального погляду на управління. Демократія участі означає інтерсуб’єктивну взаємодію громадян у дискурсі влади [55]. “Дискурсивна теорія розв’язує надто важливі невирішені проблеми розуміння не лише переходу до демократії, але й до автократії та авторитаризму, як і виборчих та інших форм демократичної участі” [4]. Трактування американським політичним філософом Річардом Андерсоном дискурсу якнайкраще підходить для соцмережевої прагматики формування демократії. Мислитель тлумачить політичний дискурс як “процедури організації композиції й інтерпретації текстів, поширюваних особами, які ведуть політичні розмови” [4]. Політики поширюють ці тексти через прес-релізи, власні публічні сторінки у соціальних мережах, і, таким чином, інтерпретація цих текстів зароджує нові дискурси та наративи.

Згідно з поглядами Ю. Габермаса, деліберативна демократія єдина, що може узаконити такий дискурс. Наслідком неофіційного формування громадської думки є інституціалізація у вигляді вибору рішень та у законодавчих постановах, завдяки яким комунікативно створена влада трансформується у владу, що застосовується адміністративно [100, с. 396]. Так, згідно зі Статтею 5 Конституції України “носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування”. Механізмами здійснення народовладдя “безпосередньо”

є вибори, референдуми, демонстрації і т.ін. В такому разі, наприклад, вибори, як зазначає Ю. Габермас, відіграють роль “ліцензії” на здійснення певної політичної програми і протиставляють владу та громадянське суспільство. Дискурсивному поняттю демократії, навпаки, відповідає образ децентралізованого суспільства, яке, однак, розділяє з політичною громадськістю арену сприйняття, ідентифікації та розробки проблем, що стосуються всього суспільства [100, с. 399]. Якщо змінити підхід до феномену суверенітету із суб’єктивістського на інтерсуб’єктивістський, то йому не буде потрібно ні концентрування в нації, ні вигнання в анонімність конституційно-правових повноважень. “Самість” правової спільності, що організовується самостійно, перетворюється в безособові мережеві зв’язки, які регулюють хід дискурсивного формування громадської думки та політичної волі. Проте, народний суверенітет, який хоча й став анонімним, відокремлюється в демократичних процедурах і в правовому виконанні їх вибагливих умов комунікації лише для того, щоб продемонструвати себе як комунікативно сформовану владу.

Однак демократія, як форма правління та втілення ліберальних цінностей, зіткнулася з численними викликами, які загрожують знівелювати зусилля, спрямовані на утвердження свобод та прав людини. Організація Freedom House, яка моніторить ці процеси, у своїх дослідженнях демонструє якісні й кількісні показники занепаду демократії. Особлива увага приділяється колискам ліберальних цінностей – США та Європі, які останніми роками під впливом краху ідеї мультикультуралізму більше зосередженні на своїх внутрішніх проблемах, ніж на власній ролі авторитету для молодих демократій. Україна, яка за останні 25 років тричі демонструвала те, що А. де Токвіль називав сильним громадянським духом, має шанс стати прикладом нової демократії, де ліберальні цінності верифікуються та утверджуються шляхом дискурсу, до якого можуть долучитися всі члени громадянського суспільства.

Проте слабкий соціальний капітал (такий, основою якого є віддалені зв’язки між людьми) та його пасивність можуть стати перешкодою майбутньому, про яке говорив Френсіс Фукуяма на відкритій лекції у Львові: “У вас є громадянське суспільство, яке має потужний голос. Потенційно у вас є лідери, які його представляють. Ми також повинні пам'ятати про те, що Україна – це країна з великою кількістю освічених людей. В Україні також є інституції, які мають величезний прихований потенціал і спроможність до змін. Ви повинні не тільки протистояти поганому уряду, а також йти у владу для того, щоб змінити державні інституції” [99]. Однак для того, щоб влада зазнала зміни, у суспільстві повинні бути утверджені цінності, які поділятиме більшість його членів. Відсутність взаємодовіри між громадянами та довіри до соціальних інститутів не дає можливості створити спільну концепцію життєсвіту, яка міститиме фундаментальні смисли, здобуті внаслідок інтерсуб’єктивної взаємодії задля утвердження спільних соціальних вартостей. Україна як держава пройшла чимало кризових періодів. Сьогодні, у часи великих глобальних змін, внутрішніх реформ та боротьби за визнання у зовнішній політиці, українська нація формує те, що Н. Талеб називав “антикрихкістю”.

Об’єднувати та поширювати фундаментальні цінності повинен єдиний легітимний український ґранднаратив, який може частково сформуватися в соціальних мережах. Проте, як зауважує О.М. Горенко, формувати його в ситуації мовного, ідеологічного та світоглядного розколу – утопія [32]. Сьогодні у світі існує чимало технік штучного формування таких оповідей, однак їхній продукт не є витривалим для далекої перспективи активного процесу націєтворення. Ґранднаратив, насаджений ззовні, сприймається тільки окремими спільнотами і не проникає далі рівня буденної комунікації. Його цінності примарні та викликають співпереживання. Звісно, його ідеї може поділяти досить велика кількість соціальних груп, проте це буде актуально до тих пір, поки

потік інформації не зміниться і місце ґранднаративу не займуть інші, більш актуальні ідеї. Свого часу К. Галушко запропонував етносоціальне та історико-філософське тлумачення проблеми національного ґранднаративу. На його думку, “нації, звісно, існують лише як ідеї та ідентичності в уяві людей, але при тому вперто впливають на їхнє фізичне буття, – як власне, і решта того, що існує в їхній уяві” [29, с. 5].

Для того, щоб створити єдиний ґранднаратив української нації, кожному громадянину варто усвідомити власну причетність до його написання. У 2014 р. Революція Гідності, до якої ми вже неодноразово апелювали в даному дослідженні, вкотре доказала значущість громадянських свобод та прав людини у процесі збереження та формування духовного та матеріального фундаменту української державності. Мова – це основа формування будь-якого наративу, і саме вона повинна бути усвідомлена нами як інструмент конструювання кращої соціальної дійсності. Наука вже давно відійшла від визначення людини, суб’єкта сприйняття мови, як пасивного спостерігача. Людина творить свою дійсність мовою через комунікативну дію. Специфіка поведінки українських громадян у мережі потребує більш ретельного аналізу, адже саме вона стає визначальною на шляху формування єдиного ґранднаративу. Апеляція до соціальних мереж обумовлена двома факторами:

1) у віртуальності мова є панівним феноменом, тут вона конструює дійсність, налагоджує зв’язки та руйнує їх

2) зв’язки, що утворюються суб’єктами у процесі комунікації, неможливі без використання мови як інструменту комунікативної дії.

Таким чином, як писала Леся Українка, мова – це наша “єдина зброя” у процесі конструювання власного ґранднаративу. Головне питання, перед яким постають всі дослідники цієї проблематики, – це якою мірою соціум готовий до реалізації ідеалів власного дискурсу заради кращого майбутнього?

Опитування громадської думки, проведене Київським міжнародним інститутом соціології на початку 2015 року, вкотре підтвердило, наскільки низьким є рівень довіри українців до інститутів громадянського суспільства і наскільки високим залишається показник перенесення відповідальності з власного Я на абстрактні чинники. Зокрема, лідером довіри українців залишається церква – 58,8%. Натомість громадські організації та патрульна поліція, що повинні бути найбільшими згустками громадян, для яких демократичні та гуманістичні цінності є світоглядною прерогативою, а почуття відповідальності перед Іншими повинне скерувати особисту діяльність, – не мають такого рівня довіри: 34,5% та 20,7% відповідно [39].

Однією з причин такої ситуації можна вважати також хибні засновки, на яких ґрунтуються судження українців про їхню роль у становленні демократії та подоланні суспільних “недуг” (наприклад, корупції), що сповільнюють цей процес. Так, згідно з опитуваннями 2006 року 43,4% українцям зайнятися громадською діяльністю заважала відсутність вільного часу [109], а 24% населення заявили, що бути громадянином для них означає “можливість відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії” [91]. У 2008 році 58,8% опитуваних не мали потреби у громадській діяльності взагалі [104]. Ці дані говорять про те, що ситуація екзистенційної кризи, яку українська нація пережила після здобуття незалежності, не була подолана остаточно. Статистика тут виконує роль ще одного аргументу, щоб підкреслити моральну нестабільність, неусвідомлення реальності, в якій ми живемо, та зробити її філософський аналіз.

Настрої значно змінилися після зими 2013-2014 років, коли чимало українців заявили свою громадянську позицію через профілі у Facebook та проявили власну небайдужість, сформувавши дискурс Євромайдану та відтворивши його в активних діях поза межами віртуального середовища. Це сформувало тенденцію до створення нових громадських організацій, а

початок антитерористичної операції на Сході країни спричинив активізацію волонтерства. Вже у 2015 році за даними Державної служби статистики кількість членів на обліку громадських організацій становила понад 25 млн. осіб.

Орися Люцевич, радник Вестмінстерської фундації в Україні, звернула свою увагу на феномен, який створюють громадські організації сьогодні – NGO-cracy. У сучасних умовах їхні лідери, які мали б виконувати роль посередника між громадськістю та державою, тобто бути рівномірно залученими як до публічної сфери життя громад, так і до політичної сфери, використовують свій доступ до політиків та західних донорів для впливу на публічну політику, відмежовуючись від потреб громадян [187]. Засоби масової інформації формують наратив ототожнення діяльності громадських організацій із процесом становлення громадянського суспільства. Здійснюється монополізація дискурсу, залишаючи поза межами комунікативної дії волонтерів, осередки think-tanks у освітніх закладах та інші ініційовані громадянами об’єднання, які покликані покращити добробут усіх. Спільні комунікативна та телеологічна дії цих суб’єктів здатні утвердити гуманістичні та демократичні цінності, а також свободу – фундамент громадянського суспільства.

Окреслена вище ситуація може бути пояснена існуванням сьогодні трьох різних режимів сигніфікації символічного світу, що обумовлюють три рівні соціальних дискурсивно-етичних практик: (а) свободи-автентичності, що є іманентною для конструювання ідеалу й політики громадянства; (б) клієнтизму-патерналізму, що притаманна для традиційних суспільних взаємодій; (в) нігілізму-анархії, яка складається під переважаючим впливом сублімованих форм мислення і поведінки, викликаних прагненням до насолоди через домінування, в тому числі на основі ресентименту, як перверсивного варіанту [46].

Зрештою, українське суспільство не розвивається в напрямку єдиної моделі соціальних стосунків, тому досягнення спільності в тій чи іншій діяльності часто виявляється неможливим. Ця теза може також стати аргументом на користь переважання в українському соціумі дискурсивно-етичної практики нігілізму-анархії. Причинами цього є декілька факторів: по-перше, відмінність світоглядів між поколіннями людей, що сформувалися під впливом пропаганди Радянського Союзу й не змогли подолати залежність від системи, та тими, чия свідомість сформувалася у просторі буття незалежної української держави або їм вдалося прийняти цінності нового суспільства; по-друге, тривалий час у медійному просторі розвивався нав'язаний ззовні дискурс, в якому українська незалежність тлумачилася як симулякр, що негативно вплинуло на суспільну свідомість. Незважаючи на те, що ці люди існують в одному просторі і часі, їхні цінності та моральні орієнтири опинилися в різних площинах. Саме такий ментальний стан спричинює кризу соціальних вартостей, що підсилюється сплеском агресії на сході України [185].

Як стверджують Ю. Габермас та Н. Талеб, економічна та політична кризи не є причиною кризи ідентичності, а радше кризи моралі та громадянина спричинюють їх. За століття перебування України під владою імперій формуванню та поширенню стійких етичних імперативів заважали наративи чужих ідентичностей. Тривалі пошуки себе поза межами власного культурного поля, в чужих ідеалах та нормах нівелювали національну ідентичність та зробили залежними від зовнішнього авторитету як у матеріальних проблемах, так й у здатності формувати та верифікувати власні громадянські імперативи.

Коли соціальна система продукує менше можливостей для вирішення проблем, ніж це необхідно для власного самозбереження, вона стає нестабільною, що спричинює кризу. "Соціальні системні кризи виникають не через випадкові зміни в оточуючому світі, а через структурно обумовлені системні імперативи, які несумісні і не можуть

бути зведені в єдину ієрархію” [101, с. 10]. Такими є етичні імперативи радянської пропаганди, які все ще живуть у свідомості українців, та імперативи, які зорієнтовані на гуманістичні європейські цінності, проте ще не сформували власного національного дискурсу їх втілення. Комуністичні ідеї та корупція перевтілилися для молодого покоління у щось на кшталт звичаїв та традицій: вони стали універсальними формами взаємодії та соціальної нормативності, примарою колективного несвідомого, яке тримається на авторитеті минулого досвіду. Спільно набутий рівень моральної свідомості через продовження традицій складно забути. Інакше кажучи, спільний життєсвіт українського народу насичений симулякрами цінностей та ліберальних ідей, однак не їх реальними символами, на основі яких повинне розбудовуватися громадянське суспільство. Дискурс влади залишається закритим для комунікативної дії, яка повинна надходити зі сторони громадських активістів, а їхній дискурс, на жаль, не має достатнього впливу для формування владного наративу. Європеїзація, як метанаратив, означає для України ототожнення себе з європейською спільнотою, власне, через спільні цінності та норми, а також прийняття на себе відповідальності за спільне європейське благо. Європейська ідентичність – це колективна свідомість, яка постає з ідентифікації себе зі свідомо прийнятими традиціями певної етичної та культурної спільноти [63].

“Соціальні системи змінюють свої нормативні параметри залежно від стану виробничих сил та ступеня автономії систем, проте варіації нормативних параметрів обмежуються логікою розвитку картин світу, на які імперативи системної інтеграції не мають ніякого впливу” [101, с. 20]. Картини світу репрезентують життєсвіт окремого соціуму, закріплюють зроблену попередніми поколіннями інтерпретаційну роботу в сфері тлумачення досвіду поводження з дійсністю, відображають фонові знання (*Hintergrundwissen*) спільнот та координують зв’язок багатоманітних орієнтирів та дій. Шляхом зміни картин світу та нормативних параметрів є

структури інтерсуб'єктивності, які виникають завдяки мові. Життєсвіт для Ю. Габермаса – це "абсолютно відоме знання", яке має інтерсуб'єктивну значимість та обумовлює можливість безперешкодної комунікації між членами мовної спільноти.

Механізми, що спричинюють зміну картини світу та її нормативної структури, абсолютно не залежать від логіки соціального поступу, й тому немає ніякої гарантії, що від зміни економічних та політичних реалій зміниться й аксіологія спільноти. Як стверджує Ю. Габермас, соціальна еволюція радше здійснюється в межах логіки життєсвіту, структури якого визначаються інтерсуб'єктивністю, що створена завдяки мові, і базуються на претензіях на значущість, які можуть бути піддані критиці [101, с. 29]. Зміна нормативних структур відповідає логіці зростаючого теоретичного та практичного розуміння.

Саме завдяки пошуку бачення та розуміння майбутнього світу на початку XXI століття науковий дискурс значно збагатився теоріями Інтернет-демократії та новими візіями демократії як соціального феномену в інформаційну еру. Сьогодні найбільш розвинутими є три теорії. Перша – ліберальна індивідуалістична модель, згідно з якою характеристики Інтернету роблять його середовищем, сприятливим для вираження особистих інтересів громадян, та формують доступ до великої кількості відкритої політичної інформації, дають можливість висловлювати свою думку безпосередньо перед власними обранцями у владі. Ця модель є провідною в урядовій системі формування політики, комерційних ініціативах у сфері е-демократії і у багатьох соціально-наукових дослідженнях. Тим не менш, вона не єдина. Комунітарна модель має значну підтримку громадських медіа-активістів в безпосередній опозиції до індивідуалістичного етосу першої моделі. Комунітарна позиція наголошує на можливості Інтернет-спільнот і мереж підтримувати та зміцнювати дух єдності та спільні цінності.

На відміну від перших двох позицій, деліберативна модель є більш помітною в академічних та громадських колах, де міцно утвердилася ідея е-демократії. Ця модель позиціонує Інтернет як засіб для розширення сфери відкритості громадської деліберації, де формується та реалізує себе раціональна громадська думка, з якою можуть рахуватися представники державних інституцій, що приймають політичні рішення. Таким чином, ця третя модель претендує на просування "сильної" демократії, на відміну від перших двох. Критики та теоретики деліберативної демократії погоджуються, що Інтернет потенційно полегшить існування сфери відкритості, але існує низка соціокультурних перешкод, що, наразі, стоять на шляху розкриття цього потенціалу.

Одним із головних питань, яке піднімається в сучасних дискусіях про можливі наслідки запровадження цифрових технологій у політичні процеси, є сумнів щодо того, чи насправді їх включення в політичну сферу принесе бажані зміни в демократичні структури взаємодії громадян і держави. Чи не створить це систему в системі і держава втратить людське обличчя назавжди? В ідеальній державі Платона влада належала розважливим філософам, які єдині розуміли істинне значення блага. Можливо, вже у найближчі десятиліття штучний інтелект, який сьогодні керує безпілотними автомобілями та проводить операції в людському тілі, здатний самостійно навчатися та вдосконалюватися, зможе усунути людський фактор та керувати суспільством саме через мережі. Якщо вірити Н. Талебу, держави і порядок – це тільки ілюзія світу, де Чорний Лебідь може разом зруйнувати все. Але чи буде світ впізнаваним для нас без ілюзії порядку?

Вже наприкінці 1980-х років Б. Абрамсон та його колеги попереджали про двобічні наслідки використання комунікативних технологій у політичних процесах [113]. Тоді як електронне голосування на виборах може зробити демократію оперативнішою та більш "ефективною", воно також може перешкоджати більш "повільним", більш

деліберативним формам демократії, де різні точки зору можуть бути презентовані та обговорені раціонально, перш ніж будуть прийняті обґрунтовані рішення [188, с. 33]. Відтоді дослідження в галузі взаємозв'язку між комунікативними технологіями і змінами в демократичних процесах змістилися до питання інституційних обмежень онлайн-обговорень, зосередившись на реалізації дорадчих процесів в уряді [139], парламенті [130], або політичних партіях [169].

Проте цим дослідженням, у більшості випадків, не вистачає чіткого визначення поняття "деліберативна демократія" для вдалого теоретизування. В останнє десятиліття перехід від теоретичних обмірковувань демократії та того, якою вона повинна бути, відкрив шлях для нескінченних дискусій про перспективи деліберативної демократії (яка вважається альтернативою ліберальній, республіканській та іншим моделям демократії) і можливих перешкод, які могли б обмежити її розвиток [222]. Незважаючи на це, невдовзі стало очевидно, що політика у віртуальному світі значною мірою є відображенням політики в реальному [206], і хоча це принесло розчарування для багатьох надій на утопічні перетворення в традиційних політичних інститутах, Інтернет все-таки значно змінив політику. Ці зміни відбулися поза межами формальних політичних арен, стимулюючи практики, які оминають виборчу політику та можуть бути названі альтернативними підходами до демократії [119].

Прихильники деліберативної демократії вважають, що Інтернет пропонує двосторонню, напівцентралізовану та транс-національну комунікацію, через яку дискурс зможе обійти уряд та корпоративні сили, а раціонально-критична деліберація розвиватиметься. Це зацікавлення призвело до зростання кількості досліджень, присвячених розвитку деліберативної демократії в Інтернеті (наприклад, Л. Дальберг [132], Т. Облак [199]). Чимало досліджень спричинені саме тенденціями до розвитку деліберації онлайн. Метою цих проектів є розвиток технологій та систем модерації для полегшення Інтернет-комунікації та формування

раціональної громадської думки. Це все виходить з того, що Інтернет є порівняно гнучкою технологією, яка може бути пристосована для підтримки різних форм соціальної взаємодії.

Існують також занепокоєння стосовно ширшого соціального, політичного та культурного контексту розвитку Інтернету та використання структур онлайн-деліберації. Ця проблема викликана контекстуальними дослідженнями, які присвячені вивченню впливу цифрових технологій та штучного інтелекту на онлайн-деліберацію, комунікативні компетенції, споживацьке використання, практики зацікавлених груп, корпоративне право власності та контроль, системи управління доступом до Інтернету та урядове втручання (наприклад, Л. Дальберг [134]).

Це дослідження привело до обережних висновків про те, що Інтернет полегшує реалізацію деліберативної демократії. Справді, хоча й було доведено, що певні сайти та експерименти сприяють деліберації, соціальний контекст розвитку та використання Інтернету веде онлайн-політику до змагання плюралістичних інтересів груп та індивідуальної участі. Зрештою, все йде до того, що майбутнє Інтернет-політики не виглядає як сильна демократія деліберативної моделі, а як “звичайна” політика: ідеологічне спотворення та примус, опозиційна риторика, догматичні анклави, активістські зриви та дестабілізуючі конфлікти [139].

Альтернатива, яку деліберативні демократи протиставляють цій колонізації онлайн політики зацікавленими групами, виглядає наступним чином: реформувати Інтернет-політику в поле для розвитку дискурсу університетів, громадських організацій та урядів, що формуватимуть деліберативну сферу відкритості, а також для реалізації ініціатив державної політики, які обмежують державну та корпоративну колонізацію онлайн-дискурсу, заохочуючи громадян до деліберації.

На думку Ю. Габермаса, фундаментом раціональної сфери відкритості є дискурсивні простори, в яких реєструються соціальні проблеми. Саме тому Інтернет можна розглядати як сферу буття таких

дискурсивних просторів. Проте сам Ю. Габермас є більш стриманим в таких судженнях: незважаючи на те, що він згідний з тезою, що революція у цифрових технологіях може спричинити появу сильних нормативних ідеалів деліберативної моделі демократії, він також вважає, що комп'ютерно-опосередкована комунікація може відігравати позитивну роль для демократії тільки в специфічних контекстах: "Політична комунікація в національних громадських сферах може виграти від онлайн-дебатів тільки в тому випадку, якщо групи, які є активними в Інтернеті, зможуть впливати на реальні процеси, такі як виборчі кампанії або поточні суперечки, наприклад, заради мобілізації зацікавленості та підтримки членів спільноти" [161].

Однак теза Ю. Габермаса про те, що концептуалізація ролі комунікації в Інтернеті може вплинути на розвиток деліберативної демократії залишається нерозвинутою. Він переконаний, що мережі медійних та новинних агентств, які переповнені політиками та політичними партіями, лобістами і представниками груп особливих інтересів, громадськими організаціями, все ще формують інфраструктуру сфери відкритості [161, с. 164].

Проте, як зауважують С. Коулмен та Дж. Блумер [129], ключові питання продовжують залишатися без відповіді: чи справді Інтернет змінює баланс влади в комунікативних процесах? Чи мають громадяни більше можливостей задавати питання, коментувати, випробовувати та впливати на тих, хто належить до уряду, ніж в часи доцифрової ери? Інтернет дозволяє залучити велику кількість користувачів та надає їм можливість висловлювати свої думки, проблематизувати судження та обмінюватися досвідом, забезпечуючи при цьому доступ громадськості до великих запасів отриманих даних. Відтепер участь не обмежується географічними кордонами та часовими обмеженнями. Однак, як попереджає З. Папачаріс, потенціал нових технологій до демократизації часто спирається на схильність людини бути політично активною та

політичну інфраструктуру реального простору [200, с. 268]. Такі передумови повинні також бути поставлені під сумнів у рамках структурних обмежень політичної системи та ширшого соціального контексту, який прагне або долучити, або відлучити політично активних громадян.

Ці фактори спричинили активне дослідження середовищ можливої реалізації деліберативної демократії. Їхнім завданням найчастіше було вимірювання комунікації як процесу, емпіричний аналіз залучав кількісні методи, такі як контент-аналіз онлайн-дискусій або опитування учасників Інтернет-форумів. Тобто увага зосереджувалася на одному з двох аспектів: або на контенті дебатів та його характеристиках, або на досвіді учасників та результатах комунікації. Р. Кіс припускає, що деліберацію можна виміряти за допомогою поєднання емпіричних методів, які вимірюють як експліцитну присутність деліберації (контент-аналіз), так й імпліцитну присутність (опитування та інтерв'ю з користувачами) [178]. Дослідник наголошує на значущості якісної інтерпретації оцінки деліберації на основі контексту дискурсу. Оскільки процес обговорення є складним та різноманітним, припущення Р. Кіса виконує допоміжну функцію для аналітичної точки зору: "До деліберативних критеріїв належать контекстуальні фактори (інклюзія та дискурсивна рівність) та деліберативне ставлення учасників (обґрунтування суджень; рефлексивність, емпатія, щирість). Вони розглядають результати дебатів, спостерігаючи, чи у просторах дискусії аналізуються різні точки зору (плюралізм думок) та чи мають ці думки "зовнішній влпив" [178, с. 42]. Тому деліберативна дискурсивність може бути проаналізована згідно з трьома вимірами: контекст, результат та ставлення.

У цьому сенсі питання дослідження орієнтується на деліберативні вибори, які здійснюють учасники дискурсу, але, в першу чергу, на рівні Інтернет-структур, які активно запрошують громадян брати участь в політичних дискурсах.

Мета-аналіз кількох емпіричних досліджень деліберативної комунікації, які проводив Р. Кіс, також є корисним для визначення деліберативних критеріїв та їхнього конкретного введення в дію. Дослідник визначає сім критеріїв деліберації у наступному порядку: інклюзія, дискурсивна рівність, взаємність, правомірність, рефлексивність, емпатія, щирість, зовнішній вплив та плюралізм думок. Але тільки два з цих вимірів визначають візуальну присутність деліберації: контекст та результати комунікації. Отже, можна визначити та проаналізувати на рівні технічної архітектури платформи такі критерії:

1. Зовнішній контекст як вимір деліберації.

А) Інклюзія оцінюється шляхом спостереження за легкістю доступу до онлайн-платформи на основі якості зв'язку та рівня технологічних навичок. Крім того, інклюзія оцінюється за допомогою дискурсивних правил – модерації, реєстрації та ідентифікації, коли вони не розцінюються як бар'єри для заохочення всесторонньої участі. Включення стосується всіх тих, хто має безпосереднє відношення до предмету обговорення або є зацікавленим в питаннях, що є предметом дискусії, і вони повинні мати можливість брати участь активно або пасивно [178, с. 42-43].

Розглянувши рівень архітектури, стає зрозуміло, що інклюзія належить до технічних критеріїв, які є необхідними для реєстрації в онлайн-дебатах та моделях персональної участі. Проте можна стверджувати, що труднощі із попердньо обумовленими технічними знаннями та навичками обмежують всестороннє включення і в цьому сенсі зменшують деліберативний критерій інклюзивності платформи.

Б) Дискурсивна рівність визначається через феномен дискурсивної концентрації та через визначення, чи призводить це до контролю над дискурсом, як зазначає Р. Кіс [178, с. 43-44]. До того ж, вона передбачає, що учасники мають рівні можливості для представлення та сумніву у будь-яких твердженнях, висловлювати власне ставлення, бажання і потреби. На технічному рівні певної платформи це означало б, що відкриття дискусії в

сенсі задання теми не обмежується дискурсом і що воно закликає різні голоси відкрити та висловити свою думку на рівних умовах для більшої кількості громадян. Структура комунікації також повинна перешкоджати будь-якій нерівності, спричиненій відносинами влади. Такі відносини можуть бути сформовані на основі он-лайн дискусій та обміну думками.

2. Результат як вимір деліберації.

А) Плюралізм в його найзагальнішому розумінні означає участь в контексті, де чути множину голосів, навіть якщо ці голоси є критичними до домінуючих позицій [178, с. 53-54]. Дискурс, відкритий онлайн, не повинен базуватися на ідеологічному, гендерному або етнічному підґрунті і повинен відкрито включати відмінні політичні позиції, різноманіття учасників. Так як це також залежить і від різноманітності користувачів (відповідно до їх статі, віку, освіти, місця проживання і т.п.), онлайн-структури не повинні бути базовані на демографічних факторах: в технологічному розумінні вони повинні бути без віку, соціально відкриті для всіх, генеруватися без будь-яких демографічних обмежень на рівні веб-виробництва.

Б) Зовнішній вплив передбачає, що успішні деліберативні процеси будуть мати вплив на думки, що формуються, та рішення, що приймаються, поза контекстом дебатів [178, с. 54-55]. Технічна архітектура платформи повинна імпліцитно включати політичні інституції або їхніх представників, бути частиною загального громадянського дискурсу. В свою чергу це означає, що платформа як така також зосереджується на зовнішніх політичних акторах і не сприймається як “інформаційний кокон” [136], замкнутий всередині його власної комунікативної спільноти. Іншими словами, він повинен мати вплив на все суспільство.

Тим не менш, запорукою успішних деліберативних процесів є міцний фундамент взаємодії акторів. На нашу думку, таким фундаментом може слугувати Facebook, який своєю мережевою структурою відповідає

головним характеристикам сучасного світу та сприяє накопиченню соціального капіталу.

3.2. Facebook: зміцнення соціального капіталу та утвердження сфери відкритості

Як зазначалося вище, головною характеристикою глобального інформаційного суспільства є його мережева структура. Діяльність мереж спрямовано на досягнення спільних цілей та інтересів, таких, як демократизація суспільств, одержання комерційного прибутку, утвердження моральних засад у соціумі й участь міжнародних і неурядових організацій у вирішенні проблем світу, що змінюється. Комунікація в Інтернет-мережах є новим типом соціально значущої взаємодії, яка безпосередньо впливає на здійснення громадянського поступу. Якщо наприкінці XX століття Г. Маркузе писав про кризу людських взаємовідносин та втрату здатності до взаємодопомоги, то в XXI столітті Ф. Фукуяма та Ю. Габермас звертають увагу на реалізацію парадигми відкритості та взаємної відповідальності задля кращого спільного майбутнього. Соціально-комунікативні Інтернет-мережі забезпечують поширення інформації та дають змогу здійснювати комунікацію незалежно від часово-просторових обмежень. Такі мережі є джерелом соціального капіталу.

Поняття “соціальний капітал” запроваджують у науковий обіг у 1970-их роках Г.К. Лоурі та Дж. Джонсон. Американський економіст Г.К. Лоурі використовує поняття “соціальний капітал” в значенні сукупності ресурсів, що властиві відносинам в сім’ї та організації в широкому сенсі цього терміну [232]. Однак вони не розглядали його як специфічний соціальний феномен. Дослідження соціального капіталу започаткували П. Бурдьє, Дж. Коулман, А. Портрес, Р. Патнем та Ф. Фукуяма. Феномен соціального капіталу аналізують і представники українського наукового та філософського дискурсу: Л. Рижак,

М. Рябінчук, Ю. Татенко. У працях цих мислителів згадуються і мережеві структури як одна із засад витворення соціального капіталу, проте реалізація соціально значущого дискурсу задля зміцнення соціального капіталу стає можливою саме завдяки новітнім комунікативним Інтернет-мережам. На вагомості членства індивіда у спільноті наголошувало чимало мислителів, серед яких А. де Токвіль, Ґ. Зіммель, Е. Дюркгайм, К. Маркс, М. Вебер. Зокрема Алексіс де Токвіль, автор книги "Демократія в Америці", звертає увагу на важливий феномен американського суспільства: "мистецтво об'єднання". Він зауважив, що, на відміну від французів, американці можуть добровільно об'єднуватися в спільноти, поділяючи спільні інтереси: літературні клуби, релігійні спільноти, групи боротьби з рабством. Це давало змогу акумулювати дії пересічних громадян і, на його думку, зіграло важливу роль у становленні американської демократії. Як зазначав А. де Токвіль, це була "школа демократії", або, висловлюючись сучасною термінологією, набутий таким чином соціальний капітал створив додаткові моральні норми, які зробили демократію можливою [88].

Вперше поняття "соціальний капітал" було вжито П'єром Бурдьє в статті "Форми капіталу" (1983) для позначення соціальних зв'язків, які можуть слугувати ресурсом отримання вигоди. Це поняття трактується автором як агрегація дійсних або потенційних ресурсів, пов'язаних із входженням у тісні мережеві або більш чи менш інституційні відношення взаємних зобов'язань чи визнань [22].

Г. Бекер тлумачить дане поняття як ресурс, який актори отримують через особливі соціальні структури, що впливають на стосунки між людьми, а потім використовують їх у власних цілях. Він розглядає людський капітал на рівні з фізичним і зазначає, що як через вдосконалення фізичного капіталу покращується виробництво, так і через набуття нових знань та навиків вдосконалюється людський. Соціальний капітал існує тільки через взаємини між індивідами. Змінюються

відносини, соціальні структури, людський капітал, що у свою чергу приводить до зміни якості соціального капіталу [50, с. 126].

Дж. Коулман аналізує взаємозв'язок соціального та людського капіталів, використовуючи економічні принципи раціональної поведінки. У своїй праці "Капітал соціальний та людський" він намагається розв'язати проблему, з якою зіткнулася економіка під час аналізу міжособистісних взаємовідносин. Згідно зі старою теорією, дії індивіда формуються, спрямовуються та регулюються соціальним контекстом: нормами, довірою, соціальними зв'язками, інститутами та соціальними організаціями. Досліджуючи процеси дифузії та впливу інституту освіти та колективної дії, автор обґрунтовує своє бачення соціального капіталу, використовуючи антропологічні дослідження соціальних мереж Л. Ворнера, а також теорію людського капіталу Г. Бекера. Соціальний капітал створюється індивідами для досягнення власних цілей (вигод) і є благом, яке доступне тільки у супільстві. Соціальний та людський капітали взаємообумовлені [62].

Дж. Коулман визначає соціальний капітал як структуру зі своїм власним минулим, теперішнім та майбутнім. Характеризуючи дану проблему в термінах теорії раціональної поведінки, автор стверджує, що якщо актор контролює певну частину ресурсів та зацікавлений у певних ресурсах та подіях, то соціальний капітал також є певним видом ресурсів, що доступні актору [50, с. 124]. Соціальний капітал визначають його функції: об'єднує соціальні структури; полегшує визначення дій акторів всередині цих структур незалежно від того, чи цими акторами є індивіди чи корпорації; сприяє досягненню певних цілей, реалізація яких неможлива без його існування.

Важливою умовою формування соціального капіталу Дж. Коулман називає структуру норм, яка забезпечує надійність соціального середовища та виконання взаємних зобов'язань. Індивідууми в соціальній структурі з високим рівнем невиконаних зобов'язань мають більшу

кількість соціального капіталу, який вони можуть застосовувати у власній діяльності. Концентрація невиконаних обіцянок означає, що корисність матеріальних ресурсів соціальної структури стає доступною для інших, коли це насправді необхідно. Однак така оптимізація матеріальних та соціальних ресурсів, на думку автора, можлива тільки в замкнутій соціальній структурі, яка гарантує своїм членам контроль за дотриманням норм та зобов'язань.

Володіння соціальним капіталом є запорукою отримання інформації, без якої неможлива соціальна дія. Як зазначає Дж. Коулман, найчастіше інформація отримується через використання соціальної взаємодії, яка формувалася задля інших цілей [50, с. 129].

Заслуга Дж. Коулмана полягає в тому, що він вводить нові поняття в теорію соціального капіталу (взаємна ентропія та групове посилення норм, привілейований доступ до інформації, соціальні організації). Одним з найважливіших серед цих понять є інформаційний потенціал як один із фундаментальних інструментів соціального капіталу, що забезпечує його реалізацію через обмін індивідуальними ресурсами, якими володіє соціальна організація. Таким чином, у процесі обміну соціальним капіталом задіяні соціальні організації та їхні ресурси (інформаційні, матеріальні, фінансові, людські, культурні тощо).

Р. Патнем розвиває ідею соціального капіталу як соціального блага: “Соціальний капітал належить до характеристик соціальної організації, таких як довіра, норми, які можуть покращити ефективність суспільства” [85, с. 17]. У праці “Боулінг наодинці” Р. Патнем пропонує своє визначення соціального капіталу: зв’язки між індивідами – соціальні мережі та норми взаємності, які в них формуються [203]. Мислитель у своїх дослідженнях використовував трьохфакторну модель соціального капіталу: норми взаємності, довіра та соціальні мережі. Два перших фактори характеризують інтерсуб’єктивну взаємодію. У зв’язку з цим Р. Патнем вимірює соціальний капітал за допомогою індивідуальних

індикаторів, таких як інтенсивність та сила контактів, членство у суспільних організаціях, електоральна активність, задоволеність взаємовідносинами, дотримання норм взаємності, відчуття безпеки, довіра до сусідів та соціальних інститутів. На його думку, “коли довіра та соціальні мережі є добре розвинутими, індивіди, фірми, райони процвітають” [85, с. 8]. Тобто наявність соціального капіталу є запорукою одержання та справедливого розподілу соціальних благ.

Р. Патнем стверджує, що існує визначена послідовність зміни якостей соціального та економічного капіталів: економічному розвитку передує зміна якості соціального капіталу.

Необхідно зазначити, що, зосереджуючи увагу на особистості, дослідження соціального капіталу стає неповноцінним. Індивідуальні індикатори набувають другорядного значення в епоху глобалізму, коли на перший план виступають мультикультуралізм та множинність цінностей.

Ф. Фукуяма, директор програм міжнародного розвитку в Університеті Джона Гопкінса, виступаючи в Києві з публічною лекцією “Що таке соціальний капітал?”, дає наступне визначення цього поняття: “це норми, неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії в групах людей. Це може бути як мала група, що складається з двох друзів, які допомагають один одному переїхати до іншої квартири, або велика група, наприклад, корпорація, або, в деяких випадках, суспільство загалом” [110]. Системне вивчення спонтанного виникнення порядку та соціального капіталу, незалежно від дій влади, на думку філософа, є одним із найважливіших досягнень кінця XX століття.

Стержнем соціального капіталу Ф. Фукуяма вважає довіру. Розглядаючи соціальний капітал як певний потенціал спільноти, він зауважує, що цей потенціал виникає тільки за умови наявності довіри між членами спільноти, тобто довіра – це основна складова соціального капіталу, яка позначає очікування членами спільноти того, що всі вони будуть вести себе чесно, більш або менш передбачувано, уважно ставитися

до потреб оточуючих, жити в згоді із загальними нормами. Умовою очікування чесності оточуючих є ітерація: якщо людині відомо, що її взаємодія з іншими триватиме достатньо довгий період часу для формування спільної пам'яті, вона вестиме себе чесно. Чесність є однією з характерних рис особистості, яка підтримує продуктивну взаємодію у спільноті. Позитивно на формування соціального капіталу, згідно з поглядами Ф. Фукуями, впливає й зовнішня конкуренція, що породжує внутрішню кооперацію.

Як і Дж. Коулман, автор "Великого краху" звертається до структури норм. Ф. Фукуяма вживає термін "метанорма", що означає наднорму, яка існує задля детермінування правильних способів визначення, проголошення та здійснення звичайних норм. Він зазначає, що оскільки дотримання метанорм є досить корисним під час вирішення проблем співробітництва, у людей, очевидно, розвинулися спеціалізовані емоції, що заставляють їх продукувати цей суспільний товар добровільно [96].

Норми соціального врегулювання виникають із взаємодії акторів, що переслідують власні інтереси, та не повинні встановлюватися законодавчими органами чи формальними інструкціями. Ці норми можуть стати як фундаментальними цінностями (ставлення до релігії, справделивість, чесність, порядність та ін.), так і професійними (знання, уміння, навики, здібності, компетенції). Ф. Фукуяма підкреслює значення корпоративної культури та її вплив на соціальний капітал (створення кодексів поведінки працівників). У своїй праці "Довіра" він доказує, що особливості промислової структури країни (масштаб підприємств, їх розподіл в економічній системі та способи організації окремих фірм) обумовлені її культурою [97, с. 53].

Ф. Фукуяма визначає соціальний капітал як набір неформальних правил і норм, які поділяють члени спільноти, та які дають змогу їм взаємодіяти один з одним. Якщо члени спільноти очікують, що їхні

товариші будуть вести себе чесно, то це означає, що в їхніх відносинах присутня взаємна довіра [98].

Ф. Фукуяма також звертається до проблеми розповсюдження інформації через структури соціального капіталу. Інформація сьогодні стала більш доступною завдяки розповсюдженню цифрових технологій. Він розглядає Інтернет не тільки як продуктивну технологію комунікації, але й як цілком нову, неієрархічну форму організації, яка повністю задовільняє потреби складного інформаційно насиченого економічного світу. Глобальну мережу можна трактувати двояко: як клас формальних організацій, в яких немає формального джерела вищої влади, або як комплекс неформальних взаємовідносин, або альянсів між організаціями, кожна з яких може бути ієрархічною, але пов'язаною з іншими вертикальними договірними стосунками [96]. Ф. Фукуяма тлумачить феномен мережі як моральні взаємовідносини довіри. Мережа – це група індивідуальних агентів, які поділяють неформальні норми та цінності, окрім тих, які необхідні для звичайних ринкових операцій [96, с. 285]. Мережі є самоорганізованими та самокерованими. Вони відрізняються від ринку тим, що їх учасники поділяють певні норми та цінності. Це означає, що економічний обмін всередині мережі буде здійснюватися не тільки на підґрунті ринкових економічних відносин, але й користуватиметься взаємоповагою учасників дискурсу та їх взаєморозумінням.

В інформаційному суспільстві мережі набули віртуального виміру. Такі соціально-комунікативні Інтернет-платформи як Facebook, Twitter, Instagram, LinkedIn, Google+ та чимало інших сьогодні не просто виконують функцію "соціального дзеркала" чи інформаційного накопичувача – вони є джерелами соціальних трансформацій та акумулюють у своїй структурі сильні й слабкі соціальні зв'язки, творячи соціальний капітал. Мережа в інформаційному середовищі – це спосіб структуризації даних й соціальний організм, який координує взаємодію акторів, вступає з ними в діалог заради залучення до єдиних наративів.

Розвиток інформаційних технологій в Україні, а також популярність Інтернет-комунікації формує платформу для матеріалізації дискурсу, який необхідний для формування єдиної концепції життєсвіту. Ці тенденції також постійно розширюють сферу можливостей для становлення громадянського суспільства, проте помітних еволюційних зсувів у структурах систем тлумачення його засадничих елементів та принципів не відбувається.

Якщо раніше перешкодою на шляху до єдності громадян була прив'язаність до певної території та відсутність відкритого дискурсу довкола актуальних світоглядних проблем, то сьогодні, як вважає М. Кастельс, формування віртуальних спільнот, основою яких є онлайн-комунікація, можна тлумачити як кульмінацію історичного процесу розмежування місцезнаходження та комунікабельності у формуванні спільноти [46, с. 16].

Бачення Інтернету загалом та соціальних мереж зокрема як засобу стирання ідентичностей все ще переважає в українському науковому та філософському дискурсі, однак підвищення рівня солідарності громадян після Революції гідності, а також здійснення супротиву інформаційній війні шляхом формування українського національного дискурсу в мережі, є важливими аргументами на користь протилежної точки зору.

Незважаючи на існування чималої кількості інших соціальних мереж, дослідження Facebook аргументоване фактами, а саме її причетністю до початку Революції гідності в Україні. Головними цінностями для комунікації у Facebook є відкритість та свобода слова. Інші типи масової комунікації до цих пір продукують консервативний закритий дискурс, що не дає простору для розвитку ідей та соціальної взаємодії. Заступник держсекретаря з публічної дипломатії США Джеймс Ґлассмен у своєму виступі на "Саміті Альянсу молодіжних рухів" у 2008 році назвав явище комунікації в соціальних мережах "публічною дипломатією 2.0": "Нові технології дають США суттєву перевагу над терористами. Колись я

казав, що Аль-Каїда “їсть наш сніданок в Інтернеті”. Це неактуально. Аль-Каїда з’явилася у Web 1.0. Зараз завдання Інтернету – інтерактивність та спілкування. Сам Інтернет стає середовищем громадянського суспільства 2.0. Тим часом Аль-Каїда далі дотримується культу смерті й ухиляється від дискусії та критик” [179, с. 396]. Дж. Ґлассмен вважає прагнення до політичної активності на Facebook зміною світового силового балансу. Політична й соціальна активність в соцмережі ілюструє те, що експерт із зовнішньої політики Фарід Закарія у своїй праці “Постамериканський світ” називає “бунтом решти” [179, с. 397]. У світі важелі впливу переходять до нетрадиційних сил і недержавних джерел влади, одним з яких є Facebook.

Структура мережі Facebook є запорукою витворення соціального капіталу у віртуальному середовищі. Пізнання її розпочинається із залучення до віртуальної спільноти користувачів, тобто соціалізації в онлайн-середовищі. Система відразу стимулює формування сфери відкритості, заохочуючи до чесності (використання реальних персональних даних замість вигаданих). Реєструючись, користувач створює власну віртуальну *легенду* – вказує особисту інформацію, якою бажає ділитися з іншими акторами та яка формуватиме уявлення інших про нього як особистість: створює віртуальне Я. Можливість функціонування в мережі на основі такої легенди спрощує міжособистісну взаємодію.

Т. Храбан зауважує, що створення віртуальної особистості уможливлює дистанціювання людини від статусної належності та її атрибутів, зовнішнього вигляду, а також чималої кількості інших соціальних ознак: статі, віку, національності, економічного статусу та ін [102]. Тут ми повинні зробити уточнення: для даного дослідження не є актуальним таке визначення феномену віртуальної особистості. Для ефективного процесу творення наративів мають значення тільки ті актори мережі, які не розділяють буття реальне та віртуальне як дві площини дискурсів протилежних цінностей. Для нет-громадян важливо, щоб їхня

віртуальна присутність була активним доповненням їхньої реальної соціальної активності.

Окрім відомостей про індивіда, його легенду розкриває й інформація, яку він “вподобує” та якою він “ділиться” на стіні. *Стіна* – це частина інтерфейсу користувача, яка створена для накопичення та відображення його долучення до наративів, що функціонують у дискурсах мережі. Наративи зосереджують інформацію та аргументовану комунікацію довкола спільних інтересів та цінностей. Хоча долучення до наративів є добровільним, однак самі наративи нав’язуються Facebook з огляду на легенду актора. Тобто всі дії, які користувач виконує в мережі після внесення навіть мінімальної кількості персональних даних, безпосередньо впливають на підбірку інформації (новин), які йому пропонує мережа. *Сторінка новин* – це блок коротких інформаційних повідомлень, які залучають до комунікативної дії: обговорення повідомлення через коментування новин. Їх користувач отримує як від інших акторів, які діляться власним досвідом чи поглядами, так і від спільнот, оновлення яких здійснюється згідно із вимогами наративу, в межах якого вони функціонують.

Актор може здійснювати комунікативну дію декількома способами: по-перше, *поділитися думкою* – розповісти про своє бачення певної проблеми чи власні переживання на стіні без обов’язкової вказівки адресата. В такому разі повідомлення може не отримати відгуку від інших користувачів, однак доповнить легенду автора. По-друге, через *коментування* – інтерсуб’єктивну взаємодію, підґрунтям якої є інтенція до проблематизації власного судження про ту чи іншу новину. По-третє, обмін особистими повідомленнями в закритих чатах (бесідах, приватних повідомленнях). На цьому рівні теоретизування виникає аналогія з теорією М. Фуко, згідно з якою автор та коментування є процедурами контролю і відмежування дискурсів. Ці ж самі функції вони виконують і в соціальній мережі.

Зв'язки між акторами у мережі Facebook утворюються завдяки функції "*додавання друзів*". Кола сім'ї та близьких друзів, з якими актор поділяє спільний досвід поза межами мережі, є основою для сильних зв'язків. Вони також можуть формуватися завдяки спільним наративам, коли Інтернет-комунікація дає змогу віднайти двом акторам духовну спільність, яка стимулюватиме їх надати підтримку один одному за потреби. Слабкі зв'язки можуть утворюватися цілеспрямовано та спонтанно: цілеспрямовані контакти орієнтуються на отримання можливості швидкого доступу до ресурсів іншого актора через збереження його сторінки у списку "друзів"; спонтанні контакти зберігаються з метою зростання їх кількості, але не накопичення соціального капіталу. На основі цих зв'язків актора накопичується активний та пасивний соціальний капітал. Активний ґрунтується на постійній інтерсуб'єктивній взаємодії через сильні зв'язки та розвиток власної легенди, пасивний – ресурс, який має потенціал для розширення та підвищення соціального капіталу актора, однак може так і не бути задіяним.

Facebook як феномен володіє кількома характеристиками, які роблять процес накопичення соціального капіталу відмінним від інших практик у невіртуальних середовищах. Вербалізація та розвиток наративів серед них є однією з найвагоміших, адже віртуальне середовище формує умови для аргументованого дискурсу, до якого залучена максимальна кількість потенційних учасників обговорення. В цьому середовищі наратив живе та розвивається або вичерпує себе, й актори стають до нього байдужими. Віртуальні легенди користувачів є мікрооповідями, які актори створюють, пропонуючи власний людський капітал задля накопичення соціального. Легенду можна приховати, надавши доступ до неї тільки сильним зв'язкам, проте в такому разі формування нових зв'язків ускладнюється відсутністю сфери відкритості. Формуючи легенду та розвиваючи її завдяки саморозвитку та взаємодії з іншими користувачами, актор стає відкритим до утворення нових зв'язків. Трактуючи легенду

Іншого, він формує уявлення про цю людину як реальну особистість, сподіваючись на її чесність у мікрооповіді. Чим більш розгорнутою є ця оповідь, тим більшою є довіра до актора та його шанси на реалізацію свого соціального капіталу [64, с. 96].

Як і в інших трактуваннях засад творення соціального капіталу, у віртуальному середовищі довіра й норми теж відіграють важливу роль. У Facebook не має чіткої структури норм – їх функціонування обумовлене взаємними очікуваннями користувачів та їхніми уявленнями про ідеальну комунікацію. Оскільки взаємодія є неможливою без дотримання таких морально-етичних ідеалів як повага до людської гідності чи свобода слова, то ті актори, які їх не дотримуються, виключаються із комунікації через технічне блокування або комунікативну байдужість з боку решти учасників комунікації. Так, можливими є і кардинально протилежні ситуації, однак вони не належать до аргументованого дискурсу, який обертається довкола соціально значущих наративів, а отже, не є предметом нашої дискусії.

Соціально-комунікативні Інтернет-мережі сьогодні є основним джерелом витворення та накопичення соціального капіталу [64, с. 96]. Через можливість реалізації аргументованого дискурсу довкола різних наративів, Facebook приваблює щоразу більше нових акторів та відкриває нові перспективи для інформаційного суспільства: відкритість влади, соціальних інститутів та зміцнення громадянського суспільства.

Facebook у часи Євромайдану зумів зарекомендувати себе як платформа для імплементації наративів громадянського суспільства: після подій зими 2013-2014 років чимало українських політиків почали використовувати соціальні мережі як медіум для власних публічних повідомлень, а чимало українців відкрили для себе соціальні мережі не тільки як середовище власної репрезентації, а й як відкритий дискурс, де кожний має право проблематизувати будь-яке судження. Сьогодні Facebook дає змогу матеріалізувати аргументацію нової аксіології для

утвердження деліберативної демократії у сучасному українському інформаційному суспільстві.

Рушійною силою цих процесів повинні стати лідери думки – свідомі *нет-громадяни*. Це поняття вперше виникає у фундаментальній праці М. Кастельса “Інтернет галактика”. Автор вживає його у контексті дискусії довкола хибних уявлень про сучасне інформаційне суспільство як “ідеологічне протистояння гармонійної місцевої спільноти ідеалізованого минулого та відчуженого існування одинокого громадянина у мережі” [48, с. 119]. Проте Інтернет часів дослідження М. Кастельса та світова павутина сьогодні – це феномени, основною відмінністю яких є насичення соціальними смислами та рефлексії світу оф-лайн у світ он-лайн та навпаки. А Дж. Барлоу зауважує: “Ми зараз творимо простір, в якому люди планети матимуть новий тип комунікаційних взаємостосунків. Я хочу бути здатним повністю взаємодіяти зі свідомістю, яка намагається спілкуватися зі мною” [цит. за 48, с. 119]. Фундаментом існування нет-громадян є негативна свобода, яка, згідно з І. Берліном, означає реалізацію принципу невтручання щодо можливостей людини думати, говорити та діяти так, як вона хоче. Мова йде не тільки про свободу як свободу слова, мова йде про свободу обирати шлях громадянина чи шлях анархіста. Свобода – це основа не тільки демократії, але й віртуальних мереж. Вона здійснюється в дискурсивно-комунікативних контекстах, існує в ініціативі акторів мереж та стосується трансцендентальної прагматики. Насправді, створення Інтернету – це пошук і жадання реалізації вільного від панування суспільства, де кожен матиме право на самореалізацію та буде почутий. “Обіцяне суспільство існує віртуально в розумі як певний ідеал особистого і спільного вдосконалення, трансформації задля індивідуального і спільного добра” [46, с. 17].

Соціальні мережі стають простором буття громадянської відкритості. Сьогодні можна говорити вже не просто про штучні віртуальні особистості та їхнє відсторонення, а про чесність та довіру в

мережі. Існують об'єктивні чинники, що стимулюють людей бути відвертими та присвоювати собі ті чи інші чесноти у процесі формування власного Я у віртуальному просторі. Особистість та її веб-відображення вже не сприймаються як два окремі феномени, а трактуються як єдине ціле: Я та медіум його власного дискурсу, що долучається до спільних наративів. Для входження в єдиний комунікативний простір необхідно залишатися відкритим до претензій на значущість Іншого [59]. Взаємна відкритість учасників дискурсу формує довіру – здатність людей об'єднуватися поза межами сім'ї та без допомоги зовнішніх чинників. Отже, сучасний нет-громадянин – це суб'єкт комунікативної дії, який аргументує власні переконання та цінності в он-лайн дискурсі і використовує їх для власного самоствердження та завоювання довіри. Саме взаємодія таких нет-громадян може надати новий вимір громадянської активності, де, по-перше, етичні імперативи не сприймаються як даність, а будуть аргументовані в процесі інтерсуб'єктивної взаємодії; по-друге, кожний з учасників матиме можливість висловити претензію на значущість власного судження; по-третє, активна інтерсуб'єктивна взаємодія та визнання спільних наративів стануть фундаментом для виникнення взаємної довіри, без якої неможливий міцний соціальний капітал.

Варто також зазначити, що поряд зі свідомими нет-громадянами існують й інші актори, які суттєво відрізняються своїми морально-етичними установами. Їм притаманний аксіологічний редукціонізм, в якому цінності спілкування та самореалізації підмінюються симулякрами престижу та популярності. Серед них чимало блогерів, які стали продуктом споживацького суспільства: розповсюджуючи рекламу, вони не реалізують власну свободу у відповідальності, а симулюють свободу вибору, основою якої для них є матеріальні блага. Тут формуються наративи, в яких зовнішні предметні відмінності відіграють вирішальну роль.

Одним із факторів, що посприяли появі нет-громадянина, є *мереживий індивідуалізм* – "…це соціальна модель, не купка ізольованих індивідуумів. Радше індивідууми будують свої мережі он-лайн та оф-лайн на основі власних інтересів, цінностей, спорідненості та проектів" [48, с. 130]. Цей феномен став можливим саме завдяки розвитку Інтернету як технології, яка, розвиваючись зі швидкістю плину часу та нівелюючи простір як перешкоду, стала новим виміром буття людини та домінуючою формою комунікації. В мережі, як і раніше, існують сильні та слабкі зв'язки, однак тепер це не просто світова павутина, це заплутане мереживо, яке формується завдяки міцним вузлам – індивідам, які самостійно визначають структуру мережі. Завдяки Інтернету ми є тим, чим себе називаємо, оскільки саме на основі цього очікування вибудовується у часі мережа соціальної взаємодії.

Дискурсивно-етичні фактори соцмережевої комунікації формують аксіологію нового виду індивідуалізму. Орієнтація на самоздійнення переважає у віртуальному вимірі буття людини. Прерогатива Інтернету – поширювати інформацію, прерогатива соціальних мереж – формувати соціальний капітал. Як вже зазначалося вище, кожен індивід формує власний дискурс, долучаючись до загальних наративів. Тут дискурсивна площина організації знаково-символічної сфери життя змінюється зі щосекундним додаванням нових дискурсів. Семантична і символічна площини залишаються незмінними, як і смисли, проте способи їхнього вираження видозмінюються повсякчасно. Головним чинником цього є зміна природної мови під впливом віртуальності та її трансформації в тексті, що детально буде розкрито в наступному підрозділі.

Найважливішим для формування української деліберативної демократії є те, щоб свідомі нет-громадяни займалися сенсотворенням відповідальної свободи. Як зазначає А. Карась, відповідальність, як належна до культурної звичаєвості, так би мовити, має апріорний етичний зміст, що на рівні індивідуальної поведінки людини має характер

колективного впливу і примусу, властиво сковуючи творчий потенціал людини і суспільства [46]. Таким чином, основою деліберативної демократії виступає етика дискурсу (відповідальності). Адже, “етика відповідальності – це етика збереження реальної комунікативної спільноти через реалізацію ідеальної комунікативної спільноти” [6, с. 46].

3.3. Інтернет-мова як об’єкт дослідження дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації

Як зазначалося вище, соціальна мережа з точки зору дискурсивної прагматики – це вербально змодельована людиною дійсність. Мова як знакова система в ній стає не тільки засобом вираження думок, але й інструментом конструювання дійсності. Функції моделювання та конструювання є найважливішими, адже таким чином людина здатна творити. Використовуючи різні мовленнєві засоби, ми надаємо словам забарвлення та робимо вираження наших почуттів більш достовірним. Однак віртуальний простір позбавлений голосу і невербальних засобів взаємодії, що спричинює трансформацію мови. Людина творить власні наративи, щоб надати значущості своєму існуванню, промовляє дискурси згідно з загальноприйнятими смисловими матрицями, щоб досягти порозуміння. Задля компенсації недоліків віртуального простору, природна мова трансформується, замінюючи емоції “емотиконами”, передаючи смисли “мемами”, скорочуючи слова заради прискорення висловлювань. Відповідно такі перетворення змінюють і мову як засіб моделювання, а отже, дійсність людини. Саме тому аналіз видозміни мови у віртуальному середовищі набуває вирішального значення для дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації.

Інтерсуб’єктивна взаємодія нет-громадян відбувається у вигляді мовної комунікації. Розвиток мови демонструє те, що стару методологічну парадигму її аналізу та комунікації важко застосовувати до вивчення трансформацій, що відбуваються з ними у XXI столітті. Як вважає

Є. Горошко, "…сьогодні основний інтерес лінгвістів з проблеми "як влаштована мова" переключається на проблему "як вона функціонує"" [33, с. 230]. Аналогічно, формуючи дискурсивну прагматику соцмережевої комунікації, ми повинні поставити питання про те, які функції вона повинна виконувати задля моделювання дійсності громадянського суспільства. Насамперед необхідно звернути увагу на те, що Інтернет-комунікація позначає сукупність певних мовленнєвих актів (ігор), антропологічних та соціальних чинників. Висловлюючись поняттєвим апаратом філософії Е. Касіррера, вона є новим виміром реальності людини, її власним символічним універсумом. Від моменту свого створення Інтернет почав утілювати той віртуальний простір, який тривалий час мислителі позиціонували як щось абстрактне, один із можливих світів. Нагадаємо, що поняття "віртуальна реальність" не є новим у концептосфері сучасної філософії. Ідею віртуального знаходимо у працях Цицерона, Томаса Аквінського, М. Кузанського та інших. Представник німецької філософії Г. Ляйбніц писав про "віртуальну вродженість ідей". Г. Гегель застосовує поняття віртуального для позначення форми існування реального в ідеальному. Для Е. Кассірера символ є засобом, який дозволяє формувати різноманітні предметні сфери. Він подібний до "апріорної форми" І. Канта і дозволяє пізнати світ довкола. Таким чином формується символічна дійсність, сукупності символічних форм, до яких філософ зараховував міф, релігію, мистецтво, науку. Інтернет-комунікація сьогодні символічно опосередковує процес пізнання та долучення людини до соціуму, вона є феноменологією пізнання, де інтенціональним об'єктом стає сама людина.

Засобом здійснення соцмережевої комунікації є Інтернет-мова. Синонімами поняття Інтернет-мова, як зазначає Д. Крістал, є такі терміни: *Weblish* (гібрид від "web" та "English"), *netlingo* (нет-лінгво, Інтернет-мова), *e-talk* (електронна розмова), *tech-speak* (техно-мова), *wired-style* (провідний стиль), *geek-speak* (мова божевільних), *netspeak* (нет-мова,

Інтернет-мова) – саме ці та чимало інших термінів використовують американські лінгвісти для позначення мови в різних сферах Інтернету, а комунікативний простір її функціювання називають комп’ютерно-опосередкованими комунікаціями (*computer-medieted communications*) [225]. Зауважимо, що сам цей термін не завжди вживається однозначно. Як правило, він функціонує у двох значення, а саме: 1) як функціональний різновид мови; 2) як комунікативне середовище. На нашу думку, варто додати і третє значення: як засіб моделювання віртуальної реальності.

Українські дослідники частіше послуговуються терміном “мова Інтернету” [82], а комп’ютерно-опосередкованою називають віртуальну комунікацію, Інтернет-комунікацію [125] або ж комп'ютерний чи електронний дискурс [33]. Ця неоднозначність вживання термінів, на думку Є. Горошко, зумовлена різними чинниками: “…або дисциплінарними рамками (наприклад, у соціології більше говорять про Інтернет-комунікації, а в теорії комунікації та лінгвістиці – про комп’ютерно-опосередковану комунікацію), або контекстуально (наприклад, електронна комунікація, крім спілкування через Інтернет, охоплює спілкування, що здійснюється за допомогою інших комунікативних платформ, наприклад, засобами мобільної телефонії)” [33, с. 231]. Окремі дослідники комп’ютерно-опосередкованої комунікації розрізняють поняття “електронне спілкування” та “електронний дискурс”, вважаючи останнє більш вужчим, оскільки воно описує мовні та мовленнєві особливості комп'ютерного “текстового спілкування”, які вивчаються методами дискурсивного аналізу.

Означене вище дає підстави вважати, що процес побудови єдиної лінгвофілософської концепції Інтернет-комунікації триває. Спроби лінгвістів розв’язати цю проблему шляхом вибудовування концептуального ланцюжка понять, які перебувають у родо-видовому відношенні, не є втішними, оскільки засновуються на теоретико-множинній основі. Свідченням цього є той факт, що ряд західних

лінгвістів вдаються до операції обмеження, тобто переходу від ширшого поняття до вужчого, забуваючи при цьому специфіку цієї логічної операції, її логіко-гносеологічний та методологічний потенціал. Так, наприклад, К.Турлов у статті “Інтернет та мова” виокремлює такі структурні елементи Інтернет-комунікації:

− Інтернет – глобальне середовище спілкування, комунікативний простір;

− комп’ютерно-опосередкована комунікація *(computer-mediated communication)* – інтерсуб’єктивна взаємодія, яка здійснюється через глобальний комунікативний простір;

− комп’ютерно-опосередкований дискурс *(computer-mediated discourse)* – організований мовний код, який функціонує в мережі та диференціюється за допомогою приналежності до наративів;

− комп’ютерно-опосередкована розмова (*computer-mediated conversation*), що в нашому розумінні наближається до соціо-психолінгвістичного аналізу мови. Ця “розмова” сильно залежить від характеру використання Інтернету – формату комунікації (чат, форум, пошта, блог і т.п.);

− комп’ютерно-опосередкована синхронна та асинхронна комунікація (*computer-mediated synchronic and asynchronic communication*) – комунікація, що здійснюється акторами або в одному часовому вимірі синхронно, або коментуванням попередньо створеного дискурсу розтягується у часових рамках [221].

Реалізація поняття віртуального покликана сприяти прискоренню комунікації між людьми, нівелюванню часових та просторових меж. Зважаючи на особливості кіберсфери, поняття комунікації теж зазнало змін. Комп’ютерно-опосередкована комунікація поєднує різні можливості аудіальної, візуальної та текстової комунікації. Остання (*computer-mediated discourse*) цікава тим, що через брак невербальних і паралінгвальних засобів передачі інформації, вимушена постійно трансформуватися з

метою підвищення власної здатності до повної передачі змісту повідомлення від адресанта до адресата, тобто формувати дискурси. Комп'ютерно-опосередкована розмова є тим, що ми в Інтернет-мові називаємо усно-писемним мовленням. Вона відображає особистісний та соціальний характер нового типу комунікації. Віртуальна комунікація може бути синхронною (у випадку, коли обмін текстовими повідомленнями здійснюється в режимі реального часу) та асинхронною (коли між відправленням повідомлення та отриманням відповіді на нього існує певний часовий проміжок). Соцмережева комунікація поєднує ці типи та персоналізує процес комунікації, додаючи йому антропологічний чинник – легенду користувача.

Поділ контенту мережі за способом передачі інформації на менші структури дозволяє підкреслити різноманіття та функціональність цього середовища. Проте, як зазначає Ш. Вілбер, "…як би Ви не називали Інтернет-культуру, вона все ще цілком базується на тексті" [225]. З цим не можна не погодитись, адже більшість досліджень різних галузей гуманітарного знання з функціювання мережевої мови, присвячених способам формування мережевої ідентичності та презентації віртуальної особистості, базуються загалом на особливостях протікання мовленнєвих процесів в Інтернеті. Переконливим аргументом на підтвердженням цієї тези можуть слугувати праці відомого американського психолога Шеріл Тьоркл. "Ви можете стати всім, чим Ви хочете. Ви можете повністю "перетворити" себе. Вони не бачать ваше тіло й не можуть робити про нього жодних припущень. Вони не чують Вашого акценту і теж не можуть зробити про нього жодних висновків. Все, що вони бачать, це Ваші слова" [221, с. 83]. Роль текствої та метатекствової інформації тут набуває особливого значення.

З виникненням високих технологій з'являється можливість говорити про особливий функціональний різновид мови – мови, що обслуговує електронні засоби комунікації, до яких передусім належать Інтернет та

інші глобальні електронні мережі [221, с. 234]. Оксфордський професор Д. Крістал уперше заговорив про таку нову сферу наукового знання як Інтернет-лінгвістика. Її він визначає як “синхронний аналіз мови в усіх видах Інтернет-діяльності, включаючи електронне листування (e-mail), різноманітні види чатів та ігрових взаємодій, лінгвістичний складник веб-сторінок. Ця гілка лінгвістики покликана вивчати нові стилі мови та її форми, що утворилися під впливом Інтернету й інших нових засобів комунікації, таких як, наприклад, short message service (SMS)” [131, с. 30].

Електронний медіум (як характеризує Д. Крістал кіберпростір у більшості своїх праць) полегшує і водночас обмежує нашу здатність до комунікації у такий спосіб, який фундаментально відрізняється від тих, що ми застосовуємо у “старомодних” семіотичних ситуаціях. Звичні характеристики, які чітко розмежовували усне та писемне мовлення, тут стають досить відносними. Еволюція *netspeak* (мови Інтернету) демонструє те, який серйозний взаємозв’язок існує між середовищем спілкування та цілями й очікуваннями його користувачів. Її результатом стало зародження нового типу мовлення – писемно-усного (*written speech*). Один із принципів використання природної мови у веб-просторі проголошує: “Пиши так, як ти говориш” [168, с. 51].

Дослідники асинхронних чатових груп Б. Девіс і П. Бруер вважають, що “електронний дискурс передбачає, що те, що ви будете читати, дуже часто висловлюватиметься такою манерою, ніби вам про це говорять. Це означає, що адресант пише так, як він комунікує в буденному житті” [138, с. 2]. Отже, писемна форма розмовного стилю, яка найчастіше зустрічається в Інтернеті, виконує тут дві основні функції: 1) функцію відтворення вимови при створенні писемного тексту; 2) функцію аудіювання при сприйманні (читанні).

Проводячи паралелі між усним і писемним мовленням, Д. Крістал виокремлює дві основні характеристики, що створюють відмінність між комунікацією у веб-просторі та реальному житті: 1) нестача синхронного

обміну інформацією (“немає такого способу, в який реципієнт зможе відповісти на наше повідомлення в той момент, доки ми його ще тільки друкуємо, з тієї простої причини, що він не знає, чи отримає повідомлення взагалі. Відповідно немає й способу для мовця дізнатися, наскільки чітко адресат зрозумів зміст його повідомлення і чи не буде потрібно надати додаткову інформацію” [131, с. 30]); 2) ритм міжособистісної взаємодії в Інтернеті є набагато повільнішим, аніж його аналог у “живому” мовленні, і не може передати більшості важливих властивостей усного мовлення.

Д. Крістал зазначає, що незважаючи на простоту тези “люди пишуть так, як вони говорять”, часто не звертається увага на таке питання: які люди? “Раніше на netspeak мав значний вплив жаргон користувачів Інтернету, коли сама мережа ще була інформаційним привілеєм, а не буденністю. Але що станеться з Інтернет-мовою, коли розшириться коло користувачів, а з ними й кількість уведених в мережу мов?” [131, с. 25]. Хоч автор задався цим питанням ще у 2004 році, проте його висновки стосовно цієї проблеми залишаються актуальними: будь-яка спроба охарактеризувати мову Інтернету цілком чи тільки в окремих випадках її застосування неодмінно наштовхується на феномен непостійності будь-якої технології”.

Девід Крістал пропонує чотири напрямки дослідження буття мови в Інтернеті: 1) соціолінгвістичний; 2) стилістичний; 3) дослідження у сфері прикладної лінгвістики; 4) освітній.

Перший напрям, на думку Д.Крістала, передбачає ретроспективний огляд взаємозв’язку між соціальними змінами і функціюванням мови. Поява друкарського верстату у XV столітті, телефону у XIX ст. та радіотрансляцій у XX столітті відбувалися не тільки як ще один етап у розвитку техніки, а поступ у вдосконаленні та розширенні меж людської комунікації. Інтернет як нова сфера буття мови дає можливість відійти від надмірно формалізованого характеру висловлювань, стираючи граматичні, стилістичні, правописні та семантичні межі. Змінюється змістова

насиченість мовних одиниць, нове значення одного слова породжує розвиток інших лексичних значень, розширюється та змінюється семантика, виникають нові слова. В англійській мові цей процес востаннє так яскраво прослідковувався ще у Середньовіччі, мало чи не фатальним для нього виявилося становлення *Standard English* у XVIII столітті.

Однією з причин акцентування уваги саме на стилістичному напрямі досліджень є відродження написання щоденника у веденні блогу. Потенціал креативної енергії, що в ньому реалізується, значно відрізняється від духу сентименталізму й романтизму, які у свій час спричинили появу щоденника як жанрового феномена літературної діяльності. Аналогічно і легенди користувачів значним чином визначаються мовою, словами та висловлюваннями, які вони використовують, комунікуючи з іншими акторами.

Перспектива розвитку прикладної Інтернет-лінгвістики, на переконання Д. Крістала, може мати амбівалентний потенціал – як позитивний, так і негативний. Беззаперечно позитивним є мультилінгвізм, характерний для буття мови у віртуальному просторі. З часом дедалі більше і більше мовних спільнот реалізують себе в комп’ютерно-опосередкованій комунікації, що уможливлює потенціал прогресу в двох аспектах: по-перше, в документуванні етнологічного матеріалу, що доноситься до підлітків за допомогою Інтернету, які є потенційними батьками нового покоління мовців і, відповідно, основними мовними критиками. Тут відбувається своєрідна боротьба за виживання мови. Якщо в цієї категорії користувачів мережі пропадає до неї інтерес, то й саму мову можна вважати втраченою [131, с. 21]; по-друге, Інтернет дає будь-якій мові шанс на відродження, даючи її носіям, які розділені реальним фізичним простором, можливість об’єднатись у віртуальному просторі і в такий спосіб продовжувати розвиток рідної мови. Роль освіти у становленні відповідної дисциплінарної парадигми лінгвістики Інтернету безпосередньо пов’язана з потребою збереження базових мовних норм. Не

всі напрями розвитку мови у глобальній мережі є для неї прийнятними, оскільки негативний вплив на мову може стосуватися й особистості, яка є її носієм.

Недотримання орфографічних, синтаксичних та інших вимог літературної мови є типовою характеристикою комунікації типу “людина-людина” на рівні розмовної мови. Ще однією її характеристикою є значна роль нелінгвістичних засобів спілкування, проте, як було зазначено вище, текстова Інтернет-комунікація не дає можливості їх безпосередньої передачі. Для цього користувачі використовують ряд інших мовних інновацій кіберсфери, наприклад, використання знаків-символів, не характерних для писемної мови (найбільш поширеними є емотикони, або “смайлики” – семіотична графічна одиниця, яка може бути реалізована шляхом використання клавіатури [102]); некодифіковане використання певних графічних знаків (наприклад, крапки, надмірна кількість яких зазвичай використовується для позначення роздумування).

Зазначене вище покликане компенсувати ті недоліки, які має Інтернет порівняно з “живою” комунікацією. Зауважимо, що ці інновації є характерними для всіх мов, що репрезентуються у світовій павутині. Можна вважати це одним із негативних виявів процесу глобалізації, який призводить до стандартизації мови, звуження спектру виражальних можливостей природної мови й, отже, до спотворення усталених логічних схем.

Отже, згідно з загальним змістом концепції Д. Крістала, лінгвосфера має стати поєднуючою ланкою між соціосферою та кіберсферою.

Б. Рассел зазначав: “Передача інформації може відбуватися лише завдяки тому факту, що інформація цікавить вас, або якщо припускається, що вона може вплинути на поведінку” [77, с. 68]. Філософ вважав мову засобом перетворення особистого досвіду людини у зовнішній та суспільний досвід, адже тільки так ми здатні ділитися отриманими знаннями та інформацією з Іншим. У мережі мова виконує функцію

інтерпретатора: такі фізичні процеси як відчуття, потреби та почуття вводяться в ній у структури мовної інтерсуб'єктивності, а внутрішні епізоди або переживання перетворюються в інтенціональні змісти: акти пізнання – у висловлювання, а потреби та почуття – в нормативні змісти (заповіді та цінності). Проте виникнувши одного разу, створені завдяки мові повідомлення отримують статус автономії. Фактично, вони "живуть своїм життям" і тільки інколи апелюють до попереднього досвіду автора, за умови, що він є значущим для Іншого, хто читає це повідомлення. Однак відомо, що повідомлення мають імпліцитний та експліцитний зміст, і для того, щоб вірно виявити приховані ідеї ми повинні бути впевненими у спільності цінностей читача та автора дискурсу, контекстів та їх тлумачення. Для цього нам необхідно постійно розширювати межі власного досвіду та залишатися відкритими до сприйняття переконань Іншого. П. Рікер зазначав, що наш досвід є вбудованим у наратив [80].

Належний методологічний інструментарій для розуміння функціонування мови у мережі може допомогти сформувати теорія мовних ігор. Саме вони втілюють неформальну сторону комунікативних відносин та найкраще відображають наближеність Інтернет-мови до мови буденного спілкування людей. Відомо, що вперше поняття "мовна гра" використовує Л. Вітґенштайн у праці "Філософські дослідження" (1953 р.): "Мовною грою я буду називати єдине ціле: мову і дії, з якими вона переплетена" [25, с. 83]. Філософ визначає функціонування мови як процес комунікативної дії, що необхідно характеризується двома аспектами: використанням виразу та його тлумаченням. Використання виразу – це "хід" у мовній грі, а тому різні мови – це складні системи таких ходів, які підкоряються правилам гри. Будь-яка мовна гра починається з процедури надання імен тим чи іншим явищам та речам. Цей крок виконується довільно і завершується досягненням консенсусу мовцями стосовно імен.

Однак У.О. Куайн зазначав, що з часом розмежування феноменів на імена та об'єкти завершується етапом, де "масове виробництво загальних

термінів... значно випереджає кількість існуючих об'єктів" [52, с. 79]. Терміни продукуються завдяки запиту комунікативної спільноти на певні наративи. Український дослідник С.М. Ягодзінський зауважує: "Саме це й провокує появу різновидів мовних ігор у конкретних видах практики, зокрема їх специфічні способи реалізації в соціальних мережах" [112].

Попередньо ми вже зробили висновок про множинність сфер відкритості та наративів. Аналогічне твердження стосується і мовних ігор, адже їх розмаїття визначається різними потребами сфер людської діяльності, відмінностями норм, традицій, особистостей [25, с. 110-111]. Досліджуючи процес входження у соцмережевий дискурс особистості, нам вдалося з'ясувати, що вона спершу пристосовується до загальних правил та норм співіснування акторів Facebook, а потім на фундаменті вже наявних там дискурсів та мовних ігор формує власну легенду. Успішне встановлення зв'язків між акторами та накопичення соціального капіталу можливе за умови дотримання єдиних правил мовної гри, що об'єднує мережу в єдине ціле.

Представники течії аналітичної філософії (Б. Рассел, Г. Фреге, О. Нейрат, Р. Карнап, Дж. Остін, О. Куайн та інші) обґрунтовували мову як відображення емпіричного досвіду людини. На їхню думку, наслідком усунення суперечностей у мові може стати нівелювання конфліктів у культурі та соціумі. Проте, як це зазначає Ю. Габермас, таким чином ми можемо стимулювати тільки краще порозуміння між учасниками комунікативної ситуації, однак допомогти досягти порозуміння їм може тільки сила кращого аргументу. Найкраще такі тези репрезентуються та поширюються саме у мовній грі. Тому мовні ігри "виступають як деякі моделі, що своїми подібними та відмінними рисами повинні пролити світло на можливості нашої мови" [25, с. 131], адже головне завдання мовних ігор – це утверджувати "єдність, гармонію думки та дійсності" [25, с. 212]. Таким чином актори відкривають для себе Іншого у процесі творення інтерсуб'єктивності, усвідомлюють його в комунікативній дії та

долають прірву відмінностей через використання однакових імен для тих самих явищ. Проте ці властивості мовної гри можуть бути використані не тільки для творення нових дискурсів, але й з деструктивною метою. Як зауважує Г. Бойко, люди схильні сприймати віртуальну реальність як менш агресивну та більш підконтрольну власній волі. Актори бажають зробити своє життя більш яскравим, тому доповнюють його емоційно сильними наративами, яких їм бракує у буденному житті [16]. Формуючи власні дискурси, актори долучаються до найбільш популярних наративів, щоб їхня присутність залишалася вагомою у здійсненні мовної гри. Людина – істота соціальна. Використовуючи термінологічний апарат психології, можна сказати, що долучення до найбільш розповсюджених наративів мотивується бажанням вести себе "як всі", підкреслювати власну залученість до найбільш актуальних тем. У мережі актори більше довіряють спільнотами, які вже завоювали прихильність чималої кількості користувачів, довіряють запропонованій нею інформації, навіть не перевіряючи її. Така безвідповідальна поведінка створює сприятливе середовище для інформаційних воєн.

У "Логіко-філософському трактаті" Л. Вітґенштайн намагався створити модель ідеальної мови, основою якої була б мова буденного спілкування. Така мова має бути цілісною, завершеною, без логічних суперечностей та водночас бути гнучкою до моделювання соціального простору. Проте вже у більш пізній період своєї творчості вчений розуміє складність поставленого перед собою завдання. Концепція Інтернет-мови Д. Крістала вкотре доказує, що мова не підкоряється встановленим обмеженням, змінюється, трансформується, акумулює нові смисли залежно від потреб комунікантів. Всі ці процеси – це частини мовної гри, яка триває досить природно саме завдяки її наближеності до щоденної рутини спілкування.

В одній із своїх праць Ю. Габермас пропонує модель комунікації, яка є дотичною до концепції мовних ігор та може бути застосована і до

медіуму соціальних мереж. Мовна комунікація володіє подвійною структурою: комунікація стосовно пропозиційних змістів можлива тільки за умови одночасної метакомунікації стосовно міжособистісних відносин. У цьому виражається специфічно людське обмеження когнітивних можливостей і мотивів дії мовною інтерсуб'єктивністю. Однак саме ця метакомунікація є процесом формування взаємної довіри.

Згідно з теорією А. Йонг, значення, які транслює метакомунікація, осягаються дискурсивно, виходячи за межі символічного [231, с. 72]. Символізм дискурсивних аспектів комунікації (пов'язаний з розумом) не може бути відділений від семіотичних чи фігуральних аспектів висловлювань (які пов'язані з несвідомим, тілом та емоціями).

На противагу раціоналістичній концепції Ю. Габермаса, А. Йонг пропонує концепцію, в якій є місце лінгвістичній взаємодії для формування відчуття, яке супроводжує та мотивує появу всіх висловлювань. В реальних дискусіях тон голосу, вираз обличчя, жести, використання іронії, підтексту та різних фігур мовлення, все слугує для того, щоб надати висловлюванню імпліцитний зміст в сенсі привабливості чи зневаги, конфронтації чи згоди. Мовці не тільки говорять те, що вони мають на увазі, але вони говорять це схвильовано, сердито, ображено або скривджено та іншим чином, і такі емоційні характеристики комунікативних контекстів не повинні розглядатися як не- або пре-лінгвістичні" [231, с. 72].

Рефлексивність повинна включати в себе, як підкреслює Скот Леш, естетичний та герменевтичний виміри; так само як і логічний самоконтроль, рефлексивність залучає інтуїцію та уяву, які покладаються на відчуття [184]. Крім того, припущення про те, що неупередженість сприяє неемоційним, абстрактним діалогам є також помилковим. Неупередженість вказує, як зауважує С. Бенхабіб, більше на етичну чесність, ніж на неемпатичну безтілесність суджень [118]. Згідно із С. Чеймберз, бачення якої формується на основі політичної філософії

І. Канта, неупередженість є частиною вимоги ідеального виконання ролі, вимагаючи, щоб учасники абстрагувалися від себе та спробували оцінити ситуацію з позиції та перспективи Іншого [127, с. 101].

Інтерпретування формує відмінність між суб'єктивністю думки, волі, бажання та небажання, з одного боку, та претензію на всезагальність висловлювань та норм – з іншого. Всезагальність означає об'єктивність пізнання та легітимність дійсних норм; обидві гарантують конститутивну для соціального життєсвіту спільність (*Gemeinsamkeit*). Структури мовної інтерсуб'єктивності є настільки ж конститутивними для досвіду та інструментальної дії, як і для установок та комунікативної дії [101]. Для того, щоб ці структури були правильно застосованими та проінтерпретованими, необхідна *дискурсивна прагматика соцмережевої комунікації*, яка аналізуватиме вербальний матеріал та сформовані з його допомогою міцні й слабкі зв'язки на базі спільної системи норм та цінностей, а також патерни мовної комунікації, спрямовані на досягнення консенсусу.

3.4. Деструктивні аспекти соцмережвої комунікації крізь призму дискурсивної прагматики

Незважаючи на те, що дане дисертаційне дослідження обстоює позицію, згідно з якою соціальні мережі відіграють позитивну роль у процесі становлення українського громадянського суспільства та деліберативної демократії, проте аргументація такого бачення неможлива без врахування низки негативних факторів. З часів Арабської весни та піком популярності під час Революції Гідності в Україні, соціальні мережі зарекомендували себе як ефективний інструмент в руках громадських лідерів та активістів. Однак анексія Криму та останні президентські вибори в США суттєво змінили бачення експертами ефектів впливу соціальних медіа на демократію. У науковому дискурсі (а особливо філософському) такі поняття як "фейкові новини" та "боти" ще не є

достатньо проаналізованими. Facebook вже не можна розглядати тільки як джерело абсолютного демократичного блага та платформу для реалізації прав та свобод. Натомість мережу було використано як інформаційну зброю та інструмент розділення суспільства.

Навряд чи творці Інтернету, соціальних мереж та інших інтерактивних додатків позиціонували свої проекти як потужну зброю у боротьбі за і проти свободи. У питаннях прогресу етичні проблеми мають вторинне значення. Цікаво, що не користувачі, а саме великі компанії та уряди найшвидше розробили методики управління контентом, щоб “формувати” суспільство та керувати його настроями.

Кожного року Freedom House публікує дослідження під назвою “Freedom on the Net” (“Свобода в мережі”) – результат роботи організації з вивчення питань Інтернет-свободи у 65 країнах по всьому світі, що загалом покриває 87% всіх Інтернет-користувачів. Країни, які стають предметом дослідження, обираються спеціально, щоб представляти різні географічні регіони та типи політичних режимів. Freedom House повідомляє, що принаймні 30 країн самостійно продукують новини та наповнення для соціальних мереж, щоб впливати на внутрішню ситуацію. Щонайменше у 18 країнах тактики маніпуляції та поширення хибної інформації зіграли важливу роль під час проведення виборів за минулий рік (включно з США) [151]. Що стосується найбільшої держави Північної Америки, то тут не обійшлося і без російських тролів, які навмисне роздмухували дебати довкола наріжних каменів життя суспільства. Згідно з повідомленням керівництва Facebook, з червня 2015 року до травня 2017 акаунти з потенційними зв’язками з російським урядом придбали в мережі політичної реклами на 100 000 доларів [151]. Загалом російськими акторами було створено понад 80 000 постів у Facebook, що завдяки рекламі змогли охопити понад 126 мільйонів людей в США за ці два роки. Тактики маніпуляції та повідомлення хибної інформації зіграли важливу роль у виборах у щонайменше 17 інших країн за 2017 рік [151].

Світу відомі випадки, коли уряди обмежували доступ до мобільного Інтернету у зв'язку з питаннями національної безпеки чи політичних дій. І дуже часто це відбувалося на територіях, населених етнічними та релігійними меншостями. Китай – світовий лідер у питаннях обмеження свободи в Інтернеті, а за ним ідуть Сирія та Ефіопія.

Часто на замовлення уряду продукується велика кількість контенту з підтримкою від малих соціальних груп. Таким чином влада себе легалізує, а реальні люди залишаються осторонь цього процесу. Їхні голоси – це поодинокі коментарі у шумі текстів на замовлення. Так Туреччина найняла 6000 людей для того, щоб долати опонентів правлячого уряду у соціальних медіа.

Використання "фейкових новин" та автоматизованих "ботів", а також інших методів маніпуляцій привернули багато уваги як в США, так і в Україні. Наше он-лайн середовище залишається вільним для вираження думок, але його активно насичують сфабрикованими новинними повідомленнями, провокативними коментарями та негативними аналітичними статтями багатьох журналістів. Цікаво те, що такий стан речей спостерігається не тільки в період виборів, але й повсякчас. Таким чином поширюються наративи, що деструктивно впливають на тенденції солідаризації громадян.

Варто зауважити, що Україна опинилася серед тих країн, де уряди фактично обмежили Інтернет-свободу задля реалізації власної програми маніпулювання контентом. Наша країна першою стала жертвою сучасної російської інформаційної війни, коли агенти активно маніпулювали "фейковими" новинами на сайтах українських медіа. Саме вони наситили віртуальний простір симулякрами наративів, такими як бажання Криму стати частиною Росії, небажання українських громадян приєднуватися до Європейського Союзу, та чимало інших проросійських ідей. Натомість українська влада заблокувала ряд російських платформ серед соціальних

медіа та пошукових систем і таким чином попала у перелік країн (разом з Іраном та Китаєм), уряди яких самостійно блокують соцмережі.

Професор Ф. Говард, директор Інституту Інтернету Оксфордського університету, зауважує: “Правляча еліта завжди використовувала пропаганду для встановлення влади, але ця остання хвиля значно відрізняється від всього, що ми знали раніше. Таргетовані повідомлення через соціальні медіа є персоналізованими, на відміну від загальних послань, які засоби масової інформації використовували раніше. Визначити джерело контенту стає дуже складно. Ви можете вважати, що ці повідомлення йдуть від вашої сім’ї та друзів, але насправді ті, хто стоять за цим, знають як на вас впливати. І це досить ефективно” [154]. Такий стан речей значно пошкодив традиційні процеси формування цінностей та політичного дискурсу у громадянському суспільстві, адже актори не мають доступу до актуальних новин та автентичних дебат. І хоча деякі уряди вже активно працюють над формуванням державотворчих процесів закордоном, однак найбільше ресурсів як ментальних, так і фізичних витрачається саме на симуляцію сфери відкритості в межах власної території.

Венесуелла, Філіпіни, Туреччина та 30 інших країн опинилися в переліку тих, чиї уряди використовують цілі армії “лідерів думок” для поширення провладних наративів та послаблення критики влади у соціальних мережах. Згідно з даними Freedom House, кількість таких урядів активно зростає з 2009 року, а саме відколи ця організація здійснює моніторинг даних задля дотримання свобод в мережі. Варто зауважити, що ще декілька років тому такі практики активно заперечувалася багатьма державами, а громадянське суспільство, яке активно долучалося до творення наративів фундаментальних демократичних цінностей в мережі, формувало більшість такого контенту. Сьогодні ми вже аналізуємо зовсім інші феномени: боти, продюсери пропаганди та фейкові новини, які підлаштовуються під алгоритми роботи пошукових систем, щоб

якнайчастіше потрапляти у стрічку новин користувачів. Крім людей-коментаторів, реальних акторів соціальних мереж, державні та недержавні структури активно використовують автоматизовані акаунти в соціальних медіа для маніпулювання дискурсом он-лайн – ботів. У щонайменше 20 країнах патерни он-лайн активності передбачали використання ботів для впливу на політичних дискурс. Тисячі підробних імен та профілів може бути запущено тільки одним кліком комп'ютерної миші. Алгоритми їх запрограмують для фокусування на певних критичних темах або ключових словах. Вони цілком здатні знівелювати зусилля, докладені до солідаризації колективної дії онлайн. Згідно з даними провайдера хмарних сервісів Imperva Incapsula, боти складали 51,2% усього веб-трафіку у 2016 році [173]. Чимало з них виконували автоматизовані завдання для комерційних цілей (оптимізація роботи Інтернет-магазинів та технічні завдання для діджитал-маркетингу). Таких "хороших" ботів знаходять та використовують найбільші світові компанії, включно з Amazon, Facebook, Google та Microsoft. Натомість ботів, яких було розроблено задля маніпулятивних цілей визначити фактично неможливо. Однак саме вони переважають в Інтернеті ще з 2013 року. Ці боти можуть бути використані хакерами, для продукування спаму, викрадання контенту та симулювання поведінки реальних людей у відкритих дискурсах.

Вирішення цієї проблеми полягає у попередженні розповсюдження сфабрикованої інформації під час виборів. Уряд Німеччини вже зараз пропонує 500 000 євро штрафу для Facebook кожного разу, коли адміністратори мережі не зможуть впоратися з видаленням вірусних новин.

Ф. Говард зазначає, що сфабриковані акаунти складно пов'язати з політиками безпосередньо, але його дослідницька команда змогла доказати причетність менеджерів політичних компаній до цих дій, а також "звичайних" громадян, що називають себе "політичними програмістами", які самостійно продукують пропагандистські наративи та поширюють їх

через тисячі автоматизованих акаунтів. Без ботів неправдиві новини б не змогли поширюватися настільки швидко.

Головна проблема полягає в тому, що ми залишаємося обмеженими власними дискурсами та цінностями. Ми закриті до прийняття позиції Іншого і втрачаємо доступ до поглядів поза межами нашої власної сфери відкритості. Ця тенденція з кожним роком стає все більш поширеною, а отже таргетувати наративи пропаганди буде все легше. Соціальні мережі працюють таким чином, що людей більше захоплюють негативні дискурси, ніж позитивні. Тут проявляє себе схильність до самодеструктції, характерна багатьом в епоху замкнутості у власній екзистенційній ситуації.

Численні онлайн-маніпуляції вже протягом семи років призводять до загального занепаду Інтернет-свободи. На відміну від багатьох методів відкритої цензури, таких як блокування веб-сайтів та арешти он-лайн-активістів, маніпулювання дискурсами та наративами складно виявляти. Саме тому з ним складніше боротися, адже кількість технологій та найманих працівників, яких використовують для штучного формування наративів, набагато більша, ніж кількість громадян, що свідомо декларують свою позицію.

Ці техніки поширюються швидко і тому мають руйнівний ефект для демократії та громадянського суспільства. Підтримка найнижчими групами населення політики уряду у соціальних мережах створює умови для фактичної легітимізації провладних наративів, що робить з незалежних об’єднань та звичайних громадян “аутсайдерів” демократичних процесів. Саме завдяки створенню ілюзії довіри народу влада може стимулювати колапс політичної опозиції, а також просувати антидемократичні зміни до законів та інституцій без належного суспільного обговорення. На жаль, маніпуляції, які часто держава підтримує фінансово, здебільшого супроводжуються поширенням провладних наративів у більш традиційних засобах масової інформації. Таким чином створюються перешкоди на

шляху до об’єктивної інформації, а суспільство починає формувати нові дискурси на основі хибних новин.

Як зазначає Г. Почепцов, людство стає людством, коли воно здатне виробляти зближені матриці мислення і поведінки, якими одна соціосистема відрізняється від інших [71, с. 23]. Сьогодні такі матриці та наративи, які вони вибудовують, творяться саме в соціальних мережах. Беручи до уваги персоналізованість дискурсу, ми можемо стверджувати, що саме внутрішні індивідуальні матриці, які зумовлюють мислення та поведінку людини та є результатом належної комунікативної активності, найбільш вразливі до дії зовнішніх чинників. На думку Г. Почепцова, комунікативні практики віртуальних спільнот є практичним інструментом поширення ідеологій. Тут дослідник має на увазі саме ідеологію згідно з теорією Л. Альтюссера: “Ідеологія – це “зображення” уявних відносин індивідів з реальними умовами їх існування” [3]. Тобто мова йде не про фактичну констатацію дійсності, а моделювання її ідеального варіанту, що сприймається як фактичний. Попередньо розглядався інший феномен – ідеальна комунікативна спільнота Ю. Габермаса, яка також є зображенням уявної моделі досконалої поведінки акторів в дискурсі. Головна функція таких концептів – формувати символічну сферу, згідно з якою повинне функціонувати та розвиватися суспільство.

Пропаганда комунікативними методами утворює власні динамічні матриці, що входять у дискурси та міцно фіксуються у свідомості нет-громадян. Таким чином знаки, що існують у віртуальних дискурсах, стають тим, що дає свідомості актора смисл її діяльності, який переноситься у реальні дії. Роздільна лінія між віртуальним та реальним вже давно стерта, тому цінності, які ми визначаємо як власні в мережі, стають детермінантами нашого соціального буття. Адже головна мета цінності – це досягнути реальності та життя, стати творчим імпульсом, який пронизує всі сфери діяльності людини [80, с. 315]. На жаль, сьогодні такі творчі інтенції можуть перетворюватися і на деструктивні.

Провести межу між реальними новинами та пропагандою складно, особливо у підпільному Інтернет-середовищі, де кожне джерело обвинувачує конкурента у поширенні хибної інформації. Суспільства з сильною повагою до свободи та вільного висловлювання власної думки дозволяють громадянам отримувати новини та їх трактування з різних джерел, а також розвивати власний погляд на процеси у державі. Але, щонайменше у половині країн, які Freedom House включила у своє дослідження, медіа-ландшафт викривлений постійними підкупами журналістів, політизованими редакціями провідних медіа. Як результат, утворюється середовище, де більшість наративів формуються саме штучно.

Звісно, успішне подолання маніпулятивних тенденцій та відновлення довіри у соціальних медіа без підриву Інтернету та свободи медіа може зайняти багато часу, потребуватиме значних ресурсів та використання креативності користувачів. Перші кроки на шляху до формування свідомих спільнот повинні включати громадську освіту, спрямовану на вивчення методик виявлення фейкових новин та коментарів. До того ж, демократичні суспільства повинні посилювати регулювання, щоб бути впевненими в обмеженості політичної реклами і що вона є достатньо прозорою як у віртуальному середовищі, так і в реальному світі. Технологічним компаніям належить перевірити алгоритми, які визначають потік новин, а також більш активно шукати та деактивовувати ботів та фейкові акаунти, які використовуються для антидемократичних цілей.

У разі, якщо не буде прийнято належних заходів, ми можемо стати спостерігачами формування нової парадигми тоталітаризму – віртуальної.

Тим не менш, як зауважує Самід Чакрабарті, менеджер із залучення представників громадянського суспільства на Facebook, вже сьогодні платформа активно працює над виправленням власних недоліків, що призвели до спекуляції демократичними процесами [126]. Однак їм доводиться шукати баланс між цензурою та свободою слова. Зараз

команда С. Чакрабарті працює над тим, щоб зробити політику соціальної мережі більш прозорою, адже саме її закритість допомогла Росії здійснювати пропаганду. Без цілковитої відкритості платформи (що здебільшого означає можливість переглянути замовника реклами, яку бачить користувач) не вдасться реалізувати ідею політичної відповідальності. Мікро-таргетинг може дати нечесним компаніям можливість поширювати токсичні дискурси і не нести за це покарання. Таким чином демократичні процеси будуть пошкоджені, адже ми втратимо загальне розуміння того, що відбувається в суспільстві. Якщо всі актори долучатимуться до різних дискурсів, буде набагато складніше сформувати єдиний наратив для солідаризації. Дослідження У. Кватрочіоччі, А. Скала та К. Санстейна виявило, що користувачі соціальних мереж більше підтримують інформацію, яка посилює їхні власні наративи, та відкидають інформацію, що спростовує їх [203].

Сьогодні формування громадянського суспільства стикається з природніми інстинктами самозахисту, проте цього разу з прикметником “інформаційний”. Неправильна методологія залучення акторів мережі до спільних наративів може дати небажаний для демократичних процесів ефект: зробити закриті дискурси ще більш не придатними до інтервенції Іншого. Для того, щоб змінити цю ситуацію необхідне поєднання ефективної роботи двох чинників: по-перше, самоосвіта та медіаграмотність громадян; по-друге, формування відчуття безпеки у самому суспільстві. Сьогодні соціальні медіа допомагають залучати людей до дискурсів, які були для них закритими раніше. Згідно з даними Pew Research Center, дві третіх дорослих американців читають новини саме в соціальних мережах [193]. Дуже багатьом в стрічку попадають новини, яких би вони не побачили на звичайних новинних сайтах і таким чином вони долучаються до відмінних від звичних наративів.

К.Р. Санстайн переконаний, що у XXI столітті соціальні медіа відіграють вирішальну роль у демократичних процесах [217]. Для того,

щоб народ справді був головним носієм влади, йому потрібна інформація, а також необхідно активно поширювати наративи серед Інших. Якщо громадянське суспільство функціонує належним чином, то страждання та проблеми людей не є тільки їхньою приватною справою. Саме соціальні мережі змогли вперше за тривалий час об’єднати нас довкола вирішення спільних проблем. Дослідження економіста А. Сен стверджує, що у світовій історії ще не було жодного випадку голоду у державах з демократичною пресою та вільними виборами [211]. Адже голод є результатом не тільки нестачі їжі, але й провалу нації у процесах прийняття рішень. Коли медіа є вільними, лідери обираються і мають потужний стимул допомагати своїм виборцям. Така перспектива видається доволі оптимістичною, але насправді для того, щоб зробити соціальну мережу ресурсом суспільного блага та довіри варто ще випробувати не одну методику.

Висновки до розділу 3

Досягнення солідарності громадян можливе тільки за умови існування спільних вартостей. Втіленням таких аксіологічних систем найчастіше стають міждержавні об'єднання, основною функціонування яких є не тільки спільні політичні цілі, але й дотримання демократичних свобод та збереження громадянського суспільства.

В епоху інформаційного суспільства соціально значущі дискурси отримали ще одну площину власного втілення – гіперреальність, а саме соціальні комунікативні мережі. Сьогодні на їх основі утворюються спільноти, які продукують власні наративи для впливу на соціально-політичну ситуацію та трансформацію соціуму.

Електронне врядування також змінює обличчя демократії: нівелює бюрократію, має потенціал подолання корупції та дозволяє акцентувати увагу саме на реалізації та дотриманні прав і свобод. Більше того, електронне врядування дозволяє залучити дискурси, які раніше потрапляли під процедури інклюзії, однак тепер вони можуть бути включені та виведені з позиції Іншого. Саме цей аспект розкриває зміст концепту деліберативної демократії – інтерсуб'єктивну взаємодію громадян у дискурсі влади. Вона потребує високого рівня самоорганізації індивідів, який сьогодні досягається за допомогою соціального капіталу, набутого через комунікативні мережі онлайн.

Тим не менш, прагнення практичного втілення такої теорії нівелюється соціальною реальністю. Соціологічні дослідження, наведені вище, демонструють, що в українських громадян відсутнє чітке розуміння таких понять як громадська активність та інші, що є основною існування громадянського суспільства. Важливим є і феномен NGO-cracy, який не тільки в Україні, але і в європейських державах порушує дискурс влади і соціуму, монополізуючи його. Слабкий соціальний капітал, у свою чергу, ускладнює появу нових зв'язків на основі спільних цінностей. Відсутність

єдиної моделі соціальних стосунків, конфлікт поколінь та поширення симулякрів європейських цінностей серед молоді – все це потребує інтерсуб'єктивної взаємодії та вербалізації в дискурсі задля переосмислення та подолання кризи цінностей. Соцмережева комунікація має потенціал стати простором буття таких дискурсів та відповідних наративів.

Інтернет не має просторово-часових обмежень для поширення дискурсів. Тут деліберація може уникнути багатьох перешкод, які постають перед нею оф-лайн. За допомогою вдосконалення процесу комунікації та його модерації можна досягти формування наративу на основі демократичних цінностей, який потім перейде з віртуального виміру в реальний та стане рушієм соціальних процесів – гранднаративом української національної ідеї. Найкращим доказом цього є Революція Гідності. Отже, Інтернет полегшує реалізацію деліберативної демократії, але залишає відкритими питання про баланс влади та обмеження від сторонніх впливів на здійснення комунікації.

Існує чимало прикладних досліджень віртуального середовища як сфери реалізації деліберативної демократії. Найбільш вагоме з них належить Р. Кісу, який доказав гіпотезу, що експліцитну та імпліцитну присутність наративів деліберації можна виявити та виміряти за допомогою контент-аналізу, опитувань та інтерв'ю акторів. Він зараховує до переліку головних рис деліберації в мережі наступні процеси: інклюзію, дискурсивну рівність, взаємність, правомірність, рефлексивність, емпатію, щирість, зовнішній вплив та плюралізм думок. Проте, тільки контекст та результати комунікації визначають візуальну присутність деліберації.

Як вже зазначалося вище, здійснення деліберації неможливе без міцного соціального капіталу. Його накопичення відбувається на основі взаємної довіри та ітерації, згідно з філософією Ф. Фукуями. Вони формують соціальні мережі оф-лайн та он-лайн, які, зміцненні спільними наративами, сприяють процвітанню суспільства. Facebook, зважаючи на

прискіпливе ставлення адміністраторів до дискурсів та міри їх толератності, стає імплементацію таких мереж з потенціалом до їх постійного вдосконалення та утвердження гуманістичних цінностей.

Використовуючи дискурсивну прагматику соцмережевого дискурсу, структуру мережі Facebook було розглянуто як запоруку накопичення соціального капіталу та середовище буття наративів демократичних цінностей. Було виділено та реінтепретовано наступні елементи її структури: легенда – це рефлексія актора над власним Я задля створення віртуального; стіна – частина користувацького інтерфейсу, яка створена для накопичення та відображення долучення користувача до наративів, що функціонують у дискурсах мережі; сторінка новин – це блок коротких інформаційних повідомлень, які залучають до комунікативної дії: обговорення повідомлення через коментування новини. Комунікативна дія в мережі може здійснюватися декількома способами: поширення думки на власній стіні та коментування. Соціальний капітал накопичується через функцію “додавання друзів”. Вибудовувати міцні соціальні зв’язки допомагають мовні ігри та видозміна природної мови в Інтернет-просторі.

Поширення наративів здійснюється як стихійно, так і через окремі дискурси лідерів думки – свідомих нет-громадян. Вони не просто поширюють контент і долучаються до вже існуючих тенденцій, але й продукують власні, володіють засобами мовлення, які дозволяють їм швидше, ніж іншим накопичувати соціальний капітал та впливати на сферу відкритості мережі. Їхній дискурс може бути носієм етичних імперативів, обґрунтованих у процесі інтерсуб’єктивної взаємодії.

Дискурси та наративи розвиваються у Facebook саме завдяки вербалізації. Аналіз мовленнєвої комунікації як такої, що володіє імпліцитним та експліцитним змістом, з урахуванням особливостей трансформації мови в мережі, може стати наступним кроком для дискурсивної прагматики.

Соціальні мережі – це складний феномен сучасного інформаційного суспільства, що потребує міждисциплінарного підходу та формування нових методик дослідження. Віртуальний простір зараз активно використовується політтехнологами задля поширення штучно створених дискурсів, спрямованих на порушення єдності всередині великих та малих соціальних груп. Тільки рефлексивне ставлення до дискурсів, творцями яких ми є, та наративів, які ми поширюємо, здатне нівелювати негативні тенденції та формувати конструктивну силу віртуальності для офф-лайн реальності.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі з'ясовано методологічну основу дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації та проаналізовано суб'єктивний та соціальний чинники в інтерсуб'єктивній взаємодії особистостей у віртуальному просторі мережі Facebook та інших сайтів такого типу. За результатами дисертаційного дослідження можна сформувати наступні висновки:

1. Звернення філософії до комунікації як об'єкту дослідження було спричинено факторами історичного розвитку європейської спільноти. Переосмислення основних засад філософування відбулося під тиском потреби комунікативної узгодженості дій, аргументації політичних рішень та формування нової сфери відкритості, яка б стимулювала розвиток не тільки національних дискурсів, але й дискурсів єдиної європейської спільноти та поширювала наративи спільних вартостей. Поява Інтернету та соціальних мереж відкрила новий вимір буття людини – гіперреальність, та новий вид взаємодії – Інтернет-комунікацію, яка сьогодні вважається переважаючим типом інтерсуб'єктивності. Відтак для здійснення філософської рефлексії над феноменом Інтернет-комунікації було переосмислено та систематизовано парадигми становлення філософії комунікації.

2. У процесі дослідження було виділено та систематизовано три парадигми філософії комунікації: саморозуміння, дискурсивних практик та взаєморозуміння. Перша парадигма (саморозуміння) зосереджується на філософському осмисленні пізнання людиною себе, проте не є зорієнтована на формування спільного буття. Парадигма дискурсивних практик розвивається поряд з баченням комунікації як шляху до себе. Її фундаментом є бачення дискурсу як структури з власними правилами, заборонами та умовами залучення іншого. Дискурс, що утворюється внаслідок комунікації, постмодерністи та постструктуралісти розглядають

як такий, що надає і обмежує можливості, не може бути істинним або хибним, володіє територіальними та часовими рисами. Буття дискурсів визначається наративами, до яких вони належать, що формує основу для методології дискурсивної прагматики комунікації інформаційного суспільства. Парадигма взаєморозуміння об'єднує спроби мислителів вирішити проблему аргументації суджень та досягнення консенсусу. У її руслі формуються трансцендентальна прагматика та дискурсивна етика. Ці дві нові сфери осмислення комунікації розглядають пізнання Іншого як мету, що досягається через єдиний соціальний дискурс, спрямований на консенсус. Сфера відкритості є одним з ключових концептів комунікативної філософії, що володіє глибинним ціннісно-змістовим навантаженням, яке окреслює не тільки "просторово непросторове поняття", але й наголошує на певних цінностях, які Ю. Габермас намагається реанімувати в демократичному дискурсі.

3. Перетворення у сфері відкритості відбуваються, коли автономні актори залучають до соціально значущого дискурсу тих, хто є найбільш наближеним до буденної комунікації, обізнаним з проблемами життя громадян та здатний повернути політиці людське обличчя. Цей процес руйнує централізованість прийняття політичних рішень, які відтепер повинні регулюватися через дискурси громадянського суспільства та деліберацію. Актуальною постає ідея деліберативної демократії як форми правління, де рішення приймаються внаслідок перемоги кращого аргументу в комунікативній взаємодії громадян. Деліберативна демократія для Ю. Габермаса є втіленням ідеальної комунікативної ситуації та практичним наслідком дискурсів, які вона формує. Для ідеальної комунікації не існує диференціації за зовнішніми ознаками, а тільки аргументовані судження раціональних суб'єктів, які не піддаються зовнішньому впливу. Проте таке бачення відразу піддалося критиці інших мислителів (Ш. Муф, Х. Хейкілля, Р. Кунеліус, Х. Ніємінен), які звертаються до аналізу множини сфер в єдиному цілому дискурсу задля

досягнення консенсусу, гарантії свобод та дотримання прав громадян. Вони сформували структурно-функціональний підхід, в якому виділяють наступні функції сфери відкритості: формування патернів політичної публічності; забезпечення реалізації демократії (артикуляція суспільних інтересів, публічний контроль діяльності влади, вплив на формування державної політики, політичне просвітництво); функції всередині демократичного режиму (формувати механізми набуття політичного капіталу і визначати джерело влади).

4. Міркування про функції та формування сфери відкритості опираються на міцний соціальний капітал європейської спільноти (тобто такий, що формується переважно на фундаменті сильних зв'язків членів суспільства та взаємної довіри), який, однак, відсутній в українському суспільстві. Фундаментом соціального капіталу, в свою чергу, є спільні вартості та довіра, які імплементуються та поширюються через наративи. Для цього нами було розроблено методологію дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації досліджує віртуальну мовленнєву поведінку акторів, класифікуючи дискурси згідно з ґранданаративами, метанаративами та мікронаратавами. Ці три поняття репрезентують загальний розподіл текстів згідно з ідеями, висловленими відкрито чи приховано, у дискурсах мережевої комунікації. На основі її архітектури користувачі можуть реалізовувати власну комунікативну дію, яка актуалізується завдяки головним засадам сфери відкритості. Таким чином зареєстровані в мережі індивіди набувають соціальний капітал.

5. Дискурсивно-прагматичне осмислення гіперреальності як ще однієї площини буття соціальнозначущих дискурсів та Інтернет-комунікації в соціальних мережах як засобу їхнього втілення, здійснене у даному дисертаційному дослідженні, сформувало нове бачення Facebook та робить можливим його осмислення в сфері соціальних наук для становлення громадянського суспільства та деліберативної демократії. Комунікація у Facebook не має просторово-часових обмежень, що сприяє

активному утворенню дискурсів та поширенню наративів. Цей механізм вдало спрацював під час Революції Гідності, коли саме мережева взаємодія стимулювала солідаризацію громадян. Продуктивність Інтернет-комунікації та сфери відкритості, яку вона формує, залежить від якості соціального капіталу.

6. Такі структурні елементи соцмережі як легенда користувача, стіна, сторінка новин та можливість здійснення комунікативної дії через поширення думки на власній стіні та коментування є запорукою накопичення соціального капіталу громадянами, тобто формування ними міцних соціальних зв'язків. Відкритість їхнього особистого віртуального дискурсу стимулює відкритість Іншого, чим вищий рівень відповідності легенди реальності суб'єкта комунікації, тим більша ймовірність формування міцних зв'язків. Ключову роль у формуванні соціально значущих дискурсів в мережі відіграють свідомі нет-громадяни, які не тільки вступають у вже існуючі дискурси та долучаються до наративів, але й формують власні. Вони накопичують соціальний капітал швидше, ніж актори мережі, і здатні позитивно впливати на дискурс, поширюючи цінності та норми через їхнє аргументування під час інтерсуб'єктивної взаємодії.

7. Соціальна мережа – це вербально змодельована людиною дійсність. Мова як знакова система в ній стає не тільки засобом вираження думок, але й інструментом конструювання дійсності. У світі швидких комунікаційних технологій існує особливий різновид мови – мова, що обслуговує електронні засоби комунікації, до яких передусім належать Інтернет та інші глобальні електронні мережі. Структури мовної інтерсуб'єктивності є настільки ж конститутивними для досвіду та інструментальної дії, як і для установок та комунікативної дії. Для того, щоб ці структури були правильно застосованими та проінтерпретованими, нами була використана дискурсивна прагматика соцмережевої комунікації, яка аналізує вербальний матеріал та сформовані з його допомогою міцні й

слабкі зв’язки на базі спільної системи норм та цінностей, а також патерни мовної комунікації, спрямовані на досягнення консенсусу.

8. Наведення аргументів на користь потенціалу соціальних мереж у питаннях формування та утвердження громадянського суспільства та демократичних цінностей, на жаль, неможливе без звернення до аналізу деструктивних тенденцій сучасного віртуального світу. Під час розгляду доповіді “Свобода в мережі” від Freedom House було виявлено, що чимало урядів, організацій та приватних осіб використовують Інтернет саме для контролю громадської думки, а також створюють інструменти для її штучного формування. Таким чином продукуються наративи, які є носіями симулякрів цінностей та негативно впливають на розвиток демократичної деліберації. Як самостійна галузь філософського знання, дискурсивна прагматика соцмережевої комунікації на даний момент не має достатньої методологічної бази, яка б могла аналізувати такі тенденції. Однак наступний розвиток цієї сфери передбачає звернення до розв’язання актуальних проблем медійної пропаганди.

9. Матеріали даного дисертаційного дослідження є основою методології дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації. У перспективі їхнє об’єднання з філософією мови, семіотикою та лінгвістичною прагматикою, а також продуктивне використання міждисциплінарного підходу та сучасних технологій штучного інтелекту та машинного навчання, можуть стати основою розробки нових підходів до аналізу дискурсу для попередження маніпуляцій демократичними процесами, а також утвердження громадянського суспільства в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию. Санкт-Петербург, 2000. 272 с.

2. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильные демократии. *Политические исследования.* 1992. № 4. URL: https://goo.gl/9xEXhj (дата звернення: 07.09.2017).

3. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования). *Неприкосновенный запас*. 2011. № 3(77). URL: http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html (дата звернення: 07.09.2017).

4. Андерсон Р. Д. (2003). Дискурсивне походження диктатури і демократії. *Універсум.* 2003. № 7–10. https://goo.gl/zk8FdF (дата звернення: 07.09.2017).

5. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до пост конвенціональної моралі. Київ, 2009. 430 с.

6. Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності. *Першоджерела комунікативної філософії*. Київ, 1996. С. 46-48.

7. Апель К.-О. Понятие первичной взаимоответственности как предпосылка планетарной макроэтики. *Философия без границ:* сб. ст.: в 2 ч. Москва, 2001. Ч. 1. С. 47-67.

8. Апель К.-О. Трансформация философии. URL: https://goo.gl/3yiDk6 (дата звернення: 07.09.2017).

9. Афонін Е. А., Гонюкова Л. В., Войтович Р. В. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики. Київ, 2006. 219 с.

10. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. Москва: Прогресс, 1989. 616 с.

11. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / пер. з англ. О. Буценка. Київ, 2014. 280 с.

12. Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія. Львів, 2010. 336 с.

13. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. 2-ге вид., доп. Київ, 2009. 376 с.

14. Бацевич Ф.С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень. Київ, 2011. 240 с.

15. Бернерс-Лі Т. Заснування Павутини: з чого починалася і до чого прийде Всесвітня мережа / пер. з англ. А. Іщенка. Київ, 2007. 207 с.

16. Бойко Г.А. Віртуальність як частина життєдіяльності людини. *Дев'ята Міжнародна науково-практична інтернет-конференція "Сучасна наука в мережі Internet":* зб. тез. 2016. URL: http://intkonf.org/boyko-ga-virtualnist-yak-harakteristika-zhittediyalnostilyudini-21-stolittya (дата звернення: 13.05.2017).

17. Больнов О.Ф. Философия экзистенциализма. URL: https://goo.gl/riAUMB (дата звернення: 07.09.2017).

18. Борисов Е. Проблема интерсубьективности в феноменологии Э. Гусерля. URL: https://goo.gl/Pmcnn2 (дата звернення: 07.09.2017).

19. Бубер М. Я і Ти. Шлях людини за хасидським вченням. Київ, 2012. 272 с.

20. Будз В. Основні чинники самоорганізації суспільства. *Вісник Прикарпатського університету.* Філософські і психологічні науки. 2016. Вип. XX. С. 128-134.

21. Будз В. Самоорганізація суспільної дійсності в контексті її антропологічних засад та аксіологічних чинників. Монографія у 5-ти томах. Том 2. Івано-Франківськ, 2017. 459 с.

22. Бурдье П. Формы капитала. *Экономическая социология*. 2002. №5. С. 60-75.

23. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избранные произведения. Москва, 1990. 808 с.

24. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, 2005. 1728 с.

25. Витгенштейн Л. Философские работы. Часть I. Москва, 1994. 612 с.

26. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритости: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів, 2000. 319 с.

27. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / пер. з нім. А. Дахній. Львів, 2006. 416 с.

28. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. Київ, 2001. 424 с.

29. Галушко К.Ю. Сучасний український ґранд-наратив: підходи, концепції, реалізація. *Український історичний журнал*. 2013. №1. С. 5–6.

30. Глик Дж. Информация. История. Теория. Поток / пер. с англ. М. Кононенко. Москва, 2013. 576 с.

31. Глобальні модерності / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. Київ, 2008. 400 с.

32. Горенко О.М. Український метанартив в епоху пропаґанди. *Український історичний журнал*. 2014. №2. URL: https://goo.gl/ZkmwPW (дата звернення: 21.08.2017).

33. Горошко Е.И. Лингвистика интернета: формирование дисциплинарной парадигмы. *Жанры и типы текста в научном и медийном дискурсе.* 2007. № 5. С. 223-237.

34. Гуссерль Э. Избранные работы. Москва, 2005. 464 с.

35. Гуссерль Э. Начало геометрии. Введение Жака Деррида. Москва, 1996. 269 с.

36. Делокаров К. Х. Синергетика и познание социальных трансформаций. *Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности.* Москва, 2003. С. 18-36.

37. Делокаров К.Х. Синергетика и динамика базовых смыслов. *Синергетическая парадигма: когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания*. Москва, 2004. С. 88–106.

38. Деррида Ж. О грамматологии. URL: https://goo.gl/EvqVhs (дата звернення: 02.03.2017).

39. Довіра до соціальних інституцій та груп. URL: https://goo.gl/nmafJr (дата звернення: 07.09.2017).

40. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / пер. з фран. Том 1. Вид. друге, виправл. Київ, 2011. 576 с.

41. Європейський Союз: дезінтеграція чи відродження? Джордж Сорос у бесідах із Грегором Петером Шміцем / пер. з англ. Н. Комарової. Київ, 2015. 240 с.

42. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. Підручник. Київ, 1999. 488 с.

43. Жити разом: поєднання різноманіття і свободи в Європі XXI століття. Переклад з англійської. Львів, 2011. 112 с.

44. Залужна А.Є. Проблема інтерсуб'єктивності у феноменологічному дискурсі. *Екзистенційні та комунікативні питання управління:* матеріали Міжнар. наук.-теор. конференції, (м. Суми, 23-25 січня 2014 р.). URL: http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/34424 (дата звернення: 01.05.2017).

45. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации. Москва, 2004. 480 с.

46. Карась А. Ф. Свобода і відповідальність як проблема самоздійснення особи. *Вісник Львівського університету.* Серія філософські науки. 2016. № 18. С. 13-28.

47. Карівець І. Діалогічна і трансцендентальна інтерсуб'єктивність. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія".* Серія "Філософія". Вип. 11. Острог, 2012. URL: https://goo.gl/5P8BJQ (дата звернення: 02.03.2017).

48. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Київ, 2007. 304 с.

49. Колодій А. Процес деліберації як складова демократичного врядування. *Демократичні стандарти врядування й публічного адміністрування:* матеріали наук.-практ. конф. ЛРІДУ НАДУ при Президентові України (4 квітня 2008 р.). Львів, 2008. URL: http://political-studies.com/?p=300 (дата звернення: 18.01.2017).

50. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. №3. Москва, 2001. С. 122-139.

51. Красин Ю. Публичная сфера и публичная политика в российском измерении. Публичная политика в России. Москва, 2005. С. 16-32.

52. Куайн У.О. Слова и объект. *Новое в зарубежной лингвистике*. 1989. Вып. 18. С. 24-98.

53. Лиотар, Ж.-Ф. Состояние постмодерна. URL: https://goo.gl/1FZvdj (дата звернення: 02.03.2018).

54. Лучак А.-М.М. Використання дискурсивної етики у дослідженні інтерсуб'єктивної взаємодії в соціальних мережах. *Гуманітарно-наукове знання: розмаїття парадигм:* матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Чернівці, 14–15 жовт. 2013 р.) Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 2013. С. 94–98.

55. Лучак А.-М.М. Деліберативна демократія як форма правління в інформаційному суспільстві. *Філософія як культурна політика сучасності:* тези доповідей III всеукр. наук. конф. (м. Острог, 14–15 жовт. 2015 р.). Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 2015. С. 62–65.

56. Лучак А.-М.М. Дискурсивна етика Карла-Отто Апеля як теорія обґрунтованого порозуміння. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії.* Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2015. Вип. 7. С. 7–12.

57. Лучак А.-М.М. Електронне врядування як шлях утвердження цінностей деліберативної демократії. *Філософія діалогу й порозуміння в побудові європейської і світової спільнот:* тези міжнар. конф. (м. Львів,

22–24 черв. 2016 р.). Львів: ВЦ філософ. ф-ту ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. С. 147–149.

58. Лучак А.-М.М. Застосування парадигми дискурсивно-наративних практик для аналізу соцмережевого дискурсу. *Гуманітарно-наукове знання: дисциплінарні матриці:* матеріали міжнар. наук. конф. (м. Чернівці, 14–15 жовт. 2015 р.). Чернівці: ЧНУ, 2015. С. 245–248.

59. Лучак А-М.М. Ідентифікація людини як особистості та формування політичної ідентичності в глобальному інформаційному просторі. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія".* Серія "Культурологія". 2011. Вип. 7. С. 353–357.

60. Лучак А.-М.М. Інтерпретація дискурсів Мішеля Фуко як засади прагматики комунікації. *Гілея:* наук. вісник. Київ, 2016. № 107 (4). С. 170–180.

61. Лучак А.-М.М. Парадигма саморозуміння в історико-філософській інтерпретації феномену комунікації. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка.* Львів, 2015. Вип.12. С. 36–39.

62. Лучак А.-М.М. Роль соціального капіталу у формуванні структури норм. *Філософсько-психологічні аспекти духовності: довіра як основа змін в економіці та суспільстві:* зб. тез II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Львів, 19 лют. 2016 р.). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 164–166.

63. Лучак А.-М.М. Свобода самовизначення як умова конструювання європейської ідентичності українця. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія".* Серія "Культурологія". 2015. Вип. 16. С. 326–329.

64. Лучак А.-М.М. Соціально-комунікативна мережа Facebook як джерело соціального капіталу. *Науковий вісник Чернівецького університету:* зб. наук. пр. Філософія. 2015. Вип. 754–755. С. 92–97.

65. Лучак А.-М.М. Становлення дискурсивної етики: від категоричного імперативу І. Канта до трансцендентальної прагматики К.-О. Апеля. *Дні науки філософського факультету – 2016:* матеріали доповідей та виступів / ред. А. Є. Конверський. Київ: Видав.-поліграф. центр «Київ. ун-т». 2016. Ч. 5. С. 32–34.

66. Лучак А.-М.М. Філософсько-антропологічний вимір феномена комунікації в інтерпретаціях XX століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* Серія «Філософія». 2015. Вип.17. С. 17–23.

67. Маленко О. Науковий дискурс О.О. Потебні: слово і творчість. *Культура слова.* 2015 Вип. 83. URL: https://bit.ly/2HC9qR2 (дата звернення: 18.01.2017).

68. Масуда Й. Комп'ютопія. *Філософська і соціологічна думка*. Київ, 1993. С. 36-50.

69. Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей "Смысл-Текст". Москва, 1999. 346 с.

70. Наєнко Г. Смисл тексту, сучасний лінгвістичний вимір, передтермінологічна історія. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка.* Літературознавство, мовознавство, фольклористика. 2012. Вип. 23. URL: https://bit.ly/2JBM8Hh (дата звернення: 21.08.2017).

71. Почепов Г. Контроль над розумом. Київ, 2012. 350 с.

72. Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіакомунікації. Київ, 2012. 464 с.

73. Почепцов Г. Мерілн, Супермен і Гаррі Поттер: конструювання нематеріального в масовій культурі. Київ, 2013. 288 с.

74. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ, 2015. 497 с.

75. Почепцов Г. Теория коммуникации. Москва, Киев, 2006. 656 с.

76. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. Москва, 1986. 432 с.

77. Рассел Б. Человеческое познание: Его сфера и границы / пер. с англ. Н. Воробьева. Москва, 2000. 464 с.

78. Реснянская Л.Л. СМИ и политика. Москва, 2007. 256 с.

79. Рижак Л.В. Ризик як маркер технологічної інноваційності суспільства. *Вісник Львівського університету.* Серія філософсько-політологічні студії. 2017. Вип. 12. URL: http://bit.ly/2DyeO0G (дата звернення: 18.09.2016).

80. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / пер. с фр., вступ. ст. и коммент. И.С. Вдовиной. Москва, 2008. 695 с.

81. Ружмон Д. Європа у грі. Шанс Європи. Відкритий лист до європейців. Львів, 1998. 277 с.

82. Сазанова Т.Ю. Эффект обманутого ожидания: лингво-когнитивное моделирование. *Вопросы психолингвистики.* 2007. № 5. С. 30-32.

83. Саїд Е. Гуманізм і демократична критика / пер. з англ. А. Чапая. Київ, 2014. 144 с.

84. Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. Київ, 1996. 176 с.

85. Социальный капитал как научная категория. Материалы круглого стола. *Общественные науки и современность*. 2004. № 4. С. 5–23.

86. Талеб, Н. Н. Антихрупкость: как извлечь вигоду из хаоса / пер. с англ. Н. Караев. Москва, 2016. 768 с.

87. Тейлор Ч. Етика автентичності / пер. з англ. Вид. друге. Київ, 2013. 128 с.

88. Токвиль А. Демократия в Америке. Москва, 1992. 554 с.

89. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ, 2012. 400 с.

90. Третяк О. А. Публічна сфера політики демократичного суспільства: між політичної теорією та громадською практикою. *Грані*.

№8. Дніпро, 2013. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2013_8_10 (дата звернення: 18.09.2016).

91. Уявлення про те, що означає бути громадянином. Соціологічне опитування Центру Разумкова. URL: https://goo.gl/Y75PqH (дата звернення: 12.08.2017).

92. Флэкс Дж. Postmodernism and Gender Relations in Feminism Theory. *Введение в гендерные исследования*. Харьков, 2001. 170 с.

93. Фуко М. Археология знания. Київ, 1996. URL: https://goo.gl/XvvfAL (дата звернення: 12.08.2017).

94. Фуко М. Порядок дискурсу. *Соціальні, економічні та релігійні. виміри свободи.* Львів, 2002. С. 264-291.

95. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Санкт-Петербург, 1994. 408 с. URL: https://goo.gl/YMAh17 (дата звернення: 12.08.2017).

96. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. Львів, 2005. 380 с.

97. Фукуяма Ф. Доверие: Социальные добродетели и путь к процветанию. Москва, 2004. 730 с.

98. Фукуяма Ф. Соціальний капітал. *Незалежний культурологічний часопис "Ї".* 2008. Вип. 23. URL: https://goo.gl/ESfieN (дата звернення: 12.08.2017).

99. Фукуяма Ф. Суспільство в Україні може стати натхненням для інших країн. *Paltforma*. 2016. URL: https://goo.gl/kjxT9U (дата звернення: 12.08.2017).

100. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. Санкт-Петербург, 2001. 417 с.

101. Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма. Москва, 2010. 264 с.

102. Храбан Т. Віртуальна мовна особистість як феномен Інтернету. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного*

університету ім. В. Винниченка. Серія “Філологічні науки”. 2015. Вип. 138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzs_2015_138_73 (дата звернення: 21.08.2017).

103. Чемеркін С. Позамовні та внутрішньоструктурні процеси, функціонально-стильові та жанрові різновиди української мови в Інтернеті. Київ, 2009. URL: https://goo.gl/XTDNqD (дата звернення: 21.08.2017).

104. Чому Ви не залучені до громадської діяльності? Соціологічне опитування Центру Разумкова. 2008. URL: https://goo.gl/Uh3WH8 (дата звернення: 21.08.2017).

105. Шевчук Д. Надзвичайний стан і межі політичного: соціально-філософський аналіз. *Філософська думка.* 2013. №2. С. 82-92.

106. Шевчук Д. Сучасна філософська рефлексія феномену політичного: особливості розуміння і критики. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філсоофія*. 2012. №11(224). С. 23-28.

107. Шпет Г. Внутренняя форма слова: Этюды и вариации на темы Гумбольдта. Москва, 2006. URL: https://www.twirpx.com/file/339870/ (дата звернення: 21.08.2017).

108. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом. Москва, 2004. URL: https://goo.gl/ZjdxwM (дата звернення: 21.08.2017).

109. Що заважає Вашій громадській активності? Соціологічне опитування Центру Разумкова. 2008. URL: https://goo.gl/1cu2D8 (дата звернення: 21.08.2017).

110. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями. *День.* 2006. URL: https://goo.gl/oEbdKA (дата звернення: 21.08.2017).

111. Щурко О. Габермас про інституціоналізацію сфери громадської відкритості. *Вісник Львівського університету.* Серія журналістика. 2007. Вип. 30. С. 78—84.

112. Ягодзінський С.М. Мовна гра як засіб інституалізації соціальних мереж. *Вісник Національного авіаційного університету.* Серія “Філософія. Культурологія”. 2011. №1. URL: https://bit.ly/2FocjPs (дата звернення: 21.08.2017).

113. Abramson J.B., Arterton Ch.F., Orren G.R. The Electronic Commonwealth. Cambridge, 1988. 331 p.

114. Bauman Z. Postmodernity and its Discontents. Cambridge, 1997. 232 p.

115. Baumeister A. T. Diversity and Unity. The Problem with “Constitutional Patriotism”. *European Journal of Political Theory*. 2007. # 6(4). P. 483-503.

116. Beck U., Gernsheim-Beck E. Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences. London, 2001. 221 p.

117. Benhabib S. Democracy and Difference of the Political. Contesting the Boundaries of the Political. Princeton, 1996. 380 p.

118. Benhabib S. Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy. Princeton, 1996. 382 p.

119. Bentivegna S. Rethinking Politics in the World of ICTs. *European Journal of Communication*. 2006. No. 21, 3. P. 331–343.

120. Böhler D. Transzendentalpragmatik und kritische Moral. *Kommunikation und Reflexion: zur Diskussion der Transzendentalpragmati.* Frankfurt am Mein, 1982. S. 83-119.

121. Bohman J. Public Deliberation. London, Cambridge, 2000. 320 p.

122. Brady J. No Contest: Assessing the Agonistic Critiques of Jurgen Habermas’s Theory of the Public Sphere. *Philosophy & Social Criticism.* 2004. No. 30(3). P. 331-354.

123. Calhoun C. Habermas and the Public Sphere. Cambridge, 1992. 510 p.

124. Calhoun C. The Democratic Integration of Europe: Interests, Identity, and the Public Sphere. Europe without Borders: Re-Mapping Territory, Citizenship and Identity in a Transnational Age. Baltimore, 2003. 564 p.

125. Castells M. Communication Power. Oxford, 2013. 624 p.

126. Chakrabarti S. Hard Questions: What Effect Does Social Media Have on Democracy? *Facebook Newsroom*. 2018. URL: http://bit.ly/2DvcY0z (дата звернення: 02.02.2018).

127. Chambers S. Reasonable Democracy: Jurgen Habermas and the Politics of Discourse. Cornell University, 1996. 250 p.

128. Cohen J. Deliberation and Democratic Legitimacy. *Deliberative democracy: essays on reason and politics.* London, 1997. P. 67-92.

129. Coleman S., Blumer J. The Internet and Democratic Citizenship: Theory, Practice, and Policy. Cambridge, 2009. 232 p.

130. Coleman S., Taylor J.A., Van de Donk W. Parliament in the Age of the Internet. *Parliamentary Affairs*. 1999. Vol. 52. P. 365-370.

131. Crystal D. Language and the Internet. Cambridge University Press, 2004. 318 p.

132. Dahlberg L. Democracy via Cyberspace: Mapping the Rhetorics and Practices of Three Prominent Camps. *New Media and Society*. 2001. # 3, 2. P. 157-177.

133. Dahlberg L. The Habermasian Public Sphere Encounters Cyber-Reality. *Javnost – The Public*. 2001. Vol. 8. No 3. P. 86–88.

134. Dahlberg L. The Habermasian Public Sphere: A Specification of the Idealized Conditions of Democratic Communication. *Studies in Social and Political Thought*. 2004. No.10. P. 2-18.

135. Dahlberg L. The Habermasian Public Sphere: Taking Difference Seriously? *Theory and Society*. 2005. No. 34, 2. P. 111–136.

136. Dahlgren P. Media and political engagement: Citizens, communication, and democracy. Cambridge, 2009. 246 p.

137. Dahlgren P. Television and the Public Sphere: Citizenship, Democracy and the Media. London, 1995. 176 p.

138. Davis B.H. Electronic discourse: linguistic individuals in virtual space. Albany, NY, 1997. 236 p.

139. Davis R. The Web of Politics: The Internet's Impact on the American Political System. Oxford, 1999. 248 p.

140. Declaration of Principles. Building the Information Society: a global challenge in the new Millennium. URL: https://goo.gl/p17fdB (дата звернення: 21.08.2017).

141. Doheny-Farina S. The Wired Neighborhood. Yale University, 1996. 240 p.

142. Dryzek J.S. Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations. Oxford, 2002. 306 p.

143. Eriksen E.O. An Emerging European Public Sphere. *European Journal of Social Theory*. 2005. No 8(3). P. 341-363.

144. Etzioni A. The New Golden Rule: Community and Morality in a Democratic Society. New York, 1997. 314 p.

145. Fenton N., Downey J. Counter public spheres and global modernity. *Javnost – The Public*. 2003. Vol. 10. No 1. P. 15–32.

146. Fishkin J. S. The Voice of the People: Public Opinion and Democracy. New Haven, 1995. 256 p.

147. Fossum J. E., Schlesinger P. The European Union and the Public Sphere : A Communicative Space in the Making? URL: https://goo.gl/93WBZq (дата звернення: 02.03.2018).

148. Foucault M. Power. Knowledge: Selected interviews and other writings 1972-1977. London, 1980. 270 p.

149. Fraser N. Rethinking the Public Sphere. Create Space Independent Publishing Platform, 2016. 32 p.

150. Fraser N. Transnationalizing the Public Sphere: On the Legitimacy and Efficacy of Public Opinion in a Postwestphalian World. URL: https://goo.gl/LfosVL (дата звернення: 21.08.2017).

151. Freedom on the Net 2017. Manipulating Social Media to Undermine Democracy. URL: https://freedomhouse.org/report/freedom-net/freedom-net-2017 (дата звернення: 02.02.2018).

152. Friedland L.A., Hove T., Rojas H. The Networked Public Sphere. *Javnost – The Public*. 2006. Vol. 13. No 4. P. 5–26.

153. Furet F. Interpreting the French Revolution. Cambridge, 1981. 261 p.

154. Gordon O. (2017). Social media bots endanger democracy, warns Oxford's internet research chief. *Oxford Today.* 2017. URL: https://goo.gl/qT4Wc3 (дата звернення: 02.04.2017).

155. Greimas A.J. Ricoeur P. On narrativity. *New Literary History.* 1989. Vol. 20. № 3. URL: http://www.jstor.org/stable/469353 (дата звернення: 21.08.2017).

156. Gutman A. Thompson D. Democracy and Disagreement. Cambridge, 1996. 432 p.

157. Habermas J. Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurs des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats. Frankfurt-am-Main, 1992. 667 s.

158. Habermas J. Further Reflections on the Public Sphere. *Habermas and the Public Sphere.* Cambridge, 1992. P. 421-461.

159. Habermas J. Justification and application. Remarks on discourse ethics. Cambridge, 2001. 197 p.

160. Habermas J. Moral Consciousness and Communicative Action. Cambridge, 1990. 225 p.

161. Habermas J. Political Communication in Media Society: Does Democracy still have an Epistemic Dimension? URL: https://goo.gl/K2gkqY (дата звернення: 21.08.2017).

162. Habermas J. Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. New ed. with new foreword. Frankfurt, 1990. 391 s.

163. Habermas J. The players resign. Core Europe to the rescue: a conversation with Jürgen Habermas about Brexit and the EU crisis. Interview by Thomas Assheuer. URL: https://goo.gl/3vkD2R (дата звернення: 02.03.2018).

164. Habermas J. The Public Sphere: An Encyclopedic Article. *New German Critique*. 1974. Vol. 3. P. 4-55.

165. Habermas J. The theory of communicative action. Boston, 1984. 457 p.

166. Habermas J. Volkssouvernität als Verfahren Ein normativer Begriff von Öffentlichkeit. *Merkur*. 1989. S. 465-477.

167. Habermas J. Why Europe Needs a Constitution. New Left Review. URL: https://goo.gl/umJoMS (дата звернення: 02.03.2018).

168. Hale C. Wired style: principles of English usage in the digital age. New York, 1999. 198 p.

169. Hale M., Musso J., Weare Ch. Developing Digital Democracy: Evidence from Californian Municipal Web pages. *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age.* London, 1999. P. 96-115.

170. Heikkilä H., Kunelius R. Journalists Imagining the European Public Sphere: Professional discourses about the EU news practices in ten countries. *Javnost – The Public.* 2006. Vol. 13. No 4. P. 63–80.

171. Hölscher L. Öffentlichkeit und Geheimnis. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung zur Entstehung der Öffentlichkeit in der frühen Neuzeit. Stuttgart, 1979. 216 s.

172. Honig B. Political Theory and the Displacement of Politics. London, 1993. 304 p.

173. Imperva Incapsula. Bots Traffic Report 2016. URL: http://bit.ly/2kzZ6Nn (дата звернення: 11.07.2017).

174. Jaspers K. Reason and Existence: Five lectures. New York, 1957. 157 p.

175. Kantola A. Leaving Public Places: Antipolitical and Antipublic Forces of the Transnational Economy. *Javnost – The Public*. 2001. Vol. 8. No 1. P. 59–74.

176. Karppinen K., Moe H., Svensson J. Habermas, Mouffe And Political Communication. A Case For Theoretical Eclectism. *Javnost – The Public*. 2008. Vol. 15. No 3. P. 5–22.

177. Keane J. Structural Transformations of the Public Sphere. URL: https://goo.gl/n1yYkz (дата звернення: 11.07.2017).

178. Kies R. Promises and Limits of Web-Deliberation. New York, 2010. 188 p.

179. Kirckpatrick D. The Facebook Effect: The inside story of the company that is connecting the world. New York, 2010. 384 p.

180. Kleinstüber H.J. Habermas and the Public Sphere: from a German to a European Perspective. *Javnost – The Public.* 2001. Vol. 8. No 1. P. 95–103.

181. Koivisto J., Väliverronen E. The Resurgence of the Critical Theories of the Public Sphere. *Journal of Communication Inquiry*. 1996. Vol. 20. No 2. P. 18–36.

182. Kunelius R., Sparks C. Problems with a European Public Sphere. An Introduction. *Javnost – The Public*. 2001. Vol. 8. No 1. P. 5-20.

183. Lacoff G. The political mind. A cognitive scientist's guide to your brain and its politics. New York, 2009. 320 p.

184. Lash S. Reflexivity and its Doubles. *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge, 1994. P. 132-133.

185. Luchak A.-M. Network And Communicative Transformation Of Civil Society: Ukrainian Context. *Virtus*. 2016. №10. P. 24-29.

186. Luhmann N. Gesellschaftliche Komplexität und öffentliche Meinung. *Soziologische Aufklärung.* 1990. Vol. 5: Konstruktivistische Perspektiven. P.170-182.

187. Lutsevych O. How to Finish a Revolution: Civil Society and Democracy in Georgia, Moldova and Ukraine. Chatam House. URL: https://goo.gl/AEpQLc (дата звернення: 11.07.2017).

188. Malina A. Perspectives on Citizen Democratization and Alienation in the Virtual Public Sphere. *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age.* London, 1999. P. 23-38.

189. Margolis M., Resnick D. Politics As Usual: The Cyberspace "Revolution". Contemporary American Politics. Thousand Oaks, 2000. 256 p.

190. McLennan G. Pluralism. Buckingham, 1995. 128 p.

191. Metzler J.B. Öffentlichkeit: Geschichte eines kritischen Begriffs. Stuttgart, 2000. 183 s.

192. Modern News Consumer. *Pew Research Center. Journalism & Media.* URL: http://www.journalism.org/2016/07/07/pathways-to-news/ (дата звернення: 11.07.2017).

193. Mouffe C. On the Political. London, 2005. 144 p.

194. Mouffe C. The Democratic Paradox. London, 2000. 144 p.

195. Mouffe C. The Return of the Political. London, 1993. 170 p.

196. Negt O., Kluge A. Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere. Minneapolis, 1993. 360 p.

197. Nieminen H. Hegemony and the Public Sphere. Essays on the Democratisation of Communication. University of Turku, 2000. 215 p.

198. O'Donnell S. Analysing the Internet and the Public Sphere: The Case of Womenslink. *Javnost – The Public.* 2001. Vol. 8. No 1. P. 39–58.

199. Oblak T., Željan R. Slovenian Online Campaigning during the 2004 European Parliament Election: Struggling between Self-promotion and

Mobilization. *The Internet and national elections: a comparative study of web campaigning*. London, 2007. P. 60-76.

200. Papacharissi Z. Democracy Online: Civility, Politeness, and the Democratic Potential of On-Line Political Discussion Groups. *New Media & Society*. 2004. No. 6 (2). P. 259–283.

201. Poster M. Cyberdemocracy: Internet and the Public Sphere. *Virtual Politics: Identity and Community in Cyberspace*. London, 1998. P. 212-228.

202. Putnam R.D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York, 2000. 544 p.

203. Quattrociocchi W., Scala A., Sunstein C.R. Echo Chambers on Facebook. *SSRN Library.* 2016. URL: https://goo.gl/KcBVf5 (дата звернення: 11.07.2017).

204. Rabinovitch E. Gender and the Public Sphere: Alternative Forms of Integration in Nineteenth-Century America. *Sociological Theory*. 2001. No 3. P. 344–369.

205. Reconsidering the Democratic Public. Pennsylvania Sate University Press, 1993. 496 p.

206. Resnick D. Politics on the Internet. *The Normalization of Cyberspace.* New York, 1998. P. 48-68.

207. Ricoeur P. The Model of the Text: Meaningful Action Considered as a Text. *New Literary History*. 1973. Vol. 5. № 1. URL: https://www.jstor.org/stable/468410 (дата звернення: 21.08.2017).

208. Roy B. Faucault and Derrida: the other side of reason. London, 1990. 192 p.

209. Schedler A. Antipolitics. Closing and Colonizing the Public Sphere. The End of Politics? *Explorations into Modern Antipolitics.* London, 1997. P. 1-20.

210. Scheufele D. A. Deliberation Or Dispute? An Exploratory Study Examining Dimensions of Public Opinion Expression. *International Journal of Public Opinion Research*. 1999. Vol. 11. P. 25-58.

211. Sen A.K. Development as Freedom. Oxford University Press, 2001. 366 p.

212. Skirbekk G. Rationaler Konsesus und ideale Spresituation als Geltungsgrund? *Kommunikation und Reflexion: zur Diskussion der Transzendentalpragmatik.* Frankfurt am Mein, 1982. S. 54-77.

213. Splichal S. In Search of a Strong European Public Sphere: Some Critical Observations on Conceptualizations of Publicness and the (European) Public Sphere. *Media, Culture & Society*. 2006. No. 28(5). P. 695-714.

214. Stamos A. An Update On Information Operations on Facebook. *Facebook Newsroom.* 2017. URL: https://newsroom.fb.com/news/2017/09/information-operations-update/ (дата звернення: 02.10.2017).

215. Stavrakis Y. Passions of Identification: Discourse, Enjoyment, and European Identity. *Discourse Theory in European Politics, Identity, Policy and Governance.* New York, 2005. P. 69-92.

216. Stromer-Galley J. New voices in the public sphere: a comparative analysis of interpersonal and online political talk. *Javnost – The Public*. 2002. Vol. 9. No 2. P. 23-42.

217. Sunstein C.R. Guest Post: Is Social Media Good or Bad for Democracy? *Facebook Newsroom.* 2018. URL: https://newsroom.fb.com/news/2018/01/sunstein-democracy/?frame-nonce=bd5e374778 (дата звернення: 02.02.2018).

218. Tassin E. Europe: A Political Community. *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*. London, 1992. P. 169-192.

219. Taylor C. Modern Social Imaginaries. Duke University Press, 2003. 232 p.

220. Thurlow C. The Internet and language. URL: https://goo.gl/MYJp8o (дата звернення: 02.10.2017).

221. Turkle S. Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet. New York, 1995. 352 p.

222. Van Dijk J. Models of Democracy – Behind the Design and Use of New media and Politics. *Javnost – The Public*. 1996. Vol.1 No.3. P. 43-56.

223. Villa D.R. Postmodernism and the Public Sphere. *American Political Science Review*. 1992. No. 86(3). P. 712-721.

224. Ward D. The Democratic Deficit and European Union Communication Policy: An Evaluation of The Commission's Approach to Broadcasting. *Javnost – The Public*. 2001. Vol. 8. No 1. P. 75-94.

225. Wilbur Sh.T. An archaeology of cyberspaces: virtuality, community, identity. London, 1996. URL: https://goo.gl/VZ5biS (дата звернення: 02.10.2017).

226. Wimmer J. Counter-public spheres and the revival of the European public sphere. *Javnost – The Public*. 2005. Vol. 12. No 2. P. 93-109.

227. Wright Mills C. The Power Elite. New York, 1956. 448 p.

228. Yankelovich D. Coming to Public Judgement: Making Democracy Work in a Complex World. Syracuse, 1991. 290 p.

229. Young I. Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy. *Democracy and Difference*: *Contesting the Boundaries of the Political.* Princeton, 1996. P.120-35.

230. Young I. Inclusion and Democracy. Oxford, 2002. 320 p.

231. Young, I. Justice and the Politics of Difference. Princeton University Press, 2011. 304 p.

232. Zwingenberger M. Soziales Kapital. Communities und die Bedeutung sozialer Netzwerke in den USA. URL: https://goo.gl/mRQEAY (дата звернення: 02.10.2017).

Додаток А

Список публікацій здобувача Лучак-Фокшей А.-М.М,

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Лучак А.-М.М. Дискурсивна етика Карла-Отто Апеля як теорія обґрунтованого порозуміння. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії.* Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2015. Вип. 7. С. 7–12.

2. Лучак А.-М.М. Соціально-комунікативна мережа Facebook як джерело соціального капіталу. *Науковий вісник Чернівецького університету:* зб. наук. пр. Філософія. 2015. Вип. 754–755. С. 92–97.

3. Лучак А.-М.М. Філософсько-антропологічний вимір феномена комунікації в інтерпретаціях XX століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* Серія «Філософія». 2015. Вип.17. С. 17–23.

4. Luchak A.-M.M. Network And Communicative Transformation of Civil Society: Ukrainian Context. *Virtus.* 2017. №10. S. 24–29.

Статті у наукових періодичних виданнях України, які індексуються у міжнародних наукометричних базах:

1. Лучак А.-М.М. Інтерпретація дискурсів Мішеля Фуко як засади прагматики комунікації. *Гілея:* наук. вісник. Київ, 2016. №107 (4). С. 170–180.

2. Лучак-Фокшей А.-М.М. Інтернет-мова як об’єкт дослідження дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* Нац. ун-тет. “Одеська юридична академія”, 2017. Вип.20. С. 63–67.

Публікації в інших виданнях:

1. Лучак А-М.М. Ідентифікація людини як особистості та формування політичної ідентичності в глобальному інформаційному просторі. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія "Культурологія". 2011. Вип.7. С. 353–357.

2. Лучак А.-М.М. Використання дискурсивної етики у дослідженні інтерсуб'єктивної взаємодії в соціальних мережах. *Гуманітарно-наукове знання: розмаїття парадигм:* матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Чернівці, 14–15 жовт. 2013 р.) Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 2013. С. 94–98.

3. Лучак А.-М.М. Парадигма саморозуміння в історико-філософській інтерпретації феномену комунікації. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка.* Львів, 2015. Вип.12. С. 36–39.

4. Лучак А.-М.М. Деліберативна демократія як форма правління в інформаційному суспільстві. *Філософія як культурна політика сучасності:* тези доповідей ІІІ всеукр. наук. конф. (м. Острог, 14–15 жовт. 2015 р.). Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 2015. С. 62–65.

5. Лучак А.-М.М. Застосування парадигми дискурсивно-наративних практик для аналізу соцмережевого дискурсу. *Гуманітарно-наукове знання: дисциплінарні матриці:* матеріали міжнар. наук. конф. (м. Чернівці, 14–15 жовт. 2015 р.). Чернівці: ЧНУ, 2015. С. 245–248.

6. Лучак А.-М.М. Свобода самовизначення як умова конструювання європейської ідентичності українця. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія "Культурологія". 2015. Вип. 16. С. 326–329.

7. Лучак А.-М.М. Електронне врядування як шлях утвердження цінностей деліберативної демократії. *Філософія діалогу й порозуміння в побудові європейської і світової спільнот:* тези міжнар. конф. (м. Львів, 22–24 черв. 2016 р.). Львів: ВЦ філософ. ф-ту ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. С. 147–149.

8. Лучак А.-М.М. Роль соціального капіталу у формуванні структури норм. *Філософсько-психологічні аспекти духовності: довіра як основа змін в економіці та суспільстві:* зб. тез II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Львів, 19 лют. 2016 р.). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 164–166.

9. Лучак А.-М.М. Становлення дискурсивної етики: від категоричного імперативу І. Канта до трансцендентальної прагматики К.-О. Апеля. *Дні науки філософського факультету – 2016:* матеріали доповідей та виступів / ред. А. Є. Конверський. Київ: Видав.-поліграф. центр «Київ. ун-т». 2016. Ч. 5. С. 32–34.